

د ارياني فلاوژی تاريخچه

(الرغوني دوره)

Ketabton.com

دينار گل امين سهند

۱۳۹۴ لمريز کال

د کابل پوهنتون
ژبو او ادبیاتو پوهنځی
پښتو خانګه

د آریاني فلاوژۍ تاریخچه

(لرغونې دوره)

(د ماسترۍ تېزس)

لیکوال:

دینار گل امین سھاند

۱۳۹۴ ل کال

کتاب پښندنه:

د کتاب نوم: د آرياني فلاوژي تاريخچه

ليکوال: دینار گل امین سهند

خپروندی: د افغانستان ملي تحریک، فرهنگي خانګه

وېبپاڼه: www.melitahrik.com

ډيزاینګر: ضياء ساپی

پښتۍ ډيزاین: فیاض حمید

چاپشمېر: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپکال: ۱۳۹۴ ل کال / ۲۰۱۵ م

د تحریک د خپرونو لړ: (۷۱)

یادونه: د چاپ حقوق له ملي تحریک سره خوندي دي او د کتاب د محتوا مسولیت لیکوال پورې اړه لري.

دالی

ارواښادې مور ته چې په ماشومتوب کې یې گلون راته
ویل، ښوونځي ته د تلو پر وخت به یې زما جېبونه له وچو
اولمدو مېوو راډکول او کله چې زلمی شوم دهرې اونۍ په
لومړي سهار به یې کابل پوهنتون ته دراتلو پر مهال دکلي
دچينې رنې اوسرې اوبه دکور له ورسټي وره یا کرکۍ
راپسې شيندلې.

الله دې وښه ادې

د تحريك يادښت

د افغانستان ملي تحريك د (۱۳۹۳ ل) كال په پيل كې له خپلو گرانو هېوادوالو سره ژمنه كړې وه چې د دې كال په بهير كې به (شل عنوانونه) بېلا بېل ديني، علمي، ادبي او ټولنيز اثار خپلې ټولنې ته وړاندې كوي. ملي تحريك دا ژمنه د ياد كابل د كب پر (۲۸) مه نېټه پوره او د يوې پرتمينې غونډې په ترڅ كې يې شل عنوانونه علمي اثار هېوادوالو ته وړاندې كړل. ملي تحريك په ياده غونډه كې ژمنه وكړه چې د (۱۳۹۴ ل) كال په بهير كې به انشاء الله د خداى (ج) په نصرت ټول ټال سل (۱۰۰) عنوانه بېلابېل علمي اثار ټولنې ته وړاندې كوي. طبيعي خبره ده چې دا اسانه كار نه دى، ډېر زيات زيار او زحمت ته اړتيا لري، خو ملي تحريك ټينگ هوډ كړى چې خپله دا ژمنه به هم د تېرې ژمنې په څېر عملي كوي. دا اثر چې ستاسو په لاس كې دى د همدې (سل عنوانونو) ژمنه كړو اثارو له جملې څخه دى، چې د چاپ جامه اغوندي. ملي تحريك هيله لري چې له دې اثر څخه به زموږ هېوادوال په زړه پورې گټه پورته كړي. ملي تحريك له ټولو هغو ليكوالو، ژباړونكو، سمونچارو، مالي او معنوي مرستندويانو او چاپ چارو څخه چې ددې اثارو د چاپ په دې ټول بهير كې يې يو بل سره مرسته او ملگرتيا كړې او دا فرهنگي بهير يې بريالى كړى، د زړه له كومې مننه كوي او كور وداني ورته وايي.

د هېواد د فرهنگ د ښېرازۍ په هيله

د افغانستان ملي تحريك فرهنگي خانگه

تقریظ:

د آریانی فلالوژی «ژپوهنې» تاریخچه (لرغونې دوره) تر سرلیک لاندې د ماستري تیزس مې وکوت.

بناغلي دینارگل امین سهند په دغې لیکنه کې لاندې سرلیکونه را نغاړلي دي:

- د ځینو مفاهیمو توضیح، آریانی فلالوژی، ارزښت او آریانا پوهنه د آریانی ژبو څانګې په اندو آریانی ډله کې د ژبو موقعیت آریانی ژبې او څانګې یې، د آریانی ژبو دورې، د تاریخ په اوږدو کې د آریانی ژبو څانګې تیاوې، لرغونې دوره، زړه فارسي، ساګي ژبه میدی ژبه او داسې نور سرلیکونو په راوړلو سره یې موضوع بڼه څیرلې ده.

زه د لارښود استاد په توګه د نوموړي دغه تیزس د ماستري د پایلیک په توګه بشپړ ګڼم او دلوی څښتن تعالی څخه ورته د نورو بریاوو هیله کوم.

پوهاند محمد صابر

خوېشګی

د پيل خبرې

څرنگه چې بنسټکاره ده څېړنه يا تحقيق يوه مسلکي کړنه ده ، چې بېلابېل ډولونه هم لري نوڅېړونکي ته بنيابي چې د موضوع سره سم ډاډونډو څېړنيزو کړنلارو څخه کار واخلي . ترڅو د خپلې موضوع د څېړلو په بهير کې له لږو ستونزو سره مخ شي ، که څه هم تحقيق چې هر ډول وي ، په سيمه کې وي او يا کتابتوني پرمخ وړل يې او تر سره کول يې يوازي او ناڅاپي کار نه دی . بلکې وخت ، فکر او زغم ته اړتيا لري ، کېدای شي څېړنه د نړۍ په کارونو کې يو ستونزمنه چاره وي ؛ خو زيار او ملاتړ لوسته اړتيا لري . دا ځکه چې څېړنه په واقعيت کې ظاهره له نشت يا لږ څرگند څيز څخه يو څيز را پنځول دي . په طبيعت او ژوند کې د ورکو او پتو پديدو موندل دي . نو ځکه دغه ستونزمنه چاره د نورو له مرستې پرته تر خپلې موخې نه شي رسيدای . په ټوليزه توگه څېړنې ځينې پړاوونه لري چې لومړی يې د موضوع ټاکل دي د موضوع ټاکلو له پاره د مفکورې موندل يا هم فکر کول دي . د موضوع د ټاکنې له پاره د مفکورو په برخه کې بېلابېل لاملونه شتون لري چې په هغو کې يوه هم د پورته يادونې پر بنسټ مسلکي اړتيا ده . زما د تېزس موضوع يا (سرليک) ټاکنې له پاره لومړۍ مفکوره : د (ايرياني فلاوژۍ تاريخچه) وه ، په پښتو ژبه کې د داسې يوه اثر شتون چې د (ايرياني فلاوژۍ تاريخچه) او ډاډونډو ژبو د فلاوژيکي وپېشنې په برخه کې بېلابېلې نظريې او اندونه په کې څيړل شوي وي ، نه شتون و . کله چې ما د دې موضوع په اړه له بناغلي استاد پوهاند محمد صابر خوېشکي سره خبره شريکه کړه او خپله لېوالتيا مې ورته څرگنده کړه . استاد هم په ډېر ورين تندي او مهرباني سره پرې هوکړه وکړه . بيا مې د څيړنې له پاره دويم پړاو پيل کړ ، چې هغه د څيړنې طرحه ده : دا جوت ده چې د څيړنې سکالو د څيړنې له شاليد څخه څه ناڅه الهام اخلي ، په همدې بنسټ د دغې موضوع او هغو سرليکونو په اړه چې زما د څيړنې په لړليک کې ورته اړتيا وه بناغلي لارښود استاد په بشپړه توگه معلومات درلودل او زه يې ترينه برخمن کړم چې په دې برخه کې يې زما څېړنه په پراخه پيمانه اسانه کړي . دې موقع ته په کتو سره مې د خپلې تېزس سرليک د څيړنې د پوهنيزو (علمي) اصولو پر

بنسټ ، د (ارياني فلاوژي تاريخچه) وټاکه ، دکابل پوهنتون رياست ته مې تر دغه سرليک لاندې غوښتنليک وړاندې کړ ، دنوموړي پوهنتون علمي بورډ له خوا داسرليک ديوڅه محدودولو او اصلاح په شرط سره تائيد او ومنل شو چې دا شرط بياما دلارښود استاد سره په سلا ، (د ارياني فلاوژي تاريخچه (لرغونې دوره). په بڼه اصلاح کړاوپه دې اړه مې خورا ډېر اثار چې لارښود استاد راته ښودلي و ، پيدا کړل په خورا غوراو دقت سره ولوستل او خپل يادښتونه مې ترې واخيستل ، چې په اخځليک پاڼه کې راغي . په دغو اثارو کې يې د (Iosif Mikhailovich Oranskii) اثر (مقدمه فقه اللغة ايراني) ترجمه کريم کشاورز او (مقدمه بر زبان اوستايي) د څېړنپوه ډاکټر خليل الله ارمليکڼه . زما دموضوع له ځينې سرليکونوسره نږدېوالی درلود . ښاغلي لارښود استاد څخه نړۍ مننه کوم چې د خپلو خورا ډېرو بوختاوو سره سره يې ، ماته هر مهال او موقع کې په ډېره لېوالتيا او سره سينه سلامشورې راکولې مننه اود بريالي ، هوساژوندهيله دالله څخه ورته غواړم . همدارازله استاد څېړنپوه ډاکټر خليل الله اورمې څخه ډېره مننه کوم ، چې د ځينې کتابونو او اړوندو موادوپه واک کې راکولو سره يې زما د څېړنې موضوع نوره هم غني کړه ، په همدې توگه له استاد محمد ذاکر ذکي او ژورناليست محمد ضياوالحق محمدي څخه د زړه له تله مننه ، دالله (ج) څخه ورته دژوند په ټولو چارو کې د بريا غوښتنه کوم . چې په خپلو لورونو سره يې زما د څېړنې په بشپړتيا کې هراړخيزې او په ځانگړې توگه کمپوټري چارو کې مرستې ونه سپمولې .

په درنښت

دينار گل امين سهند

لنډيز:

د اټېزس د بڼې له مخې په ټوليزه توگه درې څپرکونې څېرل شوی، چې په لاندې ډول يې وړاندې کوم: کابل پوهنتون د ماسټرۍ پوهنيز (علمي) بورډ د تيزسونو د شکلي جوړښت د اصولو پر بنسټ دغه څېر نه لومړی: دلارښود استاد نظر، سرخبرې، همدالنډيز، لړليک، سريزه، د سکالوارزښت او موخه، موضوع شاليد، ورپسې اصلي موضوع چې په لومړي څپرکي کې داروندو مفاهيمو توضيح ده: چې په پيل کې د آريا اصطلاح په مفهوم او معنا، ژبنۍ ريښه... هراړخيزه څېر نه شوي. بيا د آريانا (پخواني افغانستان) په اصطلاح او نوم په مفهوم او نومونې، په بېلابېلو لرغونو آريايي ژبو کې تلفظ او معنا او نور اړوند مسایل څېرل شوي. ورسته له دې د آريايي کليمې په تعريف، د چاله پاره يې کارونه همدارنگه د لرغونې فلاوژۍ او د ژبپوهنې له مخې په بېلابېل ډول سپړنه او څېر نه شوي. دې پسې لرغونې آريي ستاينوم په اړه د پخوانۍ آريانا دنوم، امتيازات او ارزښتونو منصفانه او مناسب نومونې په توگه او په راوړوسته کې د (پارسيک او باختري) ټېرونو او ژبو له پاره د لرغونو لاسوندونو پر بنسټ يې نومونه له هراړخه مطالعه او تراوسني پراختيايي بهيره معلومات وړاندې شوي دي. له دې سرليک وروسته د ژبې پېژندنې په اړه لنډ معلومات ورکړل شوي. همداراز په وروستي عنوان کې فلاوژۍ پر پېژندنې، موخې او دندې په تفصيلي بحث شوي. هېره دې نوي چې د دې څپرکي د هر سرليک په پای کې يوه لنډه نتيجه اخستنه شوې ده، چې د معلوماتو په لنډ او ژرپوهاوي کې گټوره پرېوځي.

دېتېزس دويم څپرکي د آرياني فلالوژۍ په سرليک پيلېږي. نوموړی عنوان په لاندې څنگونو سرليکونو کې: د آرياني فلالوی، له نظره د تاريخ ارزښت او آريانا پېژندنه، د ختيځپوهنې په څانگو کې د آريانا او آرياني فلالوژۍ دريځ او اهميت په ډول ډول سپړنو او څرگندونو سره تشرېح شوی. ورپسې سرليک د ژبپوهنې په هکله: ژبپوهنه په آريانا، تاريخي بهيريې په آريانا کې، د تاريخ په اوږدو کې او د ژبپوهنې څانگې او ډولونه يې، سرليکونو کې رانغاړل شوی دی. چې په دې برخه کې علمي او تحقيقي اصولوله مخې د ژبو د وېشنې نظريې (خپه ييزې، جنتيکي، شجري) د ځينې خپلوانو ژبو ترمنځ پرتله او د ژبو ترمنځ تناسبات او اړيکې هراړخيز بحث شوی. په همدې ډول دنړۍ د ژبو په کورنيو د فلالوژۍ له مخې پوهنيزې څېړنې ترسره شوي. چې په همدې سره بحث د آريک يا آرياني نيا (مورينې) ژبې او څانگوته رسيږي، دنوموړې ژبې په اړه نظريات، د بيارغونې په سيستم او اصولو يې، څرگندونې او دگاتا، ريگويادلاسونو د نوپرېنسنسټي يې د آرياني، اندو آريايي، زړې پارسي او پښتو د ځنې کليمو پرتله او اړيکې يې، څانگه په اړه يې نظريات، په ډلو، زونونو وېشنه او موقعيت يې، آرياني ژبې، څانگې، وېشنه باندې يې په توليزه بڼه علمي، فلالوژيکي تاريخ او پتلنو سره تړيحت او څېړنې لاندې نيول شوي.

درېيم څپرکي د آرياني څانگې لرغونې دوره رانغاړي: لومړی دا وستاژې پېژندنه، د کشف او څېړنې لنډه تاريخچه يې، الفبا يې، ليک او تاريخچه يې، تدوين يې، منځپانگ يې، متاخره او ستاگاتونه او يسونونه يې، کوچنۍ

اوستا په په هکله د فلا لورې تاريخچې له مخې څېړنه او لنډې څرگندونې
زړه فارسي او ټبريې، مېخي ډبرليکونه، الفبا د فلا لورېکي تاريخ پربنسټ
لنډه څېړنه پرې کړې. به دې ترڅ کې پرساکي ژبه او ساکانو همداراز ميدي
ژبه او مېديانو څومره چې اسناد وشتون درلود له هغو څخه په گټې اخستنې
سره پرې بحث او څېړنه شوې ده. د څيړنې په وروستيو کې د اصولو سره سم يوه
ټوليزه پايله ليکل شوې، چې د موضوع خلص او نتيجه اخستنې انځوروي. له
دې وروسته يوه لنډه کي پايليزه لري چې د څيړنې وروستۍ لنډونه په کې په
څو کرښو کې راوړل شوې ده. چې د څيړنې موضوع د مناشسي، ځينې
وړانديزونو او اخليکونو په وړاندې کولو سره پای ته رسېږي.

سريزه

د ژبو په هکله تاريخي او پرتليزې څېړنې که هغه دفلا لوزې په برخه کې وي يا هم په نورو برخو کې، بوه بنسټيزه موخه يې د مور ژبو په برخه کې دهغو د تاريخ راژوندي کول او د ژبو په کورنۍ او نورو برخو کې يې تاريخي مقام په نښه کول دي. خود ژوند يو ژبو په برخه کې د تاريخي موضوعاتو تر څنگ دهغو د ناڅېرل شوو او خونو هراړخيزه څېړنه او د ژبو په کورنۍ او اړوندو مسایلو کې دريځ روښانه کول دي. دې موخې ته درسېدو بوه لار هم داده، چې له نورو خپلوانو ژبو سره د اړوندې ژبې د ژبنيو توکو او موادو پرتله او مقایسه لکه څرنگه چې ځينې څېړونکو کړې نوره هم وکړو. د آرياني فلا لوزې دلرغونې دورې اثار لکه: داوستا ژبې او متونو، ياد هخامنشيانو د وخت (۶-۴ مخزېږد پېړۍ) د زېږد فرس ژبې مېخې د برليکونه، همدارنگه دلرغونې ساکي ژبې ځينې اصطلاحات او ځانگړي نومونه او دمېدي ژبې راپاتې څوکلمې او داسې نورو اثارو او اسنادو د څېړنې، لوستنې، تحليل، دهغو د رمزونو راسپړل او څرگندول پوازې دفلا لوزيکي او ژبنيو علمي، تاريخي او پرتليزو څېړنو په ترسره کولو سره شوي دي. په همدې توگه د آرياني ژبو منځنۍ دوره، معاصره دوره؛ او د ساکي، پښتو، آسي، اورمړي، دري، پراچي، پاميري... او داسې نورو ژبو اړيکې د اندو اروپايي ژبو له کورنۍ او د آرياني ډلې له ژبو سره؛ د همدې څېړنوله مخې ثابتې شوې دي. همدې اړتيا او تشې ته په کتو سره، ما هم د (آرياني فلا لوزې تاريخچه- لرغونې دوره) تر سرليک لاندې موضوع دخپل تېزس له پاره د ليکلو هوډ وکړو او دکابل پوهنتون، ژبو ادبياتو پوهنځی، د پښتو څانگې د ماسټرۍ دورې دمحترم بورډ له خوا دلايحي سره سم د رسمي او اداري پړاوونو د ترسره کولو وروسته دنباغلي پوهاند محمد

صابر خوبشکی په لارښوونه ومنل شوه. ترڅو د ماسټرۍ د علمي بورډ د موخو او لړلید پلان (پالیسی) سره سم په دې برخه کې خپرنه ترسره کړم. څرنګه چې د د موضوع اړوند کورنیو او بهرنیو څېرو نکو او پوهانو لږ وډېرې څېرنې کړې خو په دې برخه کې باید ډېر څه وشي. د یادولو وړیې بولم، چې د دې موضوع عمده توپیر او مزیتونه له مخکنیو څېرو سره په دې کې دي چې د ا موضوع تردې سرلیک لاندې پوه نوې څېرنه ده. او په ځانګړې توګه په پښتو ژبه کې تر اوسه چاپرې کارنه ده کړي. او مستقل اثر ګڼل شو په ځانګړې توګه د ماسټرۍ تحصیلي دورې د زده کړیالانو د مطالعې له پاره ګټور دی. ځکه چې دوی په یاده دوره کې د آریاني ژبو اړوند مضامین لولي په ساده روانه پښتو ژبه بڼه مومد او اړوند مواد موندلای شي. څرنګه چې د دې تېزس موضوع پوه فلا لوزیکي او تاریخي څېرنه ده، نو پر همدې بنسټ ډېری له تاریخي، ترکیبي، مقایسوي میتودونو څخه ګټه اخستل شوې. چې اوس مهال د فلا لوزیکي مسایلو په څېرنه کې منل شوي کړنلارې دي. د دې څېرنې موخه داده، چې د مطالعې لرونکو محصلینو او څېرو نکو ته د ژبې څېرنې او فلا لوزی، د تاریخ د پیل او تردې مهال یې د څېرو نکو د پرمختګ او پراختیا څرنګوالی او لاملونه روښانه او څرګند کړم؛ او دا چې د دغو څېرو نو په اوږدو کې څنګه یوه بهیر په بل هغه خپل اغیزښند لیبښکاره کړم. او دا چې فلا لوزی هم د نورو پوهنو له ډلې څخه یو علم دی، چې پرمختګ یې له پیل تر اوسه په سیستماتیکه بڼه د پېړیو په پوړیو کې د خپل عروج پراوښتېر کړي دي. نو د فلا لوزی، تاریخي بهیر له هغو زمانو څخه چې یونانیانو د فیلس (وست) او لوګوس (د فکر کولو) لومړني تفکرات او لید لوري د ژبې د زدکړو او پیداېښت په اړه پیل کړل یا هغه مهال چې انسان د یته پام شو؛ چې دغه ژبه چې مورېرې غږېږو دا پدیده له کومه شوه؟

ابتدایي بهیرونه را پیل شول چې زه پوازي د فلالوژی پاره څه ناڅه معلومات وړاندې کوم. د اتېز سپه ټولیزه توگه درې برخې لري لومړی څپرکی د موضوع اړوند مفاهیمو (آریا، آریانا، آریایي، آریاني، ژبه او فلالوژی) په هراړخیزه توگه لکه د ژبې پېژندنه، د فلالوژی: تعریف، موخې، دندې، تاریخي ارزښت یې، د تاریخي او علمي شواهدو، لاسوندونو او ددې اصطلاحاتو په اړه د کورنیو او بهرنیو پوهانو نظریات راوړل شوي او په تفصیل سره تشریح شوي دي. په دویم څپرکي کې د آریاني فلالوژی، د تاریخي اهمیت او د ختیځپوهنې په څانگو کې دريځ روښانه شوی، ورپسې د ژبپوهنې تاریخي بهیر په اړه څېړنه شوې ژبپوهنه په آریانا او د بنسټ اېښودو تاریخي ارزښت یې، یونان، او دیونانیانو له خوا نور وژبو سره استعماري چلند ارزونې لاندې نیول شوی، د عربو او اسلام د سپېڅلي دین د راتلو په وخت کې د ژبې او ژبپوهنې ځلاند تاریخ ته کتنه، د نور ژبو سربې چلند او نور وژبو ویونکو ته د عربو له خوا د عجم اصطلاح کارونې سپړنه شوې، د ژبپوهنې ډولونه، له هر لوري مطالعه او څېړل شوي. بل د ژبو د سټې موندنې او د ژبې څېړنې په ډگر کې د بڼې څېړنې په موخه د نړۍ ژبې د هغو د ځانگړتیاوو له مخې ووېشي چې د دغو څېړنو په پایله کې د ژبو کورنۍ رامنځته شوې نوله موضوع سره په اړیکه کې د ژبو کورنۍ او ځینې ژبې چې پېژندنه یې د آریاني ژبپوهنې په ډگر کې اړینه ده، هم د ضرورت پر بنسټ څېړل شوې دي، په لنډه توگه اندو اروپایي ژبو کورنۍ معرفي او بحث څخه وروسته د اندو آریاني ډلې څېړنه، پرتلنه شوې ورپسې د آریک ژبې تر سرلیک لاندې داروند وژبو پېژندنه او د ځینو ترمنځ پرتلنه له پښتو سره شوې ده، په تعقیب یې په څانگو او وزونونو وپېژندنه. د آریاني ژبولنډه د تاریخ له مخې معرفي څېړل شوې، او په

دربو او د ورو تولى زبخت شوى، همداراز د ډلبندى، پربنست پر تليز جدولونه او نقشې راوړل شوي. په درېيم څپرکي کې د آرياني فلالوژۍ د لرغونې دورې په تاريخچه په تفصيل سره څېړنه شوې ده، چې دا وستاژې پېژندنه او د کشف، مطالعې، الفبا، تدوين، منځپانگه باندې پراخ بحث شوى اود متاخرې (اوسنۍ) اوستا، گاتونو، يسنونوييا يشتونو، کوچنۍ اوستاپور ه څېړنه شوې ده. همدارول په زړه فرس دهغې په تورو او نورو برخود پام وړ څېړنه شوې ده، ورپه سې په ساکي او مېدي ژبو د فلالوژيکي څېړنوله مخې رڼا اچول شوې. په عمومي توگه د اتېرس لاندې پوښتنوته ځوابونه وايي: ۱- آريا، آريانا، آريايي، آرياني، څه معنا؟ ۲- ژبه او فلالوژي څه مفهوم لري او موخې، دندې، ارزښت او اړتيا څه ده؟ ۳- آرياني فلالوژي يعنې څه، د تاريخي اهميت او د ځتي څپوهنې په برخه کې څومره ونډه لرلای شي؟ ۴- ژبپوهنه له فلالوژۍ سره څه توپير لري او ژبپوهنه د تاريخ په اوږدو کې څرنگه دې اکريا حالت تاو رسېده گټې څه دي؟ ۵- د ژبو کورنۍ د کومو قواعدوله مخې رامنځته شوې، آريک ژبه څه ډول ژبه وه، د څانگو ترمنځ پر تليزې اړيکې څه ډول دي، کومو اصولوله لارې د آرياني ژبو وپېشنه او ډلبندي شوې او پښتو ژبه چېرته ژبنۍ موقعيت لري؟ ۶- د آرياني څانگې د لرغونې دورې ژبې کومې وې، څومره اثار ترې راپاتې دي او کومې معاصرې ژبې ترې پاتې دي؟ او داسې نورو او نندو مساييلو په اړه ځوابونه.

زه د دې دعوه نلرم چې زما دا څېړنه به پورته ياد او داسې نورو پوښتنوته د هرچاله ليدلوري، ځواب ويونکى وي. او يادا چې له هره پلوه يوبشپړ او جامع اشردى، ما ترخپلې وسې پورې هڅې کړې زيارمې اېستلى، چې مواد او معلومات له معتبرو اخليکونو او منابعو څخه په سم

او د قیق ډول ثبت او بیایې درنولو ستونکو ته وړاندې کړم. خوله دې سره سره انسان نیمگړی دی، هره څپړنه او کار د تېروتنو او خطاوو سره مخکېږي؛ د سهوې په درلودو سره له ټولو درنولو ستونکو څخه هیله لرم چې بښنه وکړي. په پای کې له خپل لارښود استاد ښاغلی پوهاند محمد صابر خوبشکی څخه د زړه له تله مننه کوم چې له ماسره یې د دې تېزس په څپړنه او بشپړولو کې هراړخیزې مرستې، سپارښتنې او لارښونې کړې دي او خپل شخصي کتابونو یې زما په واک کې راکړي. د الله (ج) له دربا څخه دا ورد، هوسا او بریالي ژوند هیله کوم.

په درنښت
دینار گل امین سهند

د خپرنې موخه او ارزښت

په توليزه توگه هره خپرنه بېلابېلې موخې او ارزښتونه لري چې همدې موخو ته درسيږي او ارزښتونه يې د پاملرنې پر بنسټ د خپرنې ټولې چارې سمباليزي، زما د خپرنې موخې د څومره والي او څرنگوالي له مخې د لاندې لاملونو پر بنسټ د ارزښت وړدي. د تېز لسو مړې خپرکي چې د موضوع اړوندو مفاهيمو توضېح رانغاړي: د آريا، آريانا، آريايي، آرياني، ژبه او فلاوژي ده. او د کمي اهدافو په بڼه يې مطرح کوم؛ د دې سرليکونوله مطالعې څخه به نوي محصلين او زدکړيالان، په پښتو ژبه د خپل هېواد د تاريخ د ځينې مهمو اصطلاحاتو، ژبپوهنې او فلاوژي؛ په اړه څه ناڅه نوي مواد وپېژندنه، د نومونې او کارېدنې تاريخي، کلتوري او ملي ارزښت او اړتيا به يې درک او شعوري پوهاوي به يې وده وکړي. د دويم فصل هدف د څومره والي او څرنگوالي له مخې د خورا ارزښت وړ دي، هغه په دې چې د لومړي ځل له پاره په پښتو ژبه کې د آرياني فلاوژي د تاريخچې په اړه لنډه خپرنه وړاندې کوي او ورپسې، ژبپوهنه د تاريخ په اوږدو کې؛ په آريانا کې، يونان، روم او عربي ټولنو کې د ژبې په اړه لومړني نظريات او د ژبې خپرنې سپړنه ده. چې د ژبې د خپرنو له بهير څخه يو ټوليز انځور رامنځته کوي، دنړۍ د ژبو کورنۍ او دهغو فلاوژيکي وېشنه، ډلبندي او خپرنه، آريک ژبه او د ځانگړو فلاوژيکي مقاييسوي اړيکې، آرياني ژبې وېشنه يې. د فلاوژيکي تاريخچې له مخې خپرل شوي؛ چې له موادو څخه به يې، د ژبپوهنې لومړني محصلين د ژبې په اړه لومړني نظريات وپېژني او دا چې ژبپوهنه ولې او د کومې اړتيا له مخې په ټولنو کې دود شوه پوهه ترلاسه کړي او په دې به وپوهيږي چې د نوي ژبپوهنې معنا څه ده، کومې ژبپوهنې

ته نوي ویلای شو. د ژبو د کورنیو د وېشنې پوهنیزو او بېلابېلو بڼو، کشف او څرنگوالي، د دغو سرلیکونو په لوستلو سره به و پوهیږي چې د ژبو څېړنې په بهیر کې ژبې د کومو مېتودونو او تیوریگانو څخه ګټه اخستل شوي ده او د ژبو د کورنۍ په لښتلیک کې به په دې پوه شي چې پښتو ژبه د کومې کورنۍ له ژبو څخه ده، او ولې ده؛ یعنې په دې معنا چې د ژبو د پلېنډۍ په اصولو به هم معلومات ترلاسه کړي. په همدې توګه د درېیم څپرکي؛ لورپه موخه او اهمیت په دې کې دی، چې د آریاني فلاوژي، دلرغونې دورې تاریخچې په اړه هراړخیز فلاوژیکي معلومات داوستا، زړې پارسی، ساکي او مېدي ژبو او تېرونو په اړه وړاندې کوي. چې د تاریخي ژبو هڼې په رڼاکې، دلرغونو ژبو ترمنځ پرتلیزې اړیکې او اصلي سټې په اړه لنډ معلومات، د منځنیو ژبو منشا او ارتباط، په معاصرو ژبو کې د ځنې وییکو شتون او ورسره اړیکې امکان یې داټول هغه څه دي چې زموږ دلرغوني کلتور او فرهنگ په اړه د مسلکي مطالعې لرونکو اوزد کړیالانو له پاره د لاپوهاوي او ژور لیدلوري لامل کړځي. د تېزس په لیکلو کې له روانې ولې سوچه ژبې او ساده سبک څخه کار اخستی چې که یو ابتدایي ژبپوه او داروندي رشتې محصل یې هم ولولي نو ورته بې ګټې به نه وي او دهغه چاله پاره به د نوو موادو لرونکی وي چې د فلاوژي، په تاریخ څېړنه کوي او یا یې رشته ده.

د څېړنې مېتود او کړنلاره:

دنړۍ هره چاره ترسره کول دیوې سمې تګلارې له مخې بریالی پای ته رسېدلای شي، په ځانګړې توګه په څېړنېزو او پوهنیزو چارو کې دامسله

دېره اړینه ده. پردې بنسټ زما د څېړنې مېتودونه د تېزس موضوع ته په کتوسره ترلاس لاندې نېول شوي، ترڅو داړوندي څېړنې، ارزښت، اړتیا او موخو ته ځواب ويونکي اورسېدونکي وي. که څه هم ټول تېزس په کتابتونې بڼه څېړل شوی، خو موضوعات په (ترکیبي، تاریخي، توصیفي، پرتلیز، ژبپوهنیز او تشریحي) مېتودونو څخه په گټه اخستې څېړل شوي: لومړی ترکیبي، تاریخي او توصیفي، د تاریخي مېتود پر بنسټ مې د لومړي څپرکي د (آریا، آریانا، آریایي، آریاني) کلمې څېړلي او د دې اصطلاحاتو د څېړنې فلا لوزیکي اړخ د ترکیبي مېتود پر بنسټ ترسره شوی، ځکه چې تاریخي موضوع له ژبني، کلتوري او ملي موضوع سره تړاوتلري، همداراز (ژبه او فلا لوزي) د تشریحي او پرتلیز مېتود پر بنسټ څېړل شوي او د هر سرلیک په پای کې نتیجه اخستنه هم شوې. همداراز دویم څپرکي: کې مې د تاریخي، ژبپوهنیز، ترکیبي او مقایسوي مېتودونو څخه په ترتیب سره گټه پورته کړې؛ د آریاني فلا لوزي، ژبپوهنه د تاریخ په اوږدو کې، نړۍ د ژبو کورنۍ، آریک ژبه او د ځانگوتړمنخ مقایسه، آریاني ژبو وپېشنه. د بېلابېل شو اهدو په راټولولو سره مې د پورته یادو مېتودونو پر اساس د هر سرلیک په اړه څېړنه کړې. په درېیم څپرکي کې مې بیا هم له: تاریخي، ترکیبي، مقایسوي، ژبپوهنیز او تشریحي؛ مېتودونو څخه د اوستا، زړې پارسي، ساکي او مېدي ژبې او تېرونو په څېړنه، پرتلنه او وپېشنه، کې پوره گټه اخسې، او د ټول تېزس په څېړنه کې مې له معتبرو کتابونو او منابعو څخه دقیقه استفاده کړې او داړتیا په صورت کې مې د بېلابېلو ژبو تړمنخ مقایسه ترسره کړې ده.

د سکالو (موضوع) شالید :

د آریاني فلا لوزی. تاریخچه (لرغونې دوره) تر سرلیک لاندې موضوع په هکله په افغانستان کې تر اوسه کوم بشپړ کتاب نه دی لیکل شوی. د ځنې آثارو او مقالو یادونه چې په ځنګزنو سرلیکونو کې یې د دې سکالو یو اړخ څېړلې یا ځینو د فقه اللغې تر نوم لاندې په بهرنیو ژبو څېړنې کړي یادونه وکړم: د دې موضوع په بوه اړخ د لومړي ځل له پاره په پښتو ژبه کې ارواښاد پوهاند عبدالحی حبیبی د ادبیاتو تاریخ تر سرلیک لاندې اثر چې (۱۳۲۳- لورې چاپ) لومړی ټوک یې د ژبې تاریخ یا په ابتدايي کچه فلا لوزی، اړوند موضوعات څېړلي دي یادونه وکړم. دې پسرې ارواښاد سر څېړونکی دوست محمد دوست شینواري څېړنيز اثر (د افغانستان ژبې توکمونه) چې د پری برخې یې د فلا لوزی کې علم پربنسټ څېړل شوي (لومړی چاپ ۱۳۵۴ لمریز) او په ځانګړې توګه د آریایي او آریاني ژبو او توکمونو په اړه دهغه وخت سره سم بشپړ او په پښتو ژبه کې یو نړیوال اثر ګڼل کېږي. ورپه سرې دارواښاد پوهاند عبدالشکور رشاد لغوي څېړنې اثر او په دې برخه کې یې نورې څېړنې او لیکنې د پام وړ دي. همداراز د فلا لوزی، پوهې د پوې بلې برخې په اړه د ارواښاد پوهاند محمد رحیم الهام اثر (بخش های در علم زبان) تر سرلیک لاندې کتاب؛ چې په (۱۳۳۲ لمریز) کال چاپ شوی د ژبپوهنې تاریخي څېړنو ته یې هم یو ځغلنده نظر اچولی دی. بل اثر د سر څېړونکي مولاجان ټینوال د (ژبه او ټولنه) تر سرلیک لاندې دی، چې د ژبې په اړه نورو سرلیکونو تر څنګ یې د ژبپوهنې تاریخي ټولنه پاملرنه اړولې

ده. په همدې ډول سید جعفر هاشمي (د پښتنو توکم او ژبه) نومی کتاب چې د فلا لوزی، د پوهې د پوې برخې سره په تړاو کې (۱۳۸۳ المریز) لیکل شوی، همداراز یو کتاب د (افغانستان پېژندنه) په نوم اورنگزیب ارشاد هم لیکلی (۱۳۸۴ المریز) چې پوه برخه یې، درېیم څپرکی د افغانستان ژبې تر سرلیک لاندې راخستې او ورسره یې د ژبو تاریخې اړخ ته هم نغوته کړې ده. په اوس مهال کې د وتلیخپرونکي او ژبپوه سر څېړونکيداکتر خلیل الله اورمرد لرغونې اریانا او آریاني ژبو او توکمونو په اړه په پښتو ژبه، په لسگونو څېړنيزې مقالې او فلا لوزيکي څېړنې دستايلو وړدي، په همدې ترڅ کې د (مقدمه برزبان اوستايي) نومی اثر د پاملرنې وړ دی، چې په دې هېواد (افغانستان) کې د نوې مېتودولوژی، پر بنسټ یو معتبر او د اهمیت وړ اثر گڼم. همداراز د پوهاند ډاکتر محمد حسین یمین د دري د پارتی والي د مدعا په موخه د (پارتی، پارثي، پارسي) نومی کتاب هم د تاریخي ژبپوهنې په برخه کې اړوندې څېړنې کړې، چې د پاملرنې وړ دی. د پورته یادو څېړنيزو او مستقلو آثارو سره سره چې د فلا لوزی، د ځینو برخو: تاریخي او مقایسوي ژبپوهنې په برخه کې لیکل شوي دي، په څېړنيزو مجلو او نورو گڼو ډليزورسنيو کې هم د پام وړ څېړنيزې مقالې د بېلابېلو څېړونکو او لیکوالو له خوا خپرې شوي دي، چې د ټولو یادونه ناشونی برېښي، یوازې د بېلگې په توگه د یو څو تنو په نومونو بسنه کوم: ارواښاد روان فرهادي، پوهاند عبدالقیوم قویم، ارواښاد اکاډمیسن ډاکتر عبدالاحد جاوید، اوداسې نور. د یادولو وړ یې بولم چې د فلا لوزی، او اړوندو موضوعاتو په اړه یې، دنورو علمو او فنونو په څېر، بهرنیو څېړونکو د پام وړ څېړنې کړې دي چې دهغوله ډلې څخه د یو څو کسو یادونه کړم: ویلیام اگریډی، مایکل دبرو ولسکی او مارک آرنف اثر (درآمدی برزبان شناسی

معاصر) ترجمه (۱۳۸۲هـ ش)، دکتر علی درزی؛ پپتر آ. ام. سورن (تاریخ زبان شناسی) ترجمه (۱۳۸۸هـ ش)، علی محمد حق شناس؛ دکتر محسن ابولقاسم (تاریخ زبان فارسی) (۱۳۸۲هـ ش)؛ دکتر احمد تفضلی (تاریخ ادبیات ایران) (۱۳۸۷هـ ش)؛ ت. ن. پاخالینه (زبانهای پامیری) ترجمه (۱۳۲۲هـ ش) ماه گل سلیمان دوست؛ همد اول پیه عمومی توگه (داندوارو پایي) اوپه ځانگړې توگه د (آرياني) فلالوژۍ په برخه کې شون فیلو. ای. ام. آرنسکی د Josif Mikhailovich Orianskii (مقدمه فقه اللغة ایرانی) ترجمه، کریم کشاورز؛ (۱۳۸۹هـ ش) اثر د پردپاملرنې وړدی، نوموړي په هغه وخت کې د آرياني فلالوژۍ په اړه په لنډه توگه هراړخيزې څېړنې کړي او د آرياني: لرغونې، منځنۍ او معاصرې دورې په ژبو او اړوندو تېرو نوقیيلو دهغوی په تاريخي، کلتوري، فرهنگي، سياسي، پوځي او ژبنيو، ادبي اثارو او نورو بېلابېلو اړخونو او برخو په اړه پرتليز، ژبپوهنيز علمي معلومات په معتبرو اسنادو او شواهدو، وړاندې کړي. پوازي پوه مسله چې د کره کتنې وړده هغه د (آرياني) اصطلاح پرځای د (ایرانی) کارونه ده چې یادابه دده سهواوي که د ژباړونکي نه امانت داري. ماد د تېزس په ليکلو او د موضوع په څېړنه کې د نورو گڼو اثارو سربېره له پورته يادو څېړنيزو گټورو اثارو څخه د اخځليک په توگه گټه پورته کړې ده. له هېواده بهر ځينې نورو څېړونو هم په دې برخې کې څه ناڅه کار کړی دی. په هغو کې د اندو اروپايي ژبې څېړونکو په ډله کې د آر. اچ. روبینز، دیوید هلدکرافت، دونا جوناپولي وړالي، د آرياني ژبو د فونولوژۍ په اړه يداالله ثمره او نور گڼ شمېر څېړونکي د يادولو وړ دي چې د اړتيا تربریده يې زما تيزس ته هم غناور کړې ده. هغه توپير چې زما د تېزس او د دې اثارو ترمنځ دی، هغه دا دی چې په دغو اثارو کې د ژبنيو څېړنو او فلالوژۍ پرمختگ

او پراختیا رو بنانه شوی چې څنگه یو ژبې پر بلې اغېزه پریښې او له منځه تللې. ولې، ما په خپل څېړنه کې په تاریخي توګه د موضوعات څېړلې. بله دا چې په دغو آثار کې ډېرې او هراړخیزې څېړنې د بیلابیلو موخو لرونکې دي، څرنگه چې زما څېړنه هم د دوی په پله یو پیل دی، موخه یې له هغو سره په توپیر کې دا ده چې له شویو څېړنو څخه یو ټولیز انځور رامنځته کړم، چې د ابتدايي زدکړیالانو، محصلینو او څیړونکو له پاره د آریاني فلاوژۍ د لرغونې دورې د تاریخچې په اړه یو څه معلومات په لاس ورکړم.

لومړی څپرکی

۱- داړوندو مفاهیمو توضیح

۱- اریا - آریا (Arya):

اریا - آریا (Arya) د کلمې مفهوم او معنا د تاریخ، ادب او ژبې پوهانو د تاریخ په اوږدو کې په بیلابیلو مترادفو مفاهیمو راوړې ده، چې په لنډه توګه به د بیلابیلو لاسوندونو پر بنسټ پرې بحث او لیکنه پیل کړو. زموږ د هېواد نوموتی تاریخ پوه احمد علي کهزاد دا کلمه د څو اړخونو له مخې داسې معنا کوي: «آریا د دیانت له انده د لمانځونکي، باورمند او قرباني ورکوونکي په معنا لیکي او د لرغونې اصطلاح له مخې یې نجیب، شریف، بادار، آقا، څښتن یا مالک او واکمن په مفهوم لیکلی همدا راز دی لیکي چې؛ په بیلابیلو برخو کې د ډېرې کارونې له امله یو لږ نو صفتونه هم ورسره یوځای شوي دي» لکه: نارینه توب، ځوانمرد، میلمه پال، زړور، هېواد پال، جنگیالی او داسې نور. چې هر یو له پورته صفتونو یو له بل سره نږدې والی لري. ^(۲۷:۳۲ مخ) هیڅه دې نه وي چې؛ دا کلمه یوه لویه سیاسي او ټولنیزه معنا هم لري. کله چې آریایانو دهند وکش په دواړو لورو کې استوګنه درلوده، د دوی پوهانو دا فکر وکړو، چې له پردیو څخه د خپل ټبر د توپیر په موخه که څه له یوه پښت (نژاد) فرعي څانګې وي، خو چې خپله څانګه یې سره له دې چې بیلابیلې وي سره یو کړي او یو نوم ورته وضع کړي. ترڅو له بیلابیلو لري پاتې شي او په خپلو

منځو کې يو والی وساتي ؛ په همدې موخه او مقصد يې د (آريا) نوم منځ ته راوړ او په ټولو يو ډول اطلاق او ونومول شو. په طبيعي توگه دا نوم هندي آريايي مهاجرينو ته وليږدیده ، ولي په مفهوم کې يې ورو ورو بدلونونه راغلل. د دې له پاره چې آريايان د هندي ځايي اوسيدونکو سره گډه نشي. ټولنيزې طبقې رامنځته شوي. چې عبارت دي له ۱- کشاتريا (جگړه مار) ۲- برهما (روحانيون) ۳- ويسيا (کسيبان) ۴- سودرا (اچوت) چې دوی لومړني هندي بوميان وو ، چې په دې ترتيب آريا نه بلل کېدل. د آريا کلمې ريښه زموږ د هېواد په ډېرو طبيعي ، قبایلي ښاري ، سندونو او ځانگړو نومونو په برخه ايښوول شوي دي چې د ځينو يې يوازې نومونه را اخلم. لکه: هرويو (Haroyu) ، هراويتی ، آریا سپ (Ariaspe) ، آریا کا (Ariaka) اریستوفیل (Aristophyles) ، ارتاکاتا (Artakana) ، اریوس چې د پورته یادو نومونو یادونه په خپل ځای د دې کلمې عمومیت په دې خاوره کې ښيي. (۳۰:۳۶ مخ) همدا راز پوهاند عبدالحی حبیبي د هند د کمبریج هستوري آف هنديا (د پخوانیو سړو تاریخ) ج. ۱ ص. ۷۳ په حواله لیکي . «په سانسگرېټ کې آریا یا آریا Arya او په اوستا کې ایریا Airya دی ، چې هغه د شریف او نجیب معنا لري. دوی له له خپلو دښمنانو څخه ځانو ته په دغه نامه امتیاز ورکاوه ، چې د دوی له پښته نه وو او اصیل نه گڼل کېدل.» نوموړی په همدې ډول لیکي . علاوه پر ریگویدا په اوستا کې هم دا نوم راځي. او هسې وايي: «خداى تعالى د آرين زمخکه او د آرين توکم او پښت پيدا کړ» همدا راز د هیرو دوت (۴۸۴- ۴۲۵ ق.م) په حواله لیکي ؛ چې میدی Medes اقوام په لرغونو زمانو کې آرين Arian بلل. ځکه چې میدی تېروونه د (۲۵۵ مخزېږد) په حدودو کې د پارس پای کې یوه لویه واکمني جوړه کړې وه. نو ویلاى شو چې د آرين اصطلاح تر دغو وختونو

پورې هم په ټولو آریایي ټبرونو کې ژوندی وه. چې هخامنشي داریوش (۵۲۱-۴۸۶ ق. م) په خپل ډبرلیک کې ځان په ویاړ سره آریایي او آریا له پښته بللی دی. همدا رنگه د اروپا او سنیو پوهانو ددې کلمې په اړه پلټنې کړي دي؛ ځکه چې دا نوم آریایانو خپلې پخوانۍ او اصلي ژبې سره راوړی و. که چیرې په نورو ژبو کې ددغه نوم ریښه پیدا شي هغه ژبه یا آریایي یاد آرین اصلي ژبې ته نږدې بلل کېږي. دوکتور گایگر Gaiger آلماني څیړونکی داسې وایي: آرین له (آر) څخه مشتق دی چې په سانسگرېټ کې د اصل، بنسټ او بنیاد په معنا دی. او د نجیب، شریف، او پارسا ته وایي. سربیره پردې نظرونو چې (آر) د اصل او بنسټ په معنا بولي. ځینې څیړونکي داسې وایي چې: آریا له (آر) څخه مشتقه ده. چې په پخوانۍ سانسگرېټ کې یې د کرنې (زراعت) معنا درلوده. نو پردې بنسټ آریا د کروونکي او بزگر په معنا هم کاریده. دا مفهوم نومیالي سانسگرېټ پوه، میکس مولر Mexmuller ورکړی دی. چې دوکتور هنتريې هم د هند د خلکو په تاریخ کې تائیدوي او آرین د بزگر په معنا مني. میدیم راگوزن لیکي «(آر) د یوې (کولې) په معنا وه. له لاتیني او ایټالیایي (اراز) د سلاوي (اریایي) د یوناني (اروترون) انگریزي اېرېل (د بوی وړ) دغسې د یوناني (ارورا) او د لاتیني آروړ (بوی یا کولبه شوی کښت) ټول له دغې مادې یا ریښې څخه دي. آریایي ټبرونو له دې امله ځان بزگران او کروونکي گڼل چې له وحشي (تورانو پوونده) وو څخه د دوی توپیر وشي او په دې نوم به یې هر کله ویاړ کاو. ددې آریایي نوم اغیزه په نورو ټبرونو هم شوي دي. د بابل او نینوا په اسوري ژبه هم (آري) بوی یا کلبه شوې او کرل شوې ځمکې ته ویل. همدا راز (ارارا) د دغه هېواد (هند) په کوشي ژبه د فصل ریلو معنا درلوده. (۲۲: ۴۵-۴۷ مخونه) په دې توگه ارواښاد حبیبی

لیکي چې د آریا کلمې اړوند دوي نظریې د پوهانو ترمنځ شتون لري: یوه دا چې د اصل ، شریف ، نجیب او بنسټ معنا لري او دویمه دا چې د بزګریا کروونکي په معنا ده. دا ټول اندونه او دلایل په تاریخي لاسوندونو او شواهدو ولاړ دي. همدا ډول په دې اړه ځینې نور پوهان لیکي چې د آریا Arya کلمه د اندو اروپایي * Aryo د Ar فعلی رېښې څخه مرکبه ده ، اندو اروپایي *Ar او ya نسبتي روستاړی د اندو اروپایي *yo دی. په ټولیزه توګه کله چې دا روستاړی د فعل له رېښې سره وښلې له هغې نه اسم یا صفت (نوم یا ستاینوم) جوړیږي. شواهد ښيي چې د Arya په کلمه کې د ya روستاړی د صفت جوړونې کارونه لري. یعنې هغه صفت چې د نوم ځای یې نیولی دی. د آریا Arya او آلان Alan کلمې له یوې رېښې څخه دي ، چې د آریک له فرضي ژبې څخه رامنځته (اشتقاق) شوي او د آریک Aric یا آری Arii کلمه په خپل وار Ar (نجیب ، بنسټ) له فعلی رېښې او د ya له روستاړي څخه جوړه شوې ده. آریا په اوستایي متونو کې Airya په سانسګرېټ کې Arya په لرغونې فارسي کې Ariya په لرغونې یوناني کې Arioi د باختري ژبې د رباطک په کتیبه کې Ario په منځنۍ پارسي کې Iraēn او په تاجیکي ، دري او پارسیک Irān و Irāni شوي ده. (۲۰۰۱مخ) دغه کلمه په پښتو ژبه کې موجوده ده چې اریا Arya په بڼه تلفظ کېږي چې د (Ar بنسټ ، اصل او نسب معنا لري. (پته‌خانه) آریا Arya د اوستا ، سانسګرېټ او لرغونې پارسي کې یا ya کلمه (برتولومه ، فرهنگ اوستا ۱۹۸مخ) د اندو اروپایي اقوامو نوم ګڼي. (۱۹۰مخ) چې په ډېرو لرغونو پیړیو کې یو ځای او سیدل او وروسته بیا په دوو سترو ډلو ووېشل شول. یوه ډله هند او بله آریانا ته راغلل. چې پوهانو د آریایي کلمه په ځانګړي توګه د ټولو هغو ژبو په اړه کارولي ده، چې د اندو اروپایي یا اندو

گرمانیک په نوم پیژندل شوي او همدارنگه د آریایانو کلمه یې ټولو هغو خلکو ته کارولې؛ چې په نوموړو ژبو گړیدل مگر په دې وروستیو کې د پوهنیزو او هراړخیزو څېړنو وروسته دې پایلې ته ورسیدل؛ چې آریایان Aryans د اندو اروپایانو ختیځه څانگه ده او په آریک (آریایي) ژبه یې خبرې کولې. یعنې اوس غالباً د آریا کلمه په اندو آریایي توکم اطلاق کېږي او د دې تېر د ژبو یوې څانگې ته آریایي ویل کېږي. د آریا کلمه په ویدي سانسکریت کې د بناغلي محترم، مکرم، متعهد، مومن او وفادار او آریا ورته د اوسیدونکو په معنا او مفهوم راغلي ده. همدا راز د تکرار احسن په توگه بیا هم وایو چې آریا کلمه په لرغونې آریایي ژبو کې په تیره بیا په اوستا کې په لاندې ترکیب سره یادول شوي ده: د وندیدات په لومړي فصل کې د آریانا ویج Airyana vaējah (د آریایي توکم او پښت ټاټوبي) دمهریشت په ۱۳-۱۴ برخه کې مروه، هرات، سغد، او خوارزم آریوشیانه Airyo-shayana د آریایانو ځاله یا کور یاد شوی دی. د آریا Aria سیمې اوسني هرات او غور دي چې د آریانا مرکزي اولویدیځه سیمه گڼله کېدله. (۱۸:۴۹ مخ) فروردین یشت ۳۱ برخه کې آریاوه Airyava چې په لغت کې د آریایانو د مرستندوی په معنا او منش چهره Manuchithra د کورنۍ نوم یاد شوی دی. د آریا کلمه د خشاثره Xšaθra حکومت، دولت، مملکت او هېواد سره په ترتیب کې Airyanam (Xšaθra) د آریایي ټاټوبي او ښار په معنا، چې وروسته بیا په پهلوي ژبه کې د ایریان شار ērān shar شوی دی. د آریا کلمه Dahyau (کلي) د کلمې سره یوځای لکه Aryanamdahyunam د آریانو استوگنځای، مېنه یا کلی. د خوارینا Xvarənah (پرتمین، نومیالی، مشهور، د کلمې سره یوځای Aryanam xvarəno) د آریایي پرتم د لودونکي (په معنا. په لرغونې پارسي کتیبه

کې د آریا کلمه په شپږمه مخزیرد پیړۍ کې د اریوش د نقش رستم په کتیبه کې خپل ځان داسې معرفي کوي.

Adam dārayavahuš xšāyaθiya vazraka xšayaθiya
xšāyaθi yam....vištaspa hyāpuθra haxxāmanišiya
parsaparsahyā puθraariya ariyačiθra.

ژباړه: زه د اریوش ، ستر ټولواک ، شاهنشاه ، د وشتاسب ، هخامنش زوی ، پارس او د پارس آریایي او له آریایي پښته (تژاده) د یوناني تاریخ پوهانو په لیکنو کې د آریانا ، آریا او آریایي په کلمو کې د ډېرو نومیالیو نومونو سره مخامخ کېږي . چې د آریا له کلمې سره ترکیب شوي او ځېنې بېلگې یې دادي: یوناني Airabazo ، آریاني Ariabazu (څوک چې د آریاني مټ او بازو له څواک څخه برخمن وي) .

یوناني Ariasai ، آریاني Aria Aspa (د آریاني اسونولرونکی) ، د هغې قبیلې نوم دی چې د هلمند سین د وارو غاړو ته میشت وو. یوناني Arya Piasus ، آریاني Arya Paisa (د په آریاني سمبال ، آریاني پسونو لرونکی) د آریان Ryan نوم په آسي (آستي) ژبه کې په آلان Alan او نیستي چې د هماغه اوسني الان تېرنوم و. او آلان په لرغوني یونان کې Alavot دی. (۱۹-۴۱ مخ)

د پورته څرگندونو په پای کې دې پایلې ته رسیږو چې آریا یا اریا د نجیب نومیالي میلمه پال کرونکي ، بزگر ، بساغلي ، باتور ، او آریا ورته اوسیدونکي ته ویل کېږي.

۱-۲ آریانا. اریانا (Aryānā) (اوسنی افغانستان):

په دې کې هېڅ شک نه شته چې له باخترخه اریایانو په تدریج سره دهندوکش د وارو لورو ته خواره شول او د آریا د کلمې شتون د سیندونو ، بنارونو او ځینو قبایلو په نومونو کې هغه یادگار دی ، چې په دې ځمکه کې د دوی د خوارو ورو کیدو ثبوت نسیي او ددې کلمې یا نوم په ډېره پیمانه یادونه او کارونه په تاریخي اسنادو کې ددې خبرې ثبوت او دلیل دی ، چې به خپله د تمرکز نظر له بل هر ځایه زموږ په هېواد کې نسیي.

د آریا د کلمې لرغونې ریښه چې په پورته ځینو کلمو کې وښودل شوه په خپل پخوانی څو زره کلن مفهوم او معنا سره له منځه نه ده تللې او ددې سیمې او هېواد دخلکو په دودونو او عنعناتو کې را پاتې ده. (ودا یا ویدا) د سانسکرېت هغه ژبه چې ویدي سرودونه او سندري په هغې ویل شوي ځینې پوهان یې آریا یا آریایي باختری (ژبه بولي چې د آریا جمع بڼه آریان کیده؛ چې آریا دنجیب او آریان نجیبان معنا درلوده. څرنگه چې آریان یعنې نجیبان دهندوکش د وارو خواوو ته ځایونه ونيول او استوګن شول. خپل هېواد یې په خپل نوم آریانا (د نجیبانو ټاټوبی) ونوماوه او دا کلمه په داسې بڼه منځ ته راغله چې د آریان د کلمې وروستي (ن) ته یې نسبتی زور (فتح) ورکړه او آریان د ځای نوم (اسم مکان) په بڼه منځته راغی. چې دا زور ځینو په (ه) او ځینو په الف بدلون ورکړ. ولې ددې له پاره چې د ګړدود (لهجې) د آسانتیا له پاره کوم توپیر چې منځ د جمع بڼې او ځای نوم کې دی ، لیکنه یې د الف په بڼه ډېره بڼه ده. چې داهم هغه د آریانا کلمه ده ، چې د نجیبانو استوګنځي په معنا ده. دا نوم د آریایانو د خورو ورو کیدو وروسته زموږ هېواد ته کارولی شوی دی. او زموږ د هېواد

(افغانستان) تر ټولو لرغونی نوم دی. (۳۷:۳۷ مخ) په دې کې هېڅ شک نه شته چې د آریا استوګنځی معنا او مفهوم اود هندوکش دواړو لورو مستعدو خواوو ته یې نسبت د آریایي استقرار او ځای پر ځای کیدو یاد ګارونو څخه دي. مخکې له دې چې هر ځای ته دوی ولېږدېږي او عمومیت پیدا کړي یولړ ټوټو او قطعاتو د ځمکه کې لکه د آریا ورته آریا ورشه ، آریان ویکه یا ایریان ویکه په بڼو کې راڅرګنده شوه او په پای کې پراخې سیمې او قلمرونه چې د پامیر او هندوکش د سیندونو له بهیر څخه خړوبیدل او د آریانا په نوم ونومولې. په بله وینا دا نوم له دوو برخو څخه جوړ دی. چې یوه یې د آریا او ځانګړي نوم (اسم خاص) دی. هماغه خوزره کلن پخوانی نوم. چې آریایي او ویدي قبایلو ځانته په ګډه توګه ایښوولی و. او بل هم د (نا) چې په حقیقت کې هم هغه (نون) مفتوح دی. چې د اوستایي په زمانه او مهال کې د (ایریا) کلمې سره پيوست شو نسبتی معنا او مفهوم لري. وروسته وروسته په دې وزن او آهنگ ډېر نومونه رامنځته شول. لکه ساکستانا (داسکایانو یا ساکانو استوګنځي) ، زرانجیانا (د زرنجیانو استوګنځي) ، بکتریانا (د باختریانو استوګنځي) او داسې نور. د آریانا نوم د ډېرو پخوانیو ویدي او اوستایي دودونو څخه نه دی هیره شوې او زموږ د خلکو او پرګنو پیر خاطر و، سندرو او نورو تاریخي دودونو کې ساتل شوي دي. د لومړي ځل له پاره یوناني تاریخ پوه اراتوس تنس Eratosthenes ددې نوم یادونه کړې ده (۱۷۵:۳۷ مخ) چې د عیسی له زیږون څخه مخکې د دریمې پیړۍ په لومړۍ نیمایي کې ژوند کاوه. چې دده د لیکنې اصل په لاس کې نه شته بلکې سترابود یونان تاریخ او جغرافیه پوه (۲۰ مخزېږد تر ۱۹ م ز) د هغه له خولې د آریانا کلمه

ياده كړې ده؛ سربيره په استربو، بطليموس، پليني، كورتيسوس Cortius اراتستنس Eratosthenes (۲۴۷-۱۹۲ مخزيرد) اپودوروس ارتميس Apolodorus opartemis د آريانا نوم ياد كړی دی. (۳۳:۳۲ مخ) احمد علي كهزاد په خپل كتاب تاريخ افغانستان لومړي ټوك كې د استرابو په حواله ليكي. (باكتريانا يا باخترد آريانا مرغلرې او ترټولو عمده، مهم او لايته جزايي برخه ده. همدا رنگه په ۲۳ مخ كې له ميلاد څخه او ۲۱ ميلادي كلونو كې د يونان پوه سترابون د (اراتستنس ۲۹۲-۲۴۷ مخزيرد) په حواله ليكي. چې د آريانا لويديځ لورته هغه كرنه پرته ده، چې پارتيا Parthia له ميديا Media او كرمان Carmania له فارس څخه جلا كوي. (۱۷:۴۱ مخ) غلام محمد غبار دخپلې يوې رسالې (افغانستان به يک نظر) په څلوم او پنځم مخ كې د آريانا څلور خواوې داسې را پيژني. «ختيځ يې اباسين، لويديځ ته يې هغه كرنه چې د كرمان او پارتيا ولايتونه په افغانستان كې داخلي، او فارس او ميديا له آريانا څخه بيلوي شمال لور ته يې د جيحون (آمو) همدا راز سيحون (سيردريا)، او سهيل لور ته يې د هند سمندر شتون لري. د آريانا څلور خواوې سترابون: هندوكش د هماليا مستقيم امتداد او هند سمندر يې ورسره د آريانا سهيل ته بنودلي دي. پردې بنسټ آريانا د سهيل او شمال له لوري په هماليا او د هند په سمندر پورې محدوده وه، چې هند يې هم په محوطه كې دی سرحد يې اندوس (اباسين) گڼي. د آريانا لويديځې پولې مستقيماً د خزر له دروازو څخه دماغه جاسک سهيل ته رسېږي. د آريانا په شمال لويديځ كې دخزر دروازې هرکانې او پارتيا شامل دي. آريا، مرگيانا، او باكتريانا ديو بل ترڅنگ موازي پرته دي. نوموړې، دماغه جاسک د مکران او کرمانيا په گډون د آريانا د جنوب لويديځه نقطه تائيدوي. سترابو په خپله جغرافيه كې گډروزي او اوريتونه هم ياد كړي

دي ، چې د آريانا په سهيل کې له سنيد څخه تر کرمانه غزیدلي دي او د آريانا د قلمرو جز شمېرل کېږي. د اراتو ستين دوینا له مخې د آريانا حدود هماغه دی ، چې پارتيا له ميديا او کرمانيا له پارسیه يعني فارس څخه بيلوي. يعني هماغه کرنبه چې د خزر له دروازي يا د فيروزکوه له تنگي څخه غزیدلي او تر دماغه جاسک پورې محدودېږي. په داسې ډول چې پارتيا او کرمانيا د آريانا په خاوره کې داخلېږي ، ميديا او فارس د آريانا له حدودو څخه دباندې دي ، سترابون د آريانا سور(عرض) له شمال څخه سهيل ته د اندوس(اباسين) په اوروالي دولس زره ترديارلس زره (۱۲۰۰۰-۱۳۰۰۰) ستاده او اوروالي يې څوارلس زره (۱۴۰۰۰) ستاده چې يو پخوانی مقياس دی گڼي. ^(۳۱۸ مخ) کيدای شي د آريانو ليرديدنې او مهاجرتونه د دويمې مخزيرد پيرې په دويمې نيمايي کې په لاندې توگه شوي دي:

۱. د آريانو لومړنۍ ډله د آريانو نژادي وروڼه يعني دهند آريانو چې په باختر کې تر يوې مودې او سيدو وروسته او سني هندوستان ته ور وکوچېدل او په يوه شنه او ښېرازه سيمه کې ميشت شول. دغه سيمه يې په خپل ملي نوم آريا ورته Arya varta د نجيبو او شريفو خلکو مېنه ، د آريانو ټاټوبی ونوموله. د آريا کلمه په سانسگرېټ ژبه کې د آريا آورته $\bar{A}rya+\bar{a}varta$ په ترتيب سره راغلې لومړی جز يعني (آريا) يې د اندو اروپايي دنامتو ټبرونو د يوه ټبر نوم او دويم جز (آورته) يې په سانسگرېټ کې د استوگنځي ، کور او هېواد په معنا دی. د آريايي لرغونو ژبو (سانسگرېټ او اوستا) د ټوليزې (کلي) قاعدې پر بنسټ کله چې په مرکبو کلمو کې دوه مشابه توري يو ځای راشي يويې حذفېږي. له همدې امله (آځپه ورته) په آريه ورته $\bar{A}rya+\bar{a}varta$ اوبنډې ، چې معنا يې (د نجيبو او شريفو خلکو يا د آريانو سپيڅلی ټاټوبی) دی د هند شمالي او مرکزي

سیمو نوم آریا ورته و چې په سهیل کې د ویندهیا Vindhya د غرونو لړۍ او په شمال کې د همالیا د غرونو لړۍ ترمنځ، او لویدیځ او ختیځ له لوري د گنگاه او اباسین راجپوتا Rajputana (کوچ) catch او پنجاب، سند ترمنځ پرته ده. د هند آریایانو چې د آریا ورته له نوم وروسته کوم نومونه خپلې خاورې ته ورکړي هغه بهارته، بهومي Bharatabhuni او بهارته ورشو Bharata varsha وو. د دې کلمې لومړی جز یا برخه چې بهارته دی. دا د یو داستاني ځواکمن پادشاه نوم چې د دوشنته Dushanta او ملکې شگونتالا Shukuntala زوی و. او په ټول هند واکمن و. بهومي کلمه نن ورځ په دري ژبه کې د مرزو بوم په نوم یادېږي. چې د ځمکې او خاورې معنا لري. او په اورمړي ژبه کې بومه Buma خاورې ته ویل کېږي ورشه د ورته او بښتي بڼه ده او په پښتو ژبه کې نن ورځ دا کلمه د شنې او بښیرازه سیمې ته کارونه لري. لکه ورشو چې د څرخای سره په یوه معنا کارول کېږي. بل نوم چې د هند آریایانو ته ورکړی شوی، هغه د آریایانو له خوا و، څرنگه چې آریایان د اباسین خاورې ته هند وایي. وروسته له دې کلمې سره د (ستان) برخه چې په اوستا او زړې فارسي کې ستان Stān دی یو ځای شوی. په سانسگرېټ کې ستهانه Sthana کلمه چې آریایي د ستانه Sthana معادله ده موجوده ده. په هندي ژبو کې (بویه) چې معادله یې سندهو - ستهانه Sindhu-sthana ویل شوې وای. د آریایي لېږدینو یا مهاجرینو بله ډله آریایي څانگه وه. چې د دوی لومړنۍ جوړه د خپلې لومړنۍ سټې څخه لومړی (آریانا وېجه Airyana wēja ته رابښکته شول. ورو ورو د آریایي سیمو په ټولو شپاړلس قطعو ځمکو کې چې د ونډیداد Vīdaēva-dātā په لومړي فرگرد کې د فصل کې یې یادونه شوې ده. میشت شول. دغه ټاټوبي ته یې خپل ملي نوم ورکړ. آریانا

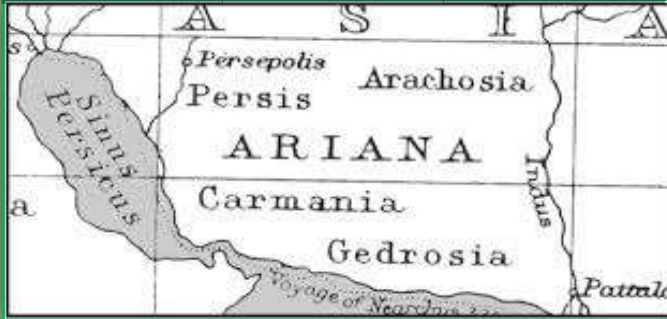
Ariana یعنی د آریایانو خاوره. و نوموله د اوستا د متونو له مخې دغه هریو هېواد په اهورامزدا بنه بنکلی او پاک پیدا کړ، خو بد ذاته شیطان دغه هریوو ته د بنمنۍ او کینې له مخې زیان ورساو. د وندیداد د لومړي څپرکي د پیل په اوله او دویمې فقروکې د آریایانو دغه پخوانی د رانښکته کیدو ځای داسې یاد شوی دی. (آهورا مزدا، سپته مان زردشت ته وویل، که چیرې ما په هغه ځمکه باندې چې خوشحالي بښونکې نه ده. ارامې او سوکالي نه وای پیدا کړې، خامخا به د نړۍ خلکو آریانا ویجه ته مخه کړې وای. لومړنی ځای او کلی چې ما آهورا مزدا غوره پیدا کړ، آریانا ویجه ده. د دایتي نیک (آمو سین) پر غاړه وروسته د غلته د اهریمن یا شیطان د ضرر وزر و جنگاوه، مار او سخت ژمی یې پیدا کړ. لس میاشتي دلته ژمی او دوه میاشتي اوړی او دا دوه میاشتي داوړي هم سرې دي د اوبو له پاره سرې دي. د خاورې له پاره سرې دي او د گیا له پاره، دلته د ژمي مرکز دی د غلته د ژمي زړه دی، کله چې ژمی تیر شي ډېر سیلابونه راځي. د آریانا ویجه ځمکه چې آمو سیند یې خروبوې د سیر سین یا سیحون او آمو سین جیحون ترمنځ او بنایي د آمو سین دواړو غاړو ته به هم واقع او شتون ولري؛ Harvard د پوهنتون استاد مایل ویستیل Michael witzel په خپله یوه مقاله (آریایانو هېواد) تر سرلیک لاندې اوستایي ۱۲ کورنۍ سیمې په لاندې توگه را پېژني:

۱. آریانا ویجه (Airyana wēja)
۲. سغد (Suydjaya) په سغدیانا کې (Sojdiana)
۳. مروه، مرغاب (Nourv) او (Marrow په Margyana) کې
۴. بلخ (Bacprina-Bāxdī)
۵. مینه (Nisāya)

۲. هرات (aria) Harōiva
  ۷. کابلستان (Vaekr̥r̥ḍla -Kabulistan)
  ۸. اُرگون (urva)
  ۹. د کندهار (Xn̥ḍnta) (واژه نامه اوستا احسان بهرامی ۱۵۵۴ مخ)
  ۱۰. ارغنداب (Xarax̥ḍiti)
  ۱۱. هلمند (haēt̥mant)
  ۱۲. دبدخشان راغ سمیه (Raray)- (Rajay)
  ۱۳. چراخ ēaxra د لوگر خرخ ولسوالی
  ۱۴. واپه وزیرستان کې (Var̥ḍna)
  ۱۵. پنجاب (haptahnd̥dav)
  ۱۶. سیردریا سیحون (Rarijya)
- د آریانا ویجه کلمه چې لومړنۍ برخه یې هم هغه آریانا ده د اریاب والا ، خپلواک ، آزاد ، مومن ، نجیب ، شریف ، رینستنی ، زپوراو د بناغلي په معنا او دویمه برخه یې آریانی او سنیو ژبو کې ترموږنه ده رارسیدلې . زموږ د پخونیو نژادي ورونو په سانسگرېټه بیجه bija یا ویجه Vaējah د تخم په معنا ده ، بیجه پورا Bijapura چې د انار په معنا دی لفظاً له تخم څخه ډک یاد ډېرو دانو درلودونکي ته وایي. پر دې بنسټ آریانا ویجه یعنې د آریانی بنسټ د تخم او اصل ټاټوبي معنا لري. آریانا د لرغوني آریانی د اریا arya د اضافي حالت د جمع بڼه ده. آریانا د لرغونو آریایانو د مېنې نوم دی. د لرغونپوهانو له خوا د مرکزي آسیا په اړه د بنکار پر بنسټ د ژوندانه ډول ډول نظامونه لیدل شوي دي. د سیمې خلک د ډول ډول خوځښتونو او مهاجرتونو په وړاندې واقع شوي دي. چې لومړنی د دریمې زېږدیزې زریزې په سر کې د اروپا په لور د همدې سیمې (مرکزي آسیا) یوه

ډله او سيدونكي د آمو سيند غاړو ته رابنځته ، چې آمو سيند د طبيعي ټولنيزو او پوځي گټورتيا له مخې دغې ډلې مهاجرينو ته ميتافيزيكي اړخ پيدا كړ او سپيڅلي شوي دي. د همدې سين په غاړو كرار كرار ميشتيدنه شوې او دوخت په تيريدو سره د آريايانو پراخه سيمه گرځيدلې ، چې آريانا نومول شوې ده. آريانا كه له يوې خوا زموږ د لرغوني هېواد پخوانۍ وياړلې كلمه ده ، له بلې خوا زموږ د هېواد د تاريخ د پيريو په پوريو كې اند تردې دمه پورې دا نوم ژوندی دی. ^(۲۰۰) نه يوازې دا چې د آريانا كلمه بلکې د آريانا اړوند د شپاړلسو سيمو کلمې په خپل اصلي يا ځينې په لږ بدلنه چې اصلي ريښه يې ساتل شوې ده تر اوسه پورې په کلتوري ، فرهنگي ، جغرافيايي ، سياسي ، اقتصادي ، ټولنيزو او پوهنيزو برخو کې ژوندی او په ورځنيو چارو کې کارول کېږي او وخت په وخت پر استوگنځايونو ، دولتي ودانيو ، عام او خاصو نومونو ، کارځايونو ، واټونو ، شرکتونو ، بنوونځيو ، ډليزورسنيو په هره برخه کې د وگړو په تخلصونو او نومونو په بڼه هم کارول شوي دي. چې ښې بيلگې يې د آريانا دايره المعارف ټولنه د آريانا افغان هوايي شرکت ، اراکوزيا راډيو ، آريانا ښارگوټی ، آريانا مېنه ، آريانا هوټل ، آريانا ترانسپورتي شرکت ، آريانا مجله ، آريانا تلويزيون ، آريانا څلورلارې ، آريانا پوهنتون ، آرين ، آروين ، آريا ، آرينزی او داسې نور نومونه چې تر اوسه زموږ په بډای کلتور او فرهنگ کې ځای لري. په پای کې په لنډه توگه ويلی شو چې ؛ آريانا مفهوم او معنا د لرغونو آريايانو د ټاټوبي ، استوگنځي ، مېنې ، سميه او هېواد مفهوم لري. د آريانا د کلمې د سيميز مفهوم د لاروښانتيا له پاره د لرغونې آريانا نقشه او دسترابون د نړۍ په نقشه کې د آريانا هېواد په لاندې توگه د کاغذ پرمخ راوړ:

د لرغوني آريانا نقشه

(د اريانا موقعيت د سترابون په نقشه كې)

(H.L.F : ٤٧)

١- شكل

٤٧

(H.L.F : ٤٧)

٢- شكل

۱-۳ آریایي (Aryaei):

آریایي هغه اصطلاح ده چې په بیلابیلو معناوو کارول شوي ده ؛ «آریایان هغه څوک دي چې په آریایي ژبه خبرې کوي پر دې اساس نو د دوی حال، رنگ، پوست، وینه او له هر پنبسته چې وي توپیر نه لري. یوازې او یوازې په دې تعریف کې مقصد او منظور ژبه او پرته د ژبې له مخې بل څه په پام کې نه دي نیول شوي»^(۳:۳) آریایي، آریان یا اریک ژبه د ژبپوهنې له نظره هغه ژبه ده چې اندو اروپایي کورنۍ د اندواریانې له څانګې څخه شمېرل کېږي. آریا *Āryā* په اوستا *airya* لرغونې فارسي کې *ariya*، سانسګرېټ *arya* هغه نوم دی چې د آریانې او هندي شمالي هند خلکو (هغه کسان چې په اندو آریانې ژبه خبرې کولې). تېرونو یا قومونو ګډو نیکونو ځانونه پرې معرفي کول او هغه یې د اصیلو، شریفو، خپلواکو او ډېر نجیب په معنا بلل دي. هر څوک چې د آریا په اصل و قوم و نژاد وي. یا ورسره تړلی وي. آریایي، آریان یا آریان نوموي. هغه اندو اروپایي قوم چې په ډېر لرغوني پیر کې یوځای ژوند سره کاوه، چې وروسته په دوه څانګو ووېشل شول. یوه څانګه هند او بله یې آریانا ته راغله. پوهانو آریایي کلمه په ځانګړې توګه ټولو اندو اروپایي یا اندو ګرمانیک ژبو په توګه چې پیژندل شوي کارولې ده. همدارنګه یې د ټولو هغو خلکو له پاره چې په پورته یادو ژبو یې خبرې کولې. د آریایانو اصطلاح کارولې ده. مګر په دې وروستیو کې د هر اړخیزو پوهنیزو څېړنو وروسته دې پایلې ته ورسیدل چې؛ آریایان *Āryans* د اندو اروپایي ختیځه څانګه ده؛ چې په اریک (آریایي) ژبه خبرې کوي. یعنې نن ورځ غالباً د آریا کلمه د اندو آریایي، آریانې، نورستانی او داردي پښت ته

ویل کېږي او د دې تېرونو د ژبو خانګې ته آریایي وايي. د آریا کلمه په ویدا سانسګرېټ کې د ښاغلي، محترم مکرم، مومن، وفادار او د آریا ورته اوسیدونکو په مفهوم راغلي دي. د آریا کلمه د لرغونو آریایي ژبو د هغوله ډلې څخه په اوستا کې په لاندې ترتیب سره یاده شوې ده: په لومړي ونډیداد فرګرد کې آریانا ویج Airyana vaējah (د آریایي پښت ټاټوبي) د مهریشت په ۱۳ او ۱۴ برخه کې مروه، هرات، سغد او خوارزم، آریوشیانه Airyoshayana (د آریایانو ځاله یا کور) یاد شوي، د فروردین یشت په ۳۱ برخه کې ایریواوه airyava چې لفظاً د آریایانو د مرسته کوونکي په معنا دی، چې د منوش چهره Manush chitra د کورنۍ نوم دی یاد شوی دی. آریا کلمه خشاثره Xšatθra په ترتیب د حکومت، دولت او هېواد معنا لري. airyanamxšaθra د آریایي استوګنځي او ښار چې وروسته بیا په پهلوي ژبه کې ایران شار eranshar شوی دی. د آریا کلمه dahya یعنې لس سیمې کلمې په ترتیب سره aryanamdahyunam د آریایانو کلي او بانډې او ټاټوبي، د خوارینا xarðanah د کلمې په ترکیب سره aryanam xarðanah نومیالي مخکښ په معنا.

د یوناني تاریخ پوهانو په لیکنو کې د آریا او آریایي خبرو سره له آریانا څخه د ډېرو نامیالیو له نومونو سره مخ کېږو. چې د آریا له کلمې سره ترکیب شوي دي. یوناني: airabazos، آریایي: ariabazu هغه څوک چې د آریایي مټ او ځواک څخه برخمن وي. یوناني: ariazatos، آریایي: ariazantu د مادانویا میدیانو د یوې قبیلې نوم. یوناني: ariasai، آریایي: ariaspa: (د آریایي اسونو لرونکی) د هغې قبیلې نوم دی چې؛ دهلمند د سین دواړو غاړو ته استوګن وو. یوناني: arikai، آریایي: aryaka

(آریایان) ، د سیرد ریا د غارو بنساري قومونه ، یوناني: *arya piasus* ، آریایي: *arya-paisa* د آریایي جامو او گناهو لرونکي. د آریان *Aryan* نوم په آسي (آستي) په آلان *Ālān* بدل شو. چې د هم هغه آستي تېر نوم آلان و. او آلان په لرغوني یونان کې *alavoī* دی. د آریا اصطلاح اندو اروپایي ، اندو آریایي د (ار) د فعلی رینې څخه ترکیب شوي چې د اندو آریایي ارنسې او روستاړی دی. په ټولیزه توګه دا روستاړی چې فعلی رینسې ته متصل شي له هغه څخه نوم یا ستاینوم جوړوي. داسې شواهد شته چې د *ya* روستاړی د آریا په کلمه کې د صفت جوړونې کارونه لري. یعنې ستاینوم چې د نوم ځای یې نیولی دی. د آریا ، آرین ، آریانا ، آریایي *Āryāni* ، آریو *Ārio* آری *Ārii* او آلان غوندې اصطلاحو په یوې سټې څخه دي. چې د آریک څخه اشتقاق او رامنځته شوي دي. آریک یا آری په خپل وار سره له *var* فعلی رینسې (نجیب) او د *ya* روستاړی جوړ شوی دی. د آریا کلمه د اوستا په متونو کې *Āirya* په سانسګرېټ *Ārya* همدا راز په لرغوني فرس په لرغوني یوناني *arioi* د باخترې ژبې د رباطک په کتیه ، منځنۍ فارسي ، تاجیکي ، دري او پارسي ژبو کې یاده شوې ده. (۵:۴۳ مخونه)

په پایله کې ویلی شو چې آریایي هغو خلکو ته هغه شخص یا خلکو ته ویل کېږي چې د آریا له پښته او آریایي اړوندو ژبو خبرې کوي آریایي گنیل کېږي او دغه کلمه د آریا ، او آریانا د کلمو نسبتي ستاینوم دی.

۱-۴ آریایي (Ariani):

د تاریخ په اوږدو کې په علمي او څېړنیزو غونډو کې په وار وار دا پوښته راپورته شوې ده ، چې آیا د آریانا کلمې له پاره په نیو گړدودونو (لهجو) او تعبیرونو کوم ستاینوم کولای شو ؛ جوړ کړو چې د

آريانا د ټولو اوسيدونكو او دهغوى د مدنيت او نورو بيلابيلو مادي او معنوي امتيازاتو له پاره پرته له كومې استشنا و كارول شي. زما په اند د كوم صفت او بل خيز جوړونې ته به اړتيا نه وي. څرنگه چې مخكې مو د دې ليكنې په بيلابيلو سرليكونو كې تشرېح او سپړنه وكړه. په دې كې هېڅ شك نه شته چې د آريانا نوم د آريا څخه جوړ او منځ ته راغلى دى؛ يعنې لومړى د ټبر نوم او بيا دهغوى د استوگنځي نوم منځ ته راغلى دى. (آريا + نا = آريانا) مگر څرنگه چې آريا لرغونى مفهوم لري او هغه پخوانى مهال او زمان را نغاړي چې ټولو آريايان، هنديان او پارسيان هلته يوځاى وو. پردې بنسټ دا كلمه بايد په خپل ځاى د هم هغه وخت اړوندو څيزونو او ارزښتونو له پاره په خپل ځاى پاتې شي او پاتې ده. د آريانا له كلمې څخه داسې يو صفت را مخته كړو چې اوسنى آريانا د ټولو سيمو له پاره متوازن صفت او نومونه وي. هغه صفت چې د آريانا له نوم څخه جوړ شوى وي. هغه په طبيعي توگه آرياني Ariani دى. ولې ژر بايد دا يادونه وكړو چې دا صفت موږ اوس نه جوړو و بلكې د وخت په تيريدو سره جوړ او كاريدلى دى. چې دلته يې د بيلگې په توگه د (بيليو) يادونه كوو: چې دخپل اثر په لومړۍ پاڼه (تجسسات نژادي در افغانستان) كې د اصفت په طبيعي او مطلوبه بڼه يعنې (Ariani) كارولى دى. (همدارنگه اكادميسين د اكتوبر ۱۹۹۹م) د اوسنا نومي اثر ۱۹۹۹م) كې د اراتوستين او سترابون په حواله ليكي: «آريانا اوسيدونكو ته د آرياني هانوم Arianiens ويل شوي دي. (همدارنگه سر څيړونكي د اكتوبر خليل الله او مړ په خپله يوه مقاله او ليكنه كې چې د (آرياني Ariani ژبې) تر سرليک لاندې ليكلي: آرياني ژبې په پراخه سيمه كې چې د سهيل له خوا د فارس خليج او عمان سين د لويديځ له لوري بين النهرين، شمال له خوا د

قفقاز غرونو او د مرکزي آسیا د بنتې محدودوي او په ختيځ کې د ژبو ټول افغانستان او د پامير ځينې لورې برخې د اباسين تر خولې پورې نيولي دي. (۹-۱۳۳ مخ) په پای کې يوې بلې د پام وړ مسئلې ته غواړم اشاره وکړم چې؛ د فارس يا اوسني ايران هېواد د نومولو په اړه د لويې يا ستري آريانا د پراخې سيمې او ساحې اړوند تاريخ او ژبو ته نغوته کوم. د اوسني ايران نوم د شپږمې مخزېږد پيرۍ په نيمايي کې پارس Persian و او په ۱۹۳۵ م کال يې د ايران په نامه ونوماوه. د پارس ځينې وگړي آريايي نژاده دي. د پارس نومونه په ايران يا د ايران په نوم د آريانا اړوند ټولې قضاياوې د بيلگې په توگه فرهنگي، تاريخي، کلتوري مسایل او د ژبې مسئلې له ستونزو سره مخ کړي دي، د آرياناو قلمرو او پولې او آرياني ژبې د اوسني ايران او پروني پارس د آريانا په مقابل کې له محدودو او وړو سياسي پولو، سرحدونو او محدودو څخه خورا ډېرې پراخې او لرې ځي. د ايران صفت يا ستاينوم فني او ژبپوهنيزه معنا ايراني له دې متداولې يا دوديزې معنا سره چندان سمون او مطابقت نه لري؛ چې دا ابهام او سوتفاهم چې د آريانا يا د تاريخ ارزښتونو، وياړونو، ژبو، ژبپوهنو او فلاوژيکي نومونو د (ايراني) په نوم کارونه په قطعي توگه د ستونزو سبب گرځي. چې ددې ستونزو د لرې کولو له پاره د لويديځې نړۍ پوهانو هم خپله پاملرنه را اړولې ده او يو شمېر بيلابيلې نومونې يې وړاندې کړي دي. چې تر اوسه منل شوي نه دي. په دې وروستيو کې افغان پوهانو لکه پوهاند عبدالحي حبيبي، داکتر غلام جيلاني داوري، پوهاند محمد رحيم الهام او نورو چې د دغو پوهانو يادونه به د بيلگې په توگه زمونږ د ادعا په ثبوت کې کافي وي. دوی په دې برخه کې پر ځای او له هونښيارۍ څخه ډک گامونه پورته کړل چې د فرهنگي، کلتوري، تاريخي او ژبنيو مسایلو کې د ايراني

نوم پر خای د پخوانۍ رېښې پر بنسټ د آریاني نوم وکاراوه. د آریانا، آریین او آریا نوم دا امتیاز او ارزښت لري چې هم د آریانا او آریا نوم وساتي او هم په عین وخت کې د اوسني ایران څخه خورا ستر، پراخ قلمرو او د پخوانۍ آریانا سیمې په برکې نیسي. (۵۰۱۳ مخونه) لنډه دا چې آریاني اصطلاح د زرې رېښې پر بنسټ د پخوانۍ آریانا دنوم د ژوندی ساتلو او د پروني پارس او اوسني ایران له وړو کې سیاسي جغرافیایي د انحصار (د آریانا د ټولو امتیازاتو او ارزښتونو) څخه د ژغورلو او د (باختري، پرسیک) ژبو د ډلوله پاره د مناسب نوم او پر خای اصطلاح کارونه ده.

۱- ۵ ژبه:

په خوله کې د ژبې د وضعې او بڼې پراخه اغېزه په وینا کې د ډول ډول غږونو په رامنځته کولو کې دخالت او دخبرو په جوړولو کې د دې غږي عمده برخه اخستنه د دې لامل شوی دی، چې دبشري اړیکو دامهمه وسیله د ژبې په نوم یاده شي.

ژبه هغه انساني ځانگړنه ده، چې دانسان له پیدایښت سره سم منځته راغلې، او د انساني کلتور تر ټولو لوی او خورا ستر ارزښت گنل کېږي (۹: ۴۲ مخ) د ژبې پوهانو او څېړونکو د تاریخ په اوږدو کې سترې څېړنې او گڼو بېرني کړې دي بېلابېل اندونه او نظریات یې ورکړي چې د همدې نظریاتو په رڼا کې د ژبې د پېژندلو موضوع ښه څرگنده او ښکاره ده په ټولیزه توگه ژبه دنړۍ ژبپوهانو په دوه اصطلاحو و کارولې ده.

۱- Tongue چې په ډېری ټولنو او هېوادونو کې هغې یوې ټوټې غوښې ته چې په خوله کې شتون لري او د خوند، مزې، ډوډۍ، خوړلو او د ژولو خبرې کولو لپاره ترې کار اخستل کېږي. ولې په ځینو ټولنو او هېوادونو کې همدا اصطلاح د پوهولو او را پوهولو ژبې ته هم کارول کېږي.

۲- اصطلاح ژبه Language: دلومرني انسان يعني آدم (ع) څخه را وروسته دتاريخي شواهدو پربنسټ له ډېرو پخوا وختونو څخه راپدېخوا انسان په ټولنيزه توگه ژوند كړي او دژوندانه دارټياوواو خپلو غوښتنو دپوره كولو له پاره يې به بېلابېلو وسيلو څخه كار اخيستی چې ترټولو مهمه وسيله ژبه گڼل كېږي. ژبه يا Language كاندید اكاډميسن پوهاند محمد رحيم الهام داسې تعريف كړې ده: ژبه دغريزو سمبولونو داسې يو اکتسابي او ميشاقي سيستم دی چې دټولني وگړي يې له يوبل سره دمفاهمي له پاره كاروي. (۲۰۰۷مخ)

دالهام په اند دسيستم اصطلاح ددې له پاره كارېدلې چې ژبه ځانگړي جوړښتي نظام لري او دانظام دژبې دجوړښت په هر پړاو كې شتون لري. دڅېړنې داسانتيا په موخه دژبې دجوړښت پړاوونه، دغريزو جوړښت په نظام كې دگريز(صرفي) جوړښت په نظام كې او غونډليز(نحوي) جوړښت په نظام كې بايد ووبل شي همدارنگه دسمبول، نښويادونه په هغو نښو باندې اطلاق كېږي چې پرڅه شي دلالت وكړي. خو (دال) او (مدلول) ترمنځ اړيکه وضعي او ميشاقي وي. دژبې رمزي نښې او علامې يعني كلمې او نور معنالرونكي توكي له دې امله سمبولونه كارول كېږي چې هريويې دداسې (دال) حيثيت لري چې په خپل (مدلول) باندې وضعي او ميشاقي توگه دلالت كوي. په عين حال كې دژبې دا نښانې ټولې غريزې دي او په پورتنې تعريف كې دا قيد راپه گوته چې دپوهولو اورا پوهولو (مفاهمي) دوسايلو ډولونه لکه (ايمايي ژبه) gesture Language. (علامه بي ژبه) Sign Language او د (ليک ژبه) written Language دپورته تعريف دمعرفۍ له ساحې څخه دباندې دي. (۲۰۰۸مخ)

په دې توگه ژبه په ټولنيز چاپېريال کې ټولنيز اصل دی. په دې معنا چې د يوې ټولنې وگړيو له بل سره دخپلو موخو، خيالاتو، غوښتنو او اړتياوو د پوره کولو، شريکولو او نورو اړيکو د ټينگولو له پاره د ژبې څخه کار اخستل کېږي او ټولنيزو شرايطو پر بنسټ دهغې توکي په خپل منځ کې د غړيزو سمبولونو او ميثاقې بنو په ډول سره برابر کړي او کاروي يې. ژبه نه يوازې دا چې دانسانانو ترمنځ د اړيکو وسيله ده؛ بلکې د نورو ټولنيزو بنسټونو (کلتوري، پوهنيزو، اقتصادي، سياسي...) پايه هم ده او دخپلو ټولنيزو ځانگړتياوو په دليل د ټولنو له اختلاف سره سمه مختلفه ده. يا په بله وينا سره له دې چې دا اصل په ټولو بشري ټولنو کې شتون لري دنده او ونډه يې په ټولو ځايونو کې يوشان ده خو بڼه يې په ټولو ټولنو کې په يوه څېړنه ده او د عمل او کارونې لارې چارې يې د يوې ټولنې له بلې هغې سره توپير لري. په داسې حال کې چې د ژبې هر هره بڼه د يوې ټاکلې ټولنې دوگړو ترمنځ د اړيکو او پوهاوي دنده ترسره کوي. دا خبره ټولته څرگنده ده چې ژبې د بشري اړيکو تر ټولو مهمې وسيلې دي او تر څو پورې چې دوگړو، ټولنو، ټبرونو، قبيلو، ولسونو او ملتونو ترمنځ د اړيکو وسيله وي ژوندی ژبه گڼل کېږي. کومو ژبو چې په هر دليل په يوه تاريخي دوره کې پورته ياد نقش له لاسه ورکړی هغو ژبو ته مړې او لرغونې ژبې ويل کېږي. (ژبه د صوتي علايمو او سمبولو داسې يو اختياري، شفاهي سيستم دی، چې دهغه په واسطه د يوې ټولنې غړي په خپل ثقافت کې دننه يو بل سره مفاهمه کوي) (داکټر هربرت د پټزل گرامر)

بلاک او ټراگر ژبه داسې تعريفوي: ژبه له غړيزو سمبولونو څخه يو داسې جوړ شوی سيستم دی چې يو ټولنيز گروپ دهغې په واسطه له يو بل سره مرسته او همکاري کوي.

ژبه فقط د بنیاد د دخولې وتي هغه صوتي اشکالوته وایي چې دی پرې دخپلو خیالاتو اظهار بل بنیاد ته کوي.

ژبه چې په عربي بې لسان یا لغت بولي اوله یوناني (لوغوس) څخه به جوړه شوې وي چې معنایې کلمه ده او په اروپایي اصطلاح یې Language بولي هغه رغونه دي، چې ددغو په وسیله هر اولس دخپلو مقاصدو تعبیر کوي یا هغه اصطلاحی ویناوې دي، چې دیوه قوم پر ژبه جاري وي. (۲۲:۳۳مخ)

ژبه په ټولنیز چاپیریال کې دیوه لولو او راپوهولو وسیله ده او تر ټولو مهمه دنده یې پوهاوی دی. دپورته یادونو څخه داسې تحلیل کېدلای شي، چې ژبه په ټولو ټولنیزو بهیرونو او په هغو پورې اړونده برخو کې مخامخ او غیر مستقیمه توگه ورگډه ده، هېڅ یوه داسې پروسه نشته چې پرته له ژبې او یوازې پرمخ ولاړه شي. دژبپوهنې یوه پوه او څېړونکي (پېنگ هاوز Ebbomghaus) دژبې په اړه داسې ويلي: ژبه په یوه رسم او رواج کې دنسوانسانو یوه سیستم ټولگه ده او دغه نښې نښانې په هروخت کې تولیدېدای او منځته راتلای شي. (۲۲:۲۳مخ)

دژبې دپیداېنښت په اړه بېلابېل نظرات شتون لري، چې دټولو راوړل ناشوني دي، یوازې دوه نظرونه را اخلم: ځینې په دې اند دي چې انسان پنځلس سوه زره کاله دځمکې پرمخ پرته له ژبې او کلتور څخه ژوند کړی اولس لکه کاله مخکې له نن څخه دژبې کارونه یې پیل کړي ده.

ولي مقابل نظریات یې چې زما په اند څو اکمن او پرمختبر ودلایلو او اسنادو ولاړ دي هغه دادي: چې ژبه دانسان دپیداېنښت سره سم منځ ته راغلې ځکه چې دانسان پوه نه شلېدونکې او مهمه ځانگړتیا ده. (۱۸۲:۵مخ)

همداراز په دې اړه قرآن عظیم الشان صریح او ښکاره معلومات وړاندې کوي: (وعلم آدم الاسماء کلها) (سوره بقره لومړۍ سپاره ۳۱ آیات) ژباړه:

او الله (ج) وروښوول آدم (د) ټول نومونه (۹۴:۳۰ مخ) چې دنومونو ټولگې څخه ژبه رامنځته کېږي. همدارنگه بل ځای فرمایي: (خلق الانسان علمه البيان) (۲۷ سپاره، الرحمن سوره، ۲ آیت) ژباړه - پیدامې که انسان اود بیان اووینا پوهه مې ورکړه چې ددې آیات له مخې ثابتېږي چې دانسان له پیدایښت سره سم ژبه هم منځته راغلې ده. دژبې په اړه دپورته ټولو تعریفونو او اندونو په پای کې باید ووايم چې که څه هم ژبې د لومړني انسان یعنی آدم (د) څخه را وروسته دتاریخ په بهیر کې بېلابېل پړاوونه او ډولونه تېر کړي دي؛ ترڅو دې حد او موقف ته را رسېدلې ده، نوزه به هڅه وکړم. داوسنیو حالاتو او نظریاتو سره سم یو څه ناڅه وروستی تعریف ورته ورکړم. ژبه دیولر معنا لرونکو وییزو او اورییزو غړونو یو داسې سیستماتیکه ټولگه ده، چې انسانان خپل اندونه، خیالات، افکار، عاطفې، احساسات، پوهې، تجربې، غوښتنې او هراړخیزې اړیکې دهغې په وسیله یو تریله لېږدوي. دژبې وړتیا او استعداد دانسان له پاره طبعي او فطري ځانگړنه ده او په ټولنیز چاپېریال کې ژبه یوه ټولنیزه، اکتسابي، میثاقی او قراردادي پدیده گڼل کېږي. دژبې دجوړښت په اړه پوهانو بېلابېل نظریات وړاندې کړي دي چې دهغو له ډلې څخه یو څو نظریات راوړو. ژبپوهان په لومړي سر کې ژبې په دوه کټگوریو وېشي.

۱ مصنوعی ژبې Language Artificial: هغه ژبې چې دیوه ځانگړي میلی اونیوالو موخو ته درسېدو له پاره دطبعي ژبې په مرسته رامنځته شوي دي لکه: ریاضیکي، کیمیاوي، کمپیوټري... گډ سېمولو نېټاکلي دي.

- طبعي ژبه Natur Liche spreche: طبعي ژبې څخه موخه انساني ژبه ده چې انسانان یې دپوهولو او را پوهولو له پاره په لیکلي او نالیکلي بڼه په خپلو منځو کې کاروي.

۱-۲ فلالوژي (Philology):

مخکې له دې چې د فلالوژۍ يا فقه اللغې په اړه هر اړخيز بحث وکړو؛ دا بايد ووايم چې فلالوژي د ټولو هغو پوهو او علومو څرگندونکې ده؛ کوم چې د يوه ټبر يا قومونو د يوې ډلې ژبه څېړي او هغه ټوليز کلتور او ادبي آثار چې دهغې ژبې يا ژبو د وگړو په وسيله رامنځته شوي ارزوي. سره له دې چې اوس ژبنيو پوهنو او څېړنو ډگر دومره پراخ شوی چې د پوهنو بيلابيلې برخې د يو بل په مرسته د بشپړې څېړنې او سپړنې لاره هواره کړې. بيا هم د علام رشاد اکادمۍ د څيرونکي شيرشاه رشاد په اند، لغت پوهنه (فقه اللغه) د ژبنيو څېړنو هغه بشپړونکې څانگه ده، که لغوي څېړنې په ډېره دقيقه او ژوره توگه تر سره شي د ژبو ویش او دهغو ترمنځ د اړيکو په پلټنه کې ښه پوره مرسته کولای شي.

همدارنگه استاد پوهاند عبدالحي حبيبي وايي: «په ژبنيو څېړنو کې د ژبو د پرتليزې پلټنې بحثونه خوارا مهم دي او د دغو پلټنو په مرسته موږ کولای سو؛ ډېر ادبي او تاريخي حقايق څرگند کړو او د يوه محيط د ژبو او لهجو تاريخي اړيکې او خپلوی ځانته معلومې کاندو.»^(۳۲:مخ) فلالوژي يوناني کلمه ده چې ژباړه يې عربي ته فقه اللغه کېږي چې د فکر کولو بحث او وينا سره دوستۍ په معنا راغلي ده. خپله (فيلوس) يوناني کلمه ده، (دوست) او لوگوس (فکر کولو، بحث او کلمه) معنا لري. تر هغه مهاله چې په لرغوني يونان کې پخواني علوم سره بيل شوي نه وو. دا کلمه رامنځته شوې، پرته له دې چې د علمي فعاليتونو څانگه يې په پام کې ونيول شي، ټولو علمي شخصيتونو ته فيلولوگ (د پوهې او وينا خاوند) ويل کيده.^(۹:مخ) روسته روسته بيا د علومو د تراکم او ډېروالي پرمختگ او اړتيا له مخې د بيلوالي او ځانگړيتوب په پايله کې د فلالوژي مفهوم او مضمون

هم بدلون و موند. دا چې په منځنيو پيړيو او د رنسانس دوره کې د لرغونې دورې د ليکوالو ليکنې د فلالوژي د پوهانو اصلي ماخذونه وو، نو له دې کلمې نه هم د هغې پوهې استنباط وشو، چې د لرغونو ادبي آثارو په تفسير څېړنه او مطالعه بسنه کوي.

د ياد وشوو مستلزمو او اړينو آثارو څېړنه د هغو ژبو چې دا آثار پرې ليکل شوي او دهغوی د پيدا ايښت د مهال د فرهنگي او تاريخي وضعې څېړنه و. په دې ټولو سربيره د وخت په تيريدو د فلالوژي يا فقه اللغې اصطلاح د هغې پوهې له پاره وکارول شوه چې په راپاتې ليکنو او آثارو کې يې دهغې يا دغې قبيلې او ټبر کلتور او فرهنگ څېړي. ورو ورو چې دخلکو ترمنځ د اوسني صنعتي پير او پراوو اړيکې پراخې شوې په اروپا کې څو ملي دولتونه رامنځ ته شول، نو د ژونديو ملي ژبو د راسپړنې او څيړنې اړتيا پيدا شوه. همدا مهال د ختيځو ژبو (ترکي ژبې - له ۱۵ زيږديزې پيړۍ راهيسې، آريايي ژبې - له ۱۶ سپارلسمي زيږديزې پيړۍ راهيسې همدا راز فنلاندي، قفقازي، يغنوري د لرې ختيځ او نورې ژبې ....) اړونده لومړنۍ شرحه تاليف شوه. همدا رنگه د (تطبيقي گړدودونو او ژبو ويي پانگه) په نامه د روسيې پوه: س. پلاس تاليف چې د ۱۸ پيړۍ په پای کې په پترزبورک کې خپور شو، د نړۍ د ۲۷۲ ژبو وييونه او لغات لري. همدا راز د نولسمې پيړۍ متنونو د لرغونو او ژونديو ژبو د پرهغه آثار د پوهانو په واک کې ورکړل چې پخوا تر دې ترينه ناخبره وو او د اړتيا له مخې د مطالبو د تراکم او پارسوب له امله د فلالوژۍ پوهه يې هم په څو څانگو ووېشله. د بيلگې په توگه: سلاوي، آريايي او روماني فلالوژي چې د نولسمې پيړۍ په پيل کې بيلې شوې او د لرغونې پېرد ليکنو او ليکوالو د متونو او ليکنو د تفسير، تعبير او لوستني حواله يې په پخوانۍ يا په اصطلاح

کلاسیکي فلاوژي ورکړه. په دې توگه اوس په دوديز ډول سره فلاوژي کلمه د ټولو هغو علومو، پوهنو، بيانونکې ده؛ چې د يوه قوم او يا قومونو د يوې ډلې ژبه څيړي او هغه فرهنگي (عام کلتور او ادبي آثار) چې د هغې ژبې يا ژبو د ويونکو وگړو په وسيله رامنځته شوي ارزوي.

۱-۷ د فلاوژي څېړنو موخې او دندې:

د ټولنيزې او پېښليکي (تاريخي) ودې په بيلابيلو پړاوونو کې د يوه ټبر يا قومونو ليکلی آثار دي. له دې امله فلاوژي د کلتوري تاريخ او تاريخي پوهنو له ټول څانگو سره چې غالباً د تاريخ او فلاوژي څانگه ترسرليک لاندې سره يوځای کېږي نږدې اړيکې لري. د فلاوژي او تاريخ ترمنځ د نږدې اړيکو لامل دادی چې فرهنگي او تاريخي څيړنې ترډېره بريده د ليکلو آثارو، متنونو او سرچينو په څيړنې پورې اړه لري. هر څومره چې دا څيړنې د ليکنو آثارو تجزيه، شننه او په تحليل ولاړې وي. هغومره يې فلاوژيکي اړخ ځواکمن وي. له بله پلوه فلاوژيکي څيړنې په ځانگړې معنا يعنې ددغه يا هغه قوم د ژبې او ادبي آثارو ارزونه د ټولنې د ژوند د تاريخي شرايطو د څېړنې وړ ژبې او ادبياتو په نظر کې نيولو سره ناشونې ده. ادبپوهنيز او ژبپوهنيز مصالح يو ډول دي يعنې کلمه، هغه کلمه چې په غږ اداء شي يا ثبت شي يا متن خود ژبپوهنې موضوع ژبه او د ادبپوهنې سکالو ادبي آثار، دوه بيلابيل څيزونه دي. ادبي آثار چې د کلتوري تاريخ يو اړين توکی دی. په عقيدوي او فکري ښکاره جوړښت، روښنا پورې اړه لري. خو کلتوري بهير بيا په هغه ټولنې کې د تکامل سير د ټولنيزو قوانينو تابع دی. ژبه يوه ځانگړې ټولنيزه پدیده ده، چې په فکر او ظاهري عقيدوي جوړښت پورې اړه نه لري. د تکامل بهير يې د نورو قوانينو تابع دی. له دې

امله که هغه ځانگړې چې ژبه يې موضوع ده له هغو ځانگړو سره چې ادبي پنځونه يې موضوع ده يوځای کړو له خورا ستونزو سره به مخامخ شو. (۱۴) مخ

ادبپوهنې موضوع ادب او ادبي فکري آثار دي او ژبپوهنې موضوع يعنې ژبه، چې دوه سره بيل څيزونه دي. ادبي اثار چې د کلتوري تاريخ يو مهم توک دی، د يوه ملت فکري او عقيدتي روښنا پورې تړاو لري، تاريخي او ادبي بهير يې د يوې ټولنې عقيدوي او فکري دټوليز تکاملي سيرد قوانينو تابع ده. خو ژبپوهنه يا ژبه په ټولنيز چاپېريال کې يوه ځانگړې ټولنيزه ښکارنده ده؛ چې فکري او عقيدتي روښنا پورې اړه نه لري او پرمختيا يې بهير يې د نورو قوانينو (ژبپوهنيزو) تابع ده. (۱۳) مخ له دې سره سره فلا لورې چې څو اړخيزه، پيچلې او واحد راڅرگنده ده، ځکه له پخوانيو وختونو څخه علمي دود او دستور په دې بنسټ ولاړه وه. هغه ډېرې تجزيې او ويشنې چې ددې پوهې په زده کړه کې ترسره شوي ددې پوهې شتون د پام وړ گرځوي. او دا چې د ژبپوه او ادبپوه د څيړنې مطالب يو دي. هم د فلا لورې زده کړه د يوې ځانگړې پوهې په ډول غوره کوي، د بيلگې په توگه سره له دې چې ادبپوه او ژبپوه د څيړنې په کړنلاره (طرز العمل) کې ډېر توپير شتون لري او هغه ژور توپير دی چې ادبپوهنې په کاري اسلوب کې له يوه او د ژبپوهنې په هغې کې له بله پلوه ترسترگو کېږي بيا هم دا دواړه پوهې له يو بل سره نه شلیدونکې تړاو لري. ځکه چې د دواړو د څيړنې مواد هم يو ډول دي او دواړه د ليکنو اثارو او متنونو سره سروکار لري.

هغه لرغونې لوحې چې په ډبرو کښل شوي، د منځنيو پيړيو خطي نسخې، د پهلوانۍ حماسې، عاميانه افسانې او معاصر هنري اثار ټول د کلام په مرسته بيان شوي دي. او نه يوازې د ليکنو ادبي اثارو برخه ده؛ بلکه ژبني

آثار هم دي اود ژبپوهانو خپرونكو پام هم ځانته اړوي. او د ادبپوهانو هم سره له دې چې دا پام اړونه سره توپير لري ، مثلاً مهم لرغوني آثار لكه: اوستا او ياد شهنامې په ډول د پهلوانۍ حماسې او په همدې مهال كې د آريايي ژبو د پام وړ مهم آثار دي. (تر دې چې اوستا د خپل پير يو ازينی تر اوسه را پاتې اثار دي. ژبه د ژبپوه د مطالعې موضوع ده ؛ ولې دا د پوهه لپاره هم فوق العاده ارزښت لري د يوه قوم ادبي ، فرهنگي ، ملي ناليكلي آثار او ليكني ادبيات د كلمې او غږونو نطق او يا ليكني بني په وسيله بيان شوي او بيانېږي. د ماكسيم گوركي د تعريف له مخې ژبه هم د ادبياتو اصلي او بنسټيز توکي دي او هم يې مصالح (ژبه د ادبياتو لومړنی توکی دی) او اصلي توکی دی. که عين وخت کې د ژوند له پيښو او پديدو سره يوځای شي - مصالح يې ادبيات جوړوي. څنگه چې مخکې مويادونه وکړه ؛ فقه اللغه له تاريخ او کلتوري تاريخ سره نږدې اړيکې لري په ځانگړی توگه د ختيځو سيمو فلالوژي چې د تاريخي علومو په ډول ډول ځانگو پورې اړه لري د ځينو اسبابو او لاملونو له مخې د ختيځو سيمو د تاريخ ، فرهنگ ، او ژبني تاريخ ادبياتو او ليکنو آثارو مطالعه چې پخوا هم د لويديځ د نظر ملاتړ او پوهې د سيوري لاندې ترسره کېده په ټيټه کچه کې ځای لري. د خپرنې او پلټنې په برخه کې د هغو سترو برياوو سره سره چې د وخت د شوروي او نورو هېوادونو د ختيځ پوهانو په برخه شوي هم دي. ختيځ پيژندنې زور وروسته پاتې والی د لويديځ پيژندنې سره په پرتله له منځه تللی نشو شمېرلی. دا چې ډېر تاريخي آثار نه دي خپرل شوي نو ختيځ فلالو جيست اړ دی چې په يوازې ځان په هر اثر يا تاليف کې ورته را پيدا شوي فرهنگي او تاريخي اکر (حالت) او وضعې خپرنې ته همت وکړي. له بله پلوه په پخوانيو ليکنيو اثارو د کره کتنيزو تاليفاتو کمښت ختيځ پوه ،

تاریخ پوه اړباسي چې په نوموړو آثارو د فللوژي له انده څېړنه وکړي. ^{۱۱:۱۴} مخ) په پای کې باید ووايو چې د فللوژي موخه او دنده داده چې د ټولنيزو او تاريخي ودې په بهير کې د يوه قوم يا يوه ملت ژبني، ادبي، کلتوري او فرهنگي آثارو څېړنه، ارزونه، سپړنه او مطالعه کوي. او د تعريف په برخه کې يې داسې ويلی شو چې فللوژي د يوه ملت يا ولس ژبه او په هغه ژبه ليکلي ادبي اثار چې د هغې ژبې د وگړو په وسيله د تاريخ په اوږدو کې رامنځته شوي (فرهنگ او کلتور) تر بحث او څيړنې لاندې نيسي.

دویم څپرکی

۲- آریاني فلاوژي ارزښت او آریانا پوهنه

آریاني فلاوژي هغه پوهه ده؛ چې آریاني ژبې او هغه ادب (له دې ډلې ولسي، نالیکلې پنځونې او ادبیات) چې د نوموړو ژبو په وسیله رامنځته شوی له تاریخ سره د هغو تړاو ته په پاملرنې سره مطالعه او تر څپرې لاندې نیسي. له پورتنۍ پیژندنې ښکاره ده چې ددې پوهې بنسټ د آریاني ژبو له مفهوم او دا چې د دغو ژبو د آریاني والي نښې څه دي څخه عبارت دی یا په لنډه توګه له هغو ژبو څخه بحث کوي چې د آریاني مفهوم او نښو ځانګړنو څخه برخمنې وي. په بله وینا هره ژبه او ګرډود چې د آریاني ژبو په کونۍ پورې اړه لري او هر متن چې د نوموړو ژبو یا لهجو څخه په یوه لیکل شوی وی د آریاني فلاوژي د مطالعې موضوع بلل کېږي.

د دوی په اند د خدایانو او پهلوانانو په اړه اوستایي سرودونه او بدلې د لرغونې فارسي ډبرلیکونه په منځنۍ فارسي مذهبي او غیر مذهبي آثار، د پارتي ژبې اقتصادي او وټیز لاسووندونه او اسناد چې په خاوروینو لوبڼو لیکل شوي، سغدي لیکونه او په خرمنو، لرګیو، سیکو او په لوړ بیه تورل شوو ډبرو سوداګریز او اقتصادي اسناد همداراز هغه مهرونه او لوبڼې، چې په خوارزمي، باختري ژبو منځنۍ فارسي او سغدي ژبو پرې مطالب لیکل شوي مانوي سرودونه یا میدی ځانګړي نومونه په ساګي ژبه ځینې ځانګړي نومونه او بودايي تالیفات په منځنیو پېړیو کې د کردي، تاجیکي، ا پارسي ژبو شاعرانو دیوانونه او د پارسي او تاجیکي رومانونه یا معاصر افغاني (پښتو) کردي، پارسي ورځپاڼې یا هم په ټولیز

کلتور پورې تړلي یادښتونه او بې شمېره آریایي ، یا آریاني لهجې (د غږ لیکنې یا د غږونو د ضبط په ډول) دا ټول متون که هر څومره دوخت ، ځای ، لیکنې ، مضمون ، موخې ، دیني اړیکو او تاریخي ارزښت په پلوه توپیر ولري یو څیز یې سره گډوي چې هغه آریایي او آریاني والی دی او دا ټول کیدای شي دیوه مصلحت په ډول د آریاني یا آریایي ژبو او بیا د تکامل د هغې یا دغې دورې د مطالعې له پاره وکارول شي ، دا خو طبیعي خبره ده چې ددې هراثر اهمیت او ارزښت د فلاوژیکي مطالعاتو له نظره سره توپیر لري د بیلگې په ډول د اوسنۍ پارسي او تاجیکي او دري د مطبوعاتو او ډلیزو رسینو متنونه که څومره ډېر دي ؛ او لوستل او تفسیر یې څه شک ، تردید او ستونزه نه پیدا کوي او څه نا څه توپیر هم نه نه سره لري خو که هر څومره د لرغونې دورې په لور لاړ شو او ژور شونو وضع بلکل بدلون مومي یو شمېر لرغوني آثار چې زموږ لاس ته راغلي اصلاً لږ دي او نوموړي آثار د اوسنیو ژبو د متنونو په خلاف په اسانۍ د پوهیدلو وړ نه دي هر څومره چې د یوې ژبې آثار لږ خوندي شوي وي د ژبپوهنې تاریخ او فرهنگ له پلوه یې هم هغومره ارزښت ډېروي . خو په ورته وخت کې یې مطالعه هم ستونزمنه کېږي . هر هغه څیړونکی چې لرغوني آریانا آثار څیړي له ډول ډول ستونزو سره به مخ کېږي : لکه د متن سموالی ، او ناسموالی ، تاریخ یې ، د تدوین شرایط یې ، وضع ، حالت ، ساتنه او له منځه تگ یا استنساخ یې ، د تحریف موضوع او هغه تړاو او تصحیح سمونې چې یوه لیکونکي په خپل سر کړي . کله کله دغه متونونه ټوټه ټوټه او غوڅ غوڅ زموږ لاس ته رارسیدلي دي غورځي ، پرځي او خلاوې لري ؛ خو یوازې د تدوین او تنظیم د ځانگړو اسلوبونو په مرسته یې رغولی شو .^(۲۹،۴۳) که د څیړونکو او محققینو سرو کار له داسې متن سره وي ؛ چې ډېر پخوا هیر

شوی او نا متداولې او مسلکي ژبې باندې لیکل شوی وي. نو کار خو ځله پیچلی او ستونزمن کېږي. په ځانگړې توگه که په ناسم او معضل ستونزمن لیک لیکل شوی وي. چې د متن لوستل ډول ډول ممکنوي، ډېره مهمه وسیله چې په ډېره اندازه موضوع او روي او په نامشهودې او مجهولې ژبې د متن لوستل آسانوي له خپلوانو ژبو سره یې تړاو دی. او یا هم د پام وړ ژبې د تکاملي او بشپړ او یې بهیرد نویو پړاونو آثار دي. د بیلگې په توگه د لرغونې فارسي د رمزونو کشفول او لوستل (له شپږمې تر څلورمې مخزیرد پیړۍ) ناشونې وو. که یادې دورې د ډبرلیکونو ژبه د لرغونو آریایي اوستا او لرغونو هندي ژبو له متونو سره نه پرتله کېږي او د پارسي د بشپړ او یې وروستي پړاوونه (منځني او وروستي) په پام کې نه وای نیول شوي دلرو پیژندل شوو او مجهولو ژبو په تفسیرولو کې د خپلوانو ژبو له آثارو کار اخیستنه د تطبیقي او تاریخي ژبپوهنې په اسلوبونو د پوهیدنې او کارونې سره تړلي دي. هر څومره چې لرغونې دوره ته وروړاندې کیږو او پرمخ ورځو د تاریخ او فلاوژۍ اړیکې یا په بله ژبه تداخل لا ډېر احساسیږي او څرگندیږي. د یوې تاریخي څیړنې کچه د یوه متن په سم لوستلو پورې تړلې ده. د لرغونو متونو لوستنه چې ډېری ټوټه ټوټه ترلاسه کېږي او له پېچلو اصطلاحاتو او وییکو ډک وي تل مفهوم نه ورکوي. هغه وخت شونې ده چې څیړونکی د هغه چاپېریال په کلتوري او تاریخي حالت او وضع کې ورننوځي. چې متن په کې لیکل شوی دی، او له ټولو هغو کلتوري او تاریخي خپلویو سره آشنا وي. چې په اړوند چاپېریال او هغه وخت سوری غورځوي. دانو د اړتیا په وخت کې د فلاوژۍ په نړۍ او د اټکل (فرض) شوي چاپېریال، افکارو، معتقداتو باورونو او د ژوندانه په ډول په درستو پوهیدو پورې اړه لري. په لازمي ډول په دې وخت کې له

لرغونپوهنې له مادي فرهنگ ، هنر ، دين اوسکه پېژندنې له تاريخ او له نورو ډېرو فرعي او مرستندويه تاريخي څانگو سره سروکار پيدا کېږي. آريايي فلالوژي هغه پوهه ده چې د دوه زره او پنځه سوه ۲۵۰۰ مخزېږد کلونو (له شپږمې مخزېږد پيړۍ تر نن) اوبيلابيلو اړوندو تاريخي دورو ليکنو آثارو باندې ولاړه ده. له دې امله په دې پوهه کې تاريخ ډېر ارزښت او اهميت لري. ارياني فلالوژي د خپل شتوالي په پېر کې د آرياني ژبو قومونو له نورو څانگو لکه تاريخ ، فرهنگي تاريخ سره نږدې تړاو ساتلو کې وده کړې ده. او په ټوليزه توگه دا پوهه هغه څانگه چې آريانا پېژندنه نومېږي جوړوي.

په دې بنسټ آريايي او آرياني فقه اللغه يا فلالوژي د آريانا پېژندنې له څانگو څخه يوه ده. يعنې هغه گډه پوهه چې د آرياني ژبې عمومي تاريخ او د آرياني ژبو قومونو د کلتور او فرهنگ تاريخ تر څيړنې او مطالعې لاندې نيسي. (۱۲، ۱۳ مخ)

د پورته څيړنې پر بنسټ ويلی شو ؛ چې آرياني فلالوژي هغه پوهه ده چې د آرياني ژبو او هغه ليکنې ادب او فرهنگي او کلتوري مسایل چې د آرياني قومونو د ژبو (فرسيک ، باختري) په وسيله رامنځته شوي د تاريخ په اوږدو کې تر څيړنې او بحث لاندې نيسي. د تاريخي شواهدو په مرسته د آرياني ژبو او اقوامو گډ کلتوري او فرهنگي مسایل څېړلی او پلټلی شو چې دا په آرياني فلالوژۍ کې د تاريخ له نظره يې ارزښت نيسي. د آرياني فلالوژۍ موضوع او څرنگه چې دا موضوع د آريانا پوهنې يوه برخه گڼل کېږي نو د آريانا پوهنې په برخه کې د اهميت وړ ده.

۱-۲ د ختیځ پوهنې په خانگو کې د آریاني فلاوژي ارزښت او مقام:

آریاني فلاوژي نه یوازې د آریانا پوهنې له ډول ډول خانگو بلکې د ختیځ پوهنې له نورو ډېرو خانگو لکه هند پوهنه ، سامي پوهنه ، ترک پوهنه او نورو سره نږدې اړیکې لري. دغه تړاو د آریاني ژبو قومونو د تاریخ معلول دی. چې د خپل شتون په پېر کې یې له نورو هغو قومونو سره چې په نورو ژبو غږیدل ډول ډول وټییز (اقتصادی) ، کلتوري او ژبنی اړیکې لرلې دي. څرنگه چې وروسته به وگورو او د آریاني ژبو پرتله له هندي ژبو سره د لرغونو آریاني ژبو د ارزونې او ددې ژبو د تاریخ په تدوین کې لویه مرسته کوي. سامي او بیا په لومړۍ کچه عربي په خپل لغوي ترکیب کې له ډېرو آریاني ژبو نه ژوره اغیزه لري. له بله پلوه آریاني لغتونه له لرغونو پېړیو (بین النهرین) د دوو رودونو ترمنځ د قومونو ژبې ، قفقاز ، هندوستان ، شرقي ترکستان ، منځنۍ آسیا او وړې آسیا د ژبو ترمنځ ډېر نفوذ کړی و. په عیلامي ، اکدي ، آرامي ، عربي ، ارمني او گرجي ژبو کې د آریاني لغتونه د پام وړ پاتې شونې موندل شوي دي. د شمالي هند او ترکیې ژبې له آریاني ژبو ډېر ویونه (لغتونه) پور کړي دي. او د لرغونو آریاني ژبو قومونو (فارسیان ، پارتیان ، سغدیان ، میدیان او ساکان) د لیک په بشپړاوي کې هم سامي ژبو تېرونو یعنې بابلیانو ، آرامیانو او عربانو ستره ونډه لرلې. د لرغونې زمانې آریاني ژبو قومونو تر ډېره بریده په بیلابیلو مهالونو کې د دغولیکونو پر بنسټ خپل لیکونه را پیدا کړي دي. لکه (د لرغونو پارسي ، میخي ، اوستایي ، خوارزمي او پهلوي لیک) چې د لیک د بشپړاوي بهیر په تاریخ او دهغه په لیرد کې د ختیځو سیمو نورو تېرونو لکه (ترک

ژبې ، او یغوران او نورو) ته ډېر ارزښت لري . په همدې مهال کې آریانا پوهنه چې د ژبې په فلاوژۍ ، خپرڼه کوي نه شي کولای چې د ترک ژبو او آریاني ژبو قومونو د تاریخي ، فرهنگي او ژبنيو اړیکو په موضوع کې چې په منځنۍ آسیا ، آریانا او گاونډیو سیمو ترمنځ د ژبني نقشي د بنسټیزو بدلونونو لامل و ، بې له لیوالتیا ووسي . د لرغونې آریانا لیک او کتیبې د لرغوني ختیځ ، منځنۍ آسیا ، قفقاز او گاونډیو ځمکو د قومونو د تاریخ (پېښلیک) کلتوري تاریخ ، باورونو او معتقداتو او د دینونو د مطالعې او خپرڼې له مخې یوه گران بیه سرچینه شمېرل کېږي . ایراني لیکوال کریم کشاورز په اند «د فارسي د بې شمېره پوهنیزو او تاریخي آثارو او خپرڼو ته په کتو سره د فارسي وروستی دوره ډېره د پاملرنې او ارزښت وړ ده»

خرنگه چې پورته مویادونه وکړه د ۲۵۰۰ کلونو په اوږدو کې لیکنې اصیل آثار د آریاني ژبو د کورنیو په بشپړاوي بهیر شاهدې ورکوي . سربیره پردې باید ووايو چې آریاني ژبو تر ټولو لرغوني لیکنې آثار په ورته وخت کې د هندو اروپایي ژبو له تر ټولو پخوانیو آثارو څخه دي . له دې امله د آریاني ژبو د تطبیقي تاریخ مطالعه نه یوازې د دې کورنیو د ژبو د بشپړاوي بهیر د قوانینو د پېژندلو په برخه کې بلکې د ټولو اندو اروپایي ژبو په اړه په ټولیز ډول با ارزښته مصلحتونه په واک کې ورکوي . د آریاني ژبو مطالعې د هندو اروپایي ژبو پوهنې په برخه کې ډېره مهمه ونډه لرلې او لري . بې د آریاني او سلاوي ، آریاني او ارمني ، آریاني او بالتیک ژبو ترمنځ د تړاو ځانگړو مسایلو د ژبپوهانو ځانگړې پاملرنه ځانته را اړولې ده . طبیعي ده چې په دې لړ کې باید د اوسنیو آریایي ژبو ارزښت او اهمیت له پامه ونه غوځوو ، هغه آثار چې په ځانگړي ډول په آریاني ژبو او په ټولیز ډول په پارسي رامنځته شوي یوه وخت په ټول پخواني او منځنۍ ختیځ کې

له قسطنطنيې په غرب کې تر کلکتې او چین د ترکستان تر ښارونو په ټول ختیځ کې خپاره وو. او نه یوازې د ختیځو تېرونو بلکې د روسي او یو شمېر اروپایي قومونو په ادبیاتو یې هم اغیزه لرله.

د آریاني قومونو ادبیات چې د پېړیو له ژورو سرچینه اخلي د نړیوال ادب پنځونې د تاریخ په بهیر کې یې مهمه دنده او ونډه لرلې او لري یې او ددې آثارو خپرنه او مطالعه چې زرگونه کلونه لرغونتیا او سابقه لري دنړۍ د کلتوري او فرهنګي تاریخ له مخې د ډېر زیاد پام وړ دي. (۱۴-۱۵ مخونه) سره له دې چې ددې سیمې په فلاوژۍ او ادبیاتو په دې وروستیو دوو پېړیو کې علمي خپرني تر سره شوي دي نو له دې سره جوخت ددې سیمې ټولو ژبو او ژبپوهنې ته چې د فلاوژۍ بنسټیز خام مواد او توکي دي کار شوی او باید وشي. ځکه چې ژبې د بشر په ټولنیز ژوند کې اړینه ونډه لري، ولې له ژبې سره مو ډېرې مینې او څرنگه چې بشر ورباندې اشرافیت او لوړوالی پیدا کړی هغسې پالنه نه ده کړې. د بشري ژوندانه په اوږدو کې له مناسبې پاملرنې غوځیدلې او زموږ په خیر تېرونو خو په کوتلي توګه ژبې ته خدمت او کار کول، نعوذ بالله تعصب ګنلی دی، څرنگه چې د بشر له ځانګړتیاوو څخه خوراک، خنډاک، خوځښت او ساه ایستنه یوه غریزه او طبیعي امر ګڼل شوی دی ژبه هم باید د بشري ژوندانه په هر اړخ او برخو باندې د ډېرو اغیزو درلودلو له امله تر ډېرې پاملرنې لاندې راغلې وي او راشي. او ځینې ولسونه باید د تاریخ په اوږدو کې ترینه ناخبره او غافله نه وای پاتې شوي چې اوس یې د ژبې د لیکلو اسناد د تباهي او له منځه تلو له امله پر نژادي او قومي حتمي حضور او لرغوني شتون باندې ملنډې وهل کېږي؛ داځکه چې دانسان او نورو شویو ترمنځ توپیر په لومړي سره کې یوازې او یوازې د ژبې او نطق سره شوی او کېږي. له دې امله په کار ده چې دهېواد او

لرغوني هېواد (آريانا) په ټولو خپرنيزو مرکزونو کې د آرياني ټولو ژبو او يا هم ژونديو ژبو شتون ته متوازنه پاملرنه وشي. د ژبو د خپرنې او مطالعې له پاره د فلالوژۍ د يوې برخې په توگه ژبپوهنه په نۍ مفهوم سره په بشپړه توگه يو نوى علم او پوهنه ده. چې د يوې او يا هم څه پخوا زمانې را هيسې د يو لړ ژورو او پرله پسې خپرنو او مطالعاتو په لړ کې رامنځته ، پرمختگ او پراختيا موندلې ده. په دې برخه کې له ډېرو پخوا زمانو تر اوسه د ژبې په اړه پلټنې او خپرنې روانې دي. چې دلته په لنډه توگه يادونه کوو. په پيل کې به د ژبپوهنې په اړه څه نا څه معلومات په خپل هېواد او اړوندو برخو کې وړاندې کړو. په لنډيز کې بايد ووايم چې دختيځپوهنې په څانگو کې د آريانا او آرياني فلالوژۍ دريځ او اهميت تر ټولو نورو هغولوړځای لري هغه دا چې آريانا پوه له هغو سيمو څخه ده چې د اندواروپايي کورنۍ په تاريخ کې لومړني ليکني اثار، ډبرليکونه او متون په واکې لري او دا فلالوژيکي اثار دختيځپوهنې له نورو څانگو سره هم تړاو لري چې له دې لارې موږ کولای شو: هند ، سامي ، ترک پوهنې سره اشنا کړي ، همداراز کومې اړيکې چې آرياني ژبې د ليکدود په برخه کې د سامي ژبو او تېرونو سره لري (آرامي ، بابلي او عربي) دهغوی په اړه د معلوماتو په برخه کې گټور تمامېږي. په همدې توگه په منځنۍ او کوچنۍ آسيا په ژبو کې د آرياني ژبو د پراخ نفوذ له مخې چې دلغتونوپه برخه کې لري ، کولای شو ووايو چې دختيځپوهنې په برخه کې د آرياني فلالوژۍ ارزښت لوړځای لري...

۳- ژبپوهنه د تاریخ په بهیر کې

۳-۱ ژبپوهنه په آریانا، یونان... کې:

د لویدیځې نړۍ پوهان په دې اند وو، چې ژبپوهنه په لومړي سر کې له یونان څخه پیل شوې او اپلاتون (۴۲۷-۳۴۷ م) چې د لومړي ځل له پاره یې د Cratylus اثر لیکوال د ژبې حقیقت او ماهیت په اړه یې خبرې کړي، لومړی ژبپوه وو. ارستو د منظم ګرامر کاشف Systematic Grammar ګڼي خو پاتې دې نه وي چې زموږ په هېواد د لوغونو پوهانو (آریانا) مخکې له اپلاتون او نورو څخه د دغې سیمې په پوره علمي بڼه تشریح کړی دی. چې بنایي ددوی آثار د نیستی-بادونو وړي وي او یوازې له دغې زمانې څخه زموږ په لاس کې د پانیني (Panini) ګرامر را پاتې دی. د پانیني ګرامر د ډبرو پوهانو له خوا دیوه بشپړ علمي او اډیالي ګرامر په توګه پیژندل کېږي. (۸۰۳۴مخ) پانیني په ډېر اغلب ګمان د آریانا وېجه د اټک د سیمې و. او د انګلستان د اکسفور پوهنتون ژبپوه مکس مولر (۱۸۲۳-۱۸۲۸ م) په قول په (څلورمه م، ز) پېړۍ کې، د ګولډ زیخ آلماني پوهان په قول په اتمه م. ز پېړۍ کې او د امریکایي پوهان بلوم فیلډ په قول ۳۵۰-۲۵۰ م. ز پورې) ژوند درلود. د پانیني د ژوند د نېټې په اړه بل امریکایي پوهان وایي چې د ژوند دقیقه نېټه یې نه ده بنکاره. د پانیني د ژوند مهال په اړه د ژبو څېړونکي په یوه خوله نه دي؛ او ژوند ژوند ځای ځایګي په اړه یې د آریانا د سیمې (لغمان تر پېښور) ښودلی، ټول په یوه خوله دي. (۵۰۲مخ)

امریکایي او اروپایي پوهان پانیني هندي ګڼي، بنایي لامل یې داوي چې د پانیني ګرامر ژبه هندي شوې ده. ولې تر هغه ځایه چې تاریخ پرې شاهدي ورکوي د سانسګرېټ ژبې اصلي ټاټوبی لرغونی افغانستان دی. د دغې

ژبې لرغونې ډېرې ليکنې هم له گنداها را څخه تر لاسه شوي دي. چې د غربي پوهانو د نظرياتو په وړاندې د لرغوني افغانستان له وياړونو څخه گڼل کېږي. پر دې بنسټ ژبپوهنه له يونان څخه نه بلکې له آريانا و بجه او لرغونې افغانستان څخه پيل شوې ده. خود خواشيني ځای دادی چې؛ د تاريخ بدو پېښو د افغانستان کلتوري، تهذيبي او پوهنيز آثار له منځه وړي او د دې تر څنګ زموږ پوهان؛ کيدای شي لامل يې غفلت وي؛ زموږ د هېواد له علمي ادبي وياړونو څخه بې خبره پاتې شوي وي. پانينې دخپل وخت د سانسگرېټ ژبه په اتو بابو چې هر باب يې څلور څپرکي لري تشریح کړی دی. جان کرول امريکايي په خپل (د ژبې مطالعه) نومي اثر کې د پانينې گرامر په هکله داسې ويلي: «په درېيمه مخزيرد پېړۍ کې يال له دې نه هم مخکې ختيځ کې يو هېښونکی (حيرت آور) بدلون رمنځته شو؛ په دې معنا چې ديونان له گرامر ليکونکو څخه بيل او په بشپړه توگه خپل واکه بڼه د هندي ژبې يو تن گرامر پوه د پانينې په نوم يو شهکار رامنځته کړ، چې هغه د سانسگرېټ ژبې کاملاً تشریحي او غير فلسفي څېړنه و.» هغه دا خبره هم روښانه کړې ده چې؛ «موږ ته لا تر اوسه نه ده څرگنده چې له دې اثر څخه مخکې هم کوم گرامري اثر شتون درلوده او که نه؛ مگر د پانينې گرامر تر دې مهاله يو جامع تشریحي گرامر په توگه پيژندل شوی دی.» دامريکا د معاصرې ژبپوهنې بنسټ ايښودونکي او ژبپوه بلوم فيلد د پانينې گرامر داسې ستايي: د دغه کتاب ليکنه بې درېغه ماهرانه او هېښونکې ده. د پانينې د څيړنيز روش څخه بيروي کول په اروپا کې د ژبو د بنسټيزو مطالعاتو په دوره کې او د علمي روشونو د بشپړتيا له پاره دغه گرامر رغنده ونډه درلودله او معاصر ژبپوهان هم دده پوروري گڼي.^(۷:۲) پورته څېړنو او نظرياتو څخه ثابتېږي؛ چې ژبپوهنه په آريانا له لرغونو زمانو

خځه پيل شوې او خورا ډېره مخينه لري چې د پانينې په عصر کې يې خپل د بشپړاوي پر اوونه تر سره کړي دي. د خواشيني وړ خبره داده؛ هغه اسناد چې زموږ پورته ادعا د مخالفو د تائيد وړ وگرځوي، په لاس کې نه شته. د دې لنډ بحث په بهير کې به بيرته د ژبپوهنې او ژبې په برخه کې، نړيوالو څېړنو ته په لنډه توگه مخه کړو. څرنگه چې مخکې مو هم رڼا پرې واچوله بيا هم د لارو بناتيا له پاره هغه څه چې نن ورځ د ژبپوهنې په نوم يادېږي او د پوهې په کتار کې راځي يو نوي بحث دی؛ چې د پيداينست نه يې لږ و ډېر دوه سوه کاله اوږد ژبې او د هغې د اصولو په هکله څېړنه کومه نوې خبره نه ده، د پورته څېړنو پر اساس د آريايانو (پانينې) وروسته يوناني پوهانو ژبې ته پاملرنه درلوده خو د هغوی لويه ستونزه دا وه؛ چې آيا د ويونو او الفاظو دلالت په ذاتي او طبيعي معناده او که په قرار دادې چې دا بحث ډېرو خبرو اترو، ژبني کرکېچ او شخړولامل وگرځيد، او د سوفسطايانو تر مهاله يې پايښت درلود. ارستو د کلام د توکو د پيژندنې له پاره هريو سره بيل کړل، نورو فيلسوفانو هم دغه بحث د گړپوهنې (مورفولوژۍ) او د وينا پوهنې (نحوې) په هکله تعقيب کړل. خو د هغوی د کار نيمگړتيا ده؛ چې د منطق قوانين يې د ژبې د قواعدو سره په پرتله نيول، دا يوه لويه نيمگړتيا وه، ځکه چې د ژبې بدلون او تحول د منطق اصولو تابع نه دي.

د ميلاد دمخه په درېيمه پېړۍ کې د هومير Humar منظومې د يونانيانو ترمنځ دود وې؛ خو عام خلک د هغو منظومو په معنا نه پوهيدل، ځکه چې د وينا او خبرو اترو ژبه د هومير له شعرونو سره توپير درلوده، په همدې اساس سکندر يې د حوزې پوهانو بحثونه هکله پيل شو؛ وروسته له دوی روميانو د دې مطالعاتو د نتيجه په پام نيولو سره هغه قواعد او اصول د

لاتینې ژبې سره پرتله کړل، همدا رنگه د اسلام د سپېڅلي دین له راتلو سره سم هم د ژبې د قوانینو، اصولو او لغت په هکله بحث د پاملرنې وړ وگرځید او د پام څرگند لامل یې دا وه چې بیلابیل ټبرونو او لسونو د اسلام دین ومانه، چې هغوی په عربي ژبه نه پوهیدل؛ نو الهي کلام د اسماني کتاب قرآن عظیم الشان په لوستلو کې له ستونزو سره مخامخ شول. د دې ستونزې او سهو ودمخنیوي له پاره د ژبې د قواعد اړتیا منځته راغله، داسې ویل شوي چې د لومړي ځل له پاره (ابولاسد دوئلي) د حضرت علي کرم الله په نغوته د نحوې قواعدو لیکنه او تدوین وکړ، په (۹۲ هـ ق م) د عربي ژبې صرف او نحوې په اړه د اسلامي خلافت په مشهورو بناونو بصره او کوفه کې څېړنه پیل شوه، دبصرې د علمي مرکز پوهانو په سر کې (سیبویه) او د هغه پلویان (اخفش، اوسط، ابوعلی) د یادونې وړ دي. د کوفې د پوهانو مخکنس (کسان) وو، او (وفرا، ابن القیس او ثعلب) د دې ډلې د مشرانو څخه شمېرل کېدل. په همدې ډول د ژبو په ادبیاتو کې دلغت، صرف او نحوې پوهنو ډېر پراخ او د پام وړ پرمختګ کړی دي. چې پردې مسئله هراړخیز بحث به زموږ د لیکنې او څېړنې له وسه وتلې خبره وي.

خو له دې سره سره د دې خبرې ستر لامل دادی؛ چې دیونان، سکندریې او اسلامي ژبپوهانو لویه نیمګړتیا دا وه، چې ټول اصول او قواعد یې له یوې ژبې څخه او هغه هم په یوه ټاکلي پېر او پړاو کې تر څېړنې لاندې نیول، او دا انگیرنه یې نه درلوده، چې د دوی ژبه هم په تیر پېر او پړاو کې بله بڼه درلوده او نورو قواعدو تابع به وه. څرنگه چې یونانیانو د نړۍ ډېر وټېرونو او لسونو سره اړیکې درلودې چې په بېلابېلو ژبو غږېدل خو هغو ژبو ته هېڅ پاملرنه او کارونه کړل. که چېرې هغوی خپله ژبه له نورو ژبولکه: ساکایي، مېدي، سانسګرېټ، پارسي او پښتو سره په پرتله

کړې پوای، په رښتیا سره به ډېرو ارزښتناکو پایلو ته به رسېدلې وای. که یونانیانو دا وخت کړې وای، دهغو د خپرني او پلټنوي په پاله کې به دنورو ژبو ترڅنګ (داندو او روپايي) ژبې ډېرې لهجې او غږونه چې په هغه مهال کې وو، خوندي شوي وو. اوس به دنړيوال کلتور يوه بډايه برخه ساتل شوې وه. ديونانیانو د بنسټګر ګارک او ځېبښاک (استعاري او استثماری) ځانګړتيا يوه داهم وه چې دنورو ولسونو او ټبرونو ژبو ته ته په سپکه سترګه کتل او څوک به چې دهغو په ژبه نه غږېدل توپري Bar bare ورته ويل همداراز د عربو ژبو پوهانو دې سره سره چې دعربي او سرياني ادبياتو شتون درلوده، او ډېر پوهان په دې ژبو پوهېدل او دهغو په ژباړه بوخت وو. او هغه ادبيات په عربي ژبه ژباړل، خود خپلو خپرونو په ترڅ کې يې دې خواته نسبتاً هېڅ پاملرنه ونه کړه، چې پورته ياده ژبه يې سره پر پرتله نيولې وای. د اسلام د سپېڅلي دين د پلويانو خلافت او واکمني په ډېره پراخه سيمه کې وه، چې د دې سيمو ولسونو په بېلابېلو ژبو لکه: هندي، پارسي، مغولي، ترکي، لاتيني، اندلسي، يوناني، پښتو، دري او تاجکي او نورو بېلابېلو ګړدوونو خبرې کولې، چې عربو هم د دغو ژبو قواعدو او جوړښت ته کومه پاملرنه ونکړه. نازيانو هم ديونانیانو په څېر هر هغه چاته چې په عربي ژبه نه ګرېدل، عجمي (ګونګي) ويل. نو ځکه د ځينو ځانغوښتونکو کړيو د ځانغوښتنې پايله کې د ډېرو پخوانيو ژبو په هکله څېړنه ونه شوه. او د ډېرو له ډلې څخه مخکې او روسته آن تردې چې د ځينو ژبو خويي ډېر ارزښتمن آثار يا له ځان سره په غلا او يرغل ويورل او يا يې له منځه وړل په همدې بنسټ هنديانو د ځينې مذهبي اړتيا له پاره د ډېرو پخوانو زماڼو څخه ديونانیانو او عربانو په خلاف د خپلې ژبې په هکله څېړنې او پلټنې کړې دي. نامتو تاريخ پوه ابوريحان البيروني دهغوي د ژبې په اړه ارزښتناکې

خیرنې کړې دي. او د هنديانو ژبنيو څېړنو بنسټيز لامل د هغو مذهبي کتاب و. چې په لرغونې ژبه ليکل شوي وو او ژبې بدلون او پخوانيو مفاهيمو سره توپير د عواملو د پوهيدنې له پاره ستونزه درلوده چې پر همدې بنسټ د هندي ژبې او ژبو له پاره خیرنې او پلټنې پيل کړې چې د هغوی د تگلارې په پوهېدلو سره په اروپا کې «ژبپوهنه» منځته راغله. په منځينو پېړيو کې ژبې ته دوامه پاملرنه وشوه چې د رنسانس او نوو اختراعاتو په پايله کې چې اروپايانو د نورو ملتونو، ولسونو او هېوادونو سره نسبتاً هراړخيزې اړيکې پيل کړې. په همدې توگه ځينې مذهبي بحثونو لږ لږ عسويانو مذهبي روحانيونو او سرلاري د عبري مطالعې ته وهڅول. چې اړتيا وو، خبره د ژبنيو نيزو (گرامري) پرتلنې ته ورسول. او د ډېرو ژبو سره ورته والی د اروپايان د حيرانتيا لامل وگرځېده، څرنگه چې په اسماني کتابونو کې ورته نغوته شوې ده؛ او د تورات دا آیات په ياد راوړي، چې د ټولې نړۍ يو لغت او ژبه وه. چې ځينو څيړونکو بيا دا عبري ژبه وبلله خو وروسته بيا دا ثابت شوه، چې د ډېرو تېرونو ژبه د بېلگې په توگه د امريکا د بومي (ځايي) سوريو ستو ژبه. (۴۴: ۴مخ) د عبري ژبې سره هېڅ ډول سمون نه لري. د عيسوي اولسمې پېړۍ د ژبپوهانو له ډلې څخه يوه دا فرضيه رامنځته کړه. د ده په اند چې سرو نژادو خپله ژبه قسداً په لوی لاس بدله کړه. ترڅو په جگړه کې د دوی په ژبه څوک پوه نشي. (۴۴: ۵مخ) چې دا ډول فرضيې وروسته د منلو وړ ونه گڼل شوې. او ورو رور پرېښودل شوې. د نولسمې پېړۍ نه مخکې د (ژيزونت Jesuite) د کشيشانو څخه يو کس دې برخې ته پاملرنه وکړه چې: ټولې يو بنسټ نه لرلو بلکې د ژبو بنسټونه بيلابيل وو. د نولسمې پېړۍ په لومړيو کې ژبپوهنې پوهنيزه او علمي بڼه غوره کړه او له هغه وخت وروسته د ژبې څيړنې او څيړنې د منطق او

استدلال د اصولو تابع نه شو. بلکې د ژبې اوسنۍ بڼه د لرغونې بڼې سره په پرتله کې ونيول شوه. په تېرو دورو کې به چې د منطق قواعد او قوانين د ژبې د قواعدو سره تطبیق کېدل په روسیو دورو کې منسوخ او پرېښودل شول. او دهغې پرځای د ریښتینو او واقعي ټکو او برخو لیدنه او مشاهده دود شوه.

ژبپوهنې هغه وخت پرمختګ وکړ کله چې اروپایانو سانسګرېټ ژبې ته پاملرنه وکړه.^(۲۴) ددې له پاره چې د هند خلکو سره اړیکې ونیسي نوموړې ژبې په زده کړه بوخت شول. انګریزي پوه Willinam Jonse ویلیام جونز ۱۷۴۲-۱۷۹۴ م، د سانسګرېټ ژبې اړیکې او نږدېوالی دیوناني او لاتیني سره وپوهید هغه ددې درېو ژبو د پرتلې په پایله کې د یوې اصلي ژبې شتوالی چې ددې درېو ژبو مور به وه ثابت کړه نوموړي چې د اروپا ستر سانسګرېټه پوه دی. د لومړي ځل له پاره دا خبره وکړه چې داروپا ژبې د سانسګرېټ څخه نه بلکې سانسګرېټ، یوناني، لاتیني، او یو شمېر نورې ژبې هم د یوې مخکې له تاریخ ژبې څخه راوتې دي. جونز په ۱۷۲۸ م کال په لندن کې د خپلې وینا په ترڅ داسې وویل: «سانسګرېټ د فعلونو په ریښو او ګرامري غږونو کې دیوناني او لاتیني ژبې سره دومره ځواکمنه اړیکه لري چې تصادفي نه شي ګڼل کېدای. دده په وینا په رښتیا دا اړیکه دومره ځواکمنه ده چې که هر ژبپوه یې وڅېړي. یقین پیدا کوي چې له یوې داسې ستې څخه پیدا شوې ده، چې اوس یې پته نشته. (الهام، پښتو ژبې منشا» ۱۷۷-۱۷۸ مخونه) د اندو اروپایي ژبو نږدېوالی یو وخت دهغو د کلمو او لغاتو دورته والي له مخې ګڼل کیده ترڅو چې پرتلیز ګرامر په ډاګه کړه، چې ددغو ژبو په صرفي او نحوي اصولو کې هم ډېر یو رنگوالی شتون لري. دغه ژبې نه یوازې چې په لیکنه کې ورتوالی سره لري بلکې په ګرامري جوړښت هم

ورته والی لیدل کېږي. د اندو اروپایي ژبو اړیکو بنسټیز لامل یواځې هغه
گډه سټه وه، چې د هغې له مخې بنسټګري، چې سانسګرېټ، یوناني
، Greek، لاتیني Latin، سلاوي Salavic، اوستا Awesta او نورې
اندو اروپایي ویونکو یو مهال یوځای ژوند سره کاوه او په یوه گډه ژبه سره
غږېدل، چې هغې ژبې ته د (ژبومورینه) یا (اندو اروپایي) وایي. د دغو ډلو سره
بېلېدل او پرخانګو وپېل کېدل یې د اندو اروپایي اصلي ډډڅخه د فرعي
ژبو، ګرډوونو کورنیو رامنځته کیدو له کبله شوي دي. ژبپوهانو د
اصلي اندو اروپایي ژبو د پېژندلو او رابرسېر کولو له پاره د دوه مهمو لارو
څخه کار اخستی؛ یو د ګرې پوهنې او وینا پوهنې د قواعدو پر تله ده او بل
د ژبو د غږونو د بدلون څرنګوالی دی. لکه د فعلونو ګردان د نومونو صرف
او کلمو اشتقاق نورې برخې له دې څېړنو څخه ثابته شوې ده، هلته یوه ژبه
د (اندو اروپایي) ژبو برخه او جز منل کېږي. چې د غږیزو اصولو له مخې په
یوه لرغونې ژبه کې په اصلي منشا یوه له بلې سره گډون پیدا کوي. (۷۴۴ مخ
التاني پوه (شېگل) shilgill خپل کتاب (هنديانوفلسفېاو ژبې په هکله په
بحث ۱۸۰۸ز) هغه د انګېرنه (فرضیه) چې سانسګرېټ ژبه د ټولنه لرغونې
ژبه ده، چې د دې انګېرنې نیمګړتیا داده، چې ویل کېږي د اندو اروپایي
ژبو د کورنۍ په اړه معلومات نه وه ترلاسه شوي یا کړي. په (۱۸۲۷ز) کال مېر
دالمان یوبل پوه (فرانتز بوب Frantz Bop) د اندو اروپایي ژبو د نږدېوالي
او خپلوی په اړه خپل دلایل وړاندې کړل. د اکتاب چې د سانسګرېټ، یوناني
، لاتیني، الماني او پارسي ژبو کلمې سره پرتله کړې وې چې په (۱۸۱۲ز) کال
خپور شو، دا د تطبیقي صرف او نحوې د پېل مهال وه. د اکتاب
د اندو اروپایي څو ژبو سره په پرتله نیول شوی، د هغو ژبو یو ښوونکی
او توپيرونه ښوول شوي وو. چې ژبپوهنه یې پوې نوې لارې ته راوګرځوله.

ډنمارکي (راسک) او الماني (ياکوبگریم) دفرانتزبوپ کار تعقيب کړ. گریم خپل کتاب يې په (۱۸۲۲ز) کال کې خپور کړ، دې پایلې ته ورسېد، چې هغه بدلون چې دکلمې دتوروپه منع کې دهرې دتاریخ په دوران کې منځته راځي. انحرافي، اتفاقي، تصادفي او کوم شخص دغلطۍ محصول نه، بلکې دمنل شویو قوانینو تابع دي تردې وخت پورې ژبپوهان نه پوهېدل، چې دهرې ژبې دتورو بدلون ځانگړو قواعدو په مطابق بدلون مومي او په نورو تورو بدلېږي، (گریم Grim) دالماني ژبې داوسنیو او پخوانیو بڼو په پرتلې سره دتورو دبدلون قانون کشف کړ چې تراوسه پورې د(گریم قانون GrimLaw) په نوم یادېږي. په دې توگه سره دتطبیقي صرف او نحوې څخه پوه بله پوهه تاریخي صرف او نحو منځته راغله پوهنه ځکه په لومړي سر کې دهغو ډلو ژبپوه هکله چې اندوارو پایي نومېدل په بحث او څېړنه پیل وکړ، اود دې ژبو اوسنۍ اولرغونې بڼه په پرتله ونيولې شوې. سانسکرېت چې ددغو ژبو له ډلې څخه وه، په خپله د ارت اود قیق صرف او نحوې لرونکې وه. چې دتاریخ اوتطبیقي صرف او نحوې دڅېړونکو کارآسانه کړو. ددغو څېړونکو دڅېړنو دکار پایلې څخه پوه داوه، چې: هره ژبه دخپلې بشپړتیا په بهیر کې له لاندې درې پړاوونو څخه تېرېږي او درې بیلابیل حالتونه نيسي، لومړی پیوندي حالت، دویم تصريفي حالت او درېیم تحلیلي حالت؛ دا انگیرنه په دې توگه ځکه سمه نه وه؛ چې پوهان په دې پوهیدل هره ژبه د تحول او بدلون په بهیر کې ددرې وارو حالتونو لرونکې ده. ددې پوهانو تیر ورتنه دا وه چې غوښتل یې د پخوا به څیرد عقلي استدلال او فلسفي بحث په مرسته دخپلو مطالعاتو او څېړنو څخه جاج واخلي. دنولسمې پېړۍ په پای کې ځینې پوهان چې نوي گرامر پوهان New Grammarians یادیدل، فیلسوفانه بحثون او دلایل یې کورټ

يوې خواته او د ژبې په آريعنې منشاء څېړنه د ژبپوهنې د مباحثو څخه لرې كړل. دې پايلې ته ورسيدل چې ژبه ډېره پخوانۍ ده. له هغه څخه نه چې تر اوسه پرې گمان كيده. د اصلي ريښې اند په كلي توگه ناسمه وگڼل شوه. اندو اروپايي ژبې چې اټكل كېده د دې ژبې آره او بنسټ د هغې نه ده چې خپل مقام له لاسه ورکړي. ډېرو قرائينو دا حكم كاوه چې نوموړې ژبه له هغې نه وړاندې ژبو د ډېرو بدلونونو او بشپړتيا په پايله كې منځ ته راغلې چې له هغو نه هېڅ اثر او نښه را پاتې نه ده (۴۵: ۲۴۸ مخ) له دې مهال نه وروسته د ژبپېژندنې اړيكې د ژېدود سره به هراړخيزه توگه وشليده. د ژېدود موخه داده چې؛ د يوې ژبې ټول غړيدونكي بايد د يوې تكرارې څخه گټه پورته كړي او له نورو لارو څخه ډډه وكړي. د ساري په ډول په پښتو ژبه (ورځ، او ورور) په همدې بڼه وليكل شي او (روځ او رور) يې زړه يا بله بڼه ده. خو ژبپوهنه يوه پوهه ده؛ ژبپوه دې ډول توپيرونو سره كوم كار نه لري. بلکې هغوی غواړي چې شته ويیونه او کلمې سر پر تله کړي او د ډلبندي په ترڅ کې د هغو د علت او معلول اړیکې ولټوي. د هغو کار په بشپړه توگه د طبيعي پوهنو يوه ماهر سره ورته دی. هغو د سمې او ناسمې بڼې او لوستلو پسې نه دي. بلکې غواړي چې د ژبې لرغوني او اوسني بڼه په اندوليزه توگه، تر څيړنې لاندې ونيسي. نو د هغوی پوهېدا د ډېرو گړدودونو او غړونو سره د هغوی د کار له پاره گټور دی. ژبپوهنې له هغه وخته چې پوهنيزه (ساینټفیک) تگلاره غوره کړه په ځانگړې توگه هغه څه چې د هرې ژبې تورو ته اړه درلوده، د فونټیک په نوم يعنې د معنا لرونکو غړونو پوهه وپيژندل شوه. چې دا يوه لوی پرمختگ و. همدا راز يوه فرانسوي پوه (مودريس گرامون) د ژبپوهنې په برخه کې يونوی قانون په ۱۸۹۵ زېږديز کال کې خپور کړ. چې د يوې رسالې په ترڅ کې يې اندو اروپايي او

رومیایی ژبو په باره کې و. نوموړي پوه د هرې ژبې له پاره بېل بېل قانونونه کشف کړل. چې هرې یوې د نورو ژبو له قانونو سره توپیر درلود. د غې پاملرنې او څیړنې له کبله چې د دې کتاب په تگلاره او روش کې پکار وړل شوې وه. ژبپوهنه یې د پوهانو له ډلې څخه شمېر یعنې ژبپوهنه د یوه خپلواک او مستقل علم په توګه وپېژندل شوه. چې د همدې اثر په خپرېدو سره د ژبپوهنې مضمون رامنځته شو او په پوهنتون کې یې د تدریس چارې موريس گرامون ته و سپارل شوې یوه بل فرانسوي پوه (انتوان میه) چې د ډېرو لیکنو او تالیفاتو له امله په فرانسه کې لوړ مقام لري. د خپلو څېړنو او پلټنو په پایله کې څرګنده کړې ده چې: د ژبو په تله کولو کې دهغو د اړیکو او خپلوی په هکله څېړنه یوازې په ښکاره ورتوالي بسنه او اکتفا ونه کړي، د ساري په توګه د (بد) کلمه په انګریزي، دري، او پښتو کې سره ورتوالی لري او په لفظ او معنا کې هېڅ توپیر نه سره لري. د هغو کسان په اند چې د پوهې لرونکي نه دي. غالباً دا درې کلمې د یوې ریښې او د یوې سټې نه وتلې ګڼي. خورښتیا داده چې دغه مشابهت او ورته والی کاملاً د اتفاق او تصادف پایله ده. او هره یوه د یوې بلې ریښې او آرې راوتلي دي. چې یوه له بلې سره هېڅ اړیکه نه لري. ددې نظریې پر خلاف په ارمني ژبه کې د (ارکو Erku) کلمه چې د دوه په معنا ده. د دري ژبې د (دو) او د پښتو ژبې د (دوه) لفظ سره یوه معنا لري او د یوې ریښې څخه راوتلي دي. سره له دې چې هېڅ ښکاره ورتوالی نه لري. البته دا پرتله او نظریه دلرغونې اندو اروپایي ژبې د ځانګولو لکه، سانسګرېټ، لاتیني، یوناني، اوستا او لرغونې فارسي لغات د لرغونې ارمني سره د پرتلې او مقایسې څخه هم د پایله او نتیجه لاس ته راغلې ده، چې داندو اروپایي ژبو دوه توري (D او W) انډول دي. د ارمني له (E.R.k) تورو سره د ساري په توګه د (وېرېدل)

د کلمې ریښه په لرغوني یوناني کې (Dwl) دی او په ارمني کې (ERKI) دی په همدې توګه هغه لفظ چې د (خند) یا اوږدمهال معنا لري، په یوناني کې (DWERON) او په ارمني کې (ERKCAR) دي. ددې کلموله پرتلې څخه کولای شو د نتیجه واخلو چې د (DW) توري په اندو اروپایي لرغونې ژبه کې د ارمني (ERKU) سره یو ډول دي. پردې بنسټ دارمني (ERKU) اود دري (دو) او پښتو (دوه) هم دیوه واحد اصل څخه راوتلي او پیل شوي دي. (۳۹: ۵۱-۵۲ مخونه) د پورته لنډو څېړنو، یادونو، نظریاتو او بېلګو څخه دا جوتهېږي چې ژبپوهنه د فیلالوژۍ یوه برخه ده. چې په ښکاره او ظاهري ورتوالي، مشابهت او خیالباقي حکم نه کوي. او له هغه څه چې د عامیانه (فقه اللغه) فیلالوژۍ په نوم یادېږي راوتلې ده. چې د ژبې په اړه وینا او نظریات او پوهنیزو (علمي) اصولو سره اشنایي لازمه او اړینه ده. ددې اړتیا دې بشپړاوي له پاره یو څه هم د ژبپوهنې په تاریخچه تم کېږي. چې د ژبپوهنې تاریخ د ژبې د ځانګړو او تخصصي څېړنو او مطالعاتو په معنا او مفهوم ده. (څرنګه چې؛ مخکې د (فلالوژي په آریانا) بحث کې مو ورته نغوته وکړه بیا یې هم یادونه کوو. چې د سانسګرېټ د ګرامر د تالیف تاریخ څخه چې په څلورمه مخزېږد پېړۍ کې لیکلی د سانسګرېټ ژبې له پاره ډېر پرمختللی ګرامر ګڼل کېږي. را پیلېږي خو ژبپوهنه په اوسني عصري مفهوم سره د فرديناند دو سوسور (د عمومي ژبپوهنې دوره) کتاب تر څپر ډېر وروسته پیل شوه. د دو سوسور د ژبې د تشریحي (په یوه ټاکلې تاریخي دوره کې) او تاریخي (د تاریخ په اوږدو کې) څېړنو ترمنځ په توپیر قایل شو او (د ژبې نظام) باندې ټینګار وکړ. چې په ۱۹۵۰ ز لسيزه کې (نوام چامسکي) په دې برخه کې څرګند بدلون (انقلاب) راوست. چې د تولیدي ژبښودنې (ګرامر) د رامنځته کیدو لامل شو. (Generative

Grammar) ده. په (Behaviorist) سلو کي ارواپوهنې باندې سخته نيوکه وکړه په سلو کي اروا پوهنه کې د ژبې زده کړه سلو کي تقليد گڼي او د اسنادو او شواهدو په وړاندې کولو سره يې د هغوي منفي اړخونه را برسېره کړل. نوموړی په دې باور و. چې په انسان کې د ژبې اصول او ځانگړنې ذاتي او فطري دي. يا په بله وينا د ژبې زده کړې لارې چارې په ارثي او جنتيکي بڼه په مغزو کې ځای پر ځای دي او چاپېريال د ټولنه ماشوم ته يوازې د مورنۍ ژبې زده کړه کې تحريک کوونکې دنده ترسره کوي. ماشوم د معلوماتو يوه لږ شمېر ټولگه له خپل ژبني چاپېريال څخه تر لاسه کوي. او نوي ترکيبونه جوړوي. ځکه چې په ځان کې دا ځواکمني شتون لري. (۲۸:۳۲ مخ) د نظر پخواني خاوندان په دې باور وو. چې مورنۍ ژبه په اکتسابي بڼه يوازې د شا او خوا خلکو د وينا د اوريدو له لارې د ماشوم ذهن ته ننوزي. څرنگه چې مخکې ليکنو کې هم څه نا څه يادونه وکړه. په ژبپوهنه کې ځينې پوهنيز انقلابونه رامنځته شوي دي. چې د ژبپوهنې د پوهې په تاريخ کې يو څو د پام وړ ټکي شتون لري. د ژبپوهنې په څانگه کې لومړنی علمي انقلاب تاريخ پيژندنه Historicism دی. چې په اتلسمه پيړۍ کې رامنځته شو. هغه څه چې د ژبپوهنې په تاريخ کې د لومړي انقلاب پيلامه وگڼل شوه. (۱۷۸۲ ز) کال ته رسېږي. (۴:۲۳۴ مخ) لکه څرنگه چې پورته څېړنو کې يادونه وشوه. ويليمز جونز کله چې سانسگرېټ، د لرغونې فارسي ژبې او لاتيني ژبې متون سره پرتله کړل په دې باوري شو چې د ادري واره ژبې له يوې منشاء چې هغه اندو اروپايي مورينه ده، سرچينه اخيستي ده. چې دا هم د ژبپوهنې په تاريخ کې لومړنی انقلاب پيل کړ. ورپسې د ژبو برخليک د ژبو کورنۍ او دا چې دې ژبو د څو ډلو څخه سرچينه اخيستي ده. پيل کړ. چې دا انقلاب د (تاريخ پيژندنې تر سرليک

لاندې مطرح شو. په دې دوره کې د ژبپوهانو پاملرنه د تاریخي بدلونونو او تحولاتو ته اوښتې او هرې ژبني پدیدې څرگندول او بیانول تیر وخت او مهال ته په کتنې او پاملرنې سره و. دا انقلاب د یوې ډلې ژبپوهانو په پیدا کیدو سره (نیوگرامریان New Grammarians) ویل کېدل. بشپړ شو. چې دوی بیا د ژبنيو بدلونونو له پاره د قاعدو او قوانینو د موندلو په لټه کې شول.

په ژبپوهنه کې دویم انقلاب جوړښت پېژندنه (Structuralism) دی. چې بنسټ اېښودونکی یې فردیناند دوسوسور دی. دوسوسور ژبپوهنې د تاریخ پېژندنې او لومړي انقلاب په وړاندې یو عکس العمل و. هغه څخه چې دوسوسور په دغه بحث کې مطرح کول، د ژبې تشریحي حالت ته پاملرنه وه؛ نه دهغې د تاریخ بیان ته. خود دوسوسور د بحث جوهر د نښې او علامې په مفهوم ولاړ و. دوسوسور ژبه د یوه نظام په توګه تر څېړنې لاندې ونيوه. او تشریحي ژبپوهنه یې له تاریخي ژبپوهنې بېله کړه. تردې وخته پورې د پوهنتونونو د ژبپوهنې څانګې ډېرې په تاریخي ژبپوهنې بوختې وې. دوسوسور داسې نظر درلود؛ چې نښه یا علامه کلمه ده. او کلمه د ژبې بنسټ دی. نوموړي له دال او مدلول څخه خبرې کولې. چې د نښې یا علامې دوه عمده برخې دي. دوسوسور دا پورته نظر پنځوسو (۵۰) کلونو پورې ژبپوهنه تر خپلې اغیزې لاندې نیولې وه. د جوړښت پېژندنې په دوره کې چې شلمې پېړۍ په لومړۍ نیمایي پورې اړه لري د ژبپوهنې عمده کړنې د ژبې صرف او غږیز نظام و. د ژبپوهنې په دې دوران کې د پراګ په مکتب کې متن مطرح شو. بیا ورپسې د پراګ په مکتب کې خبرو اترو (ویلو اوریدلو) د تحلیل په برخه کې ښه زیری ګڼلای شو. دغه مکتب په رول لوبونه او دنده پالنه (Functionalism) باندې باور درلوده.

همداراز په ۱۹۵۷ ز کال نوام چامسکي د ژبپوهنې په برخه کې درېيم انقلاب د نړيوال گرامر او د ماشوم د ژبې د زده کړې په اړه د نظرياتو په وړاندې کولو سره رامنځته کړ. دا نظريات د ژبپوهنې په پوهه د يوې مهمې نظريې د اډانې د رامنځته کېدلو لامل شو. چې توليدي گرامر ورته ويل کېږي. د دغه انقلاب په دې سبب د پاملرنې وړ دی. چې دی په ژبپوهنه کې وينا پوهنه (نحوه) بنسټ گڼي. او د ژبپوهنې له پاره يې غونډله (جمله) د مطالعې واحد وټاکله. پردې بنسټ ژبپوهنې يو تکويني بهير پرمخ وړی. په شمالي امريکا کې له ۱۹۵۰ ز کال څخه تر اوسه پورې د نوام چامسکي ليد لوری او د توليدي ژبپوهنې په نوم د هغه مېتود پلويان لري. دامېتود دلومړۍ جملې په سطحه باقي پاتې دی، او تر جملې وړاندې نه ځي. دويم دا چې د دکارت د عقل پالنې په تفکر باندې باوري دی. يعنې دا ټکی د انسانانو د ژبنۍ پوهنې يوه برخه ده. چې د زوکړې له لومړۍ شيبې څخه له دوی سره نړۍ ته راځي. پردې بنسټ بايد په دې سره باوري او معتقد وي چې؛ د ژبې ځينې ځانگړنې ذاتي او فطري دي.

په همدې بهير کې د شلمې پېړۍ د شپږمې لسيزې په شاوخوا کې يو شمېر پوهانو خپل نظريات څرگند کړل، چې په ژبپوهنه کې څلوم انقلاب ورته ويل کېږي. دوی د پراگيانو د مکتب تفکر چې د چامسکي د ژبپوهنې د نظرياتو سيال او رقيب و. راژوندی کړ. يعنې چامسکي (جمله بنسټ گڼله) او د دکارت د عقل پالنې په فلسفي نظر باوري و. د څلورمې پېښې ارزښتناکه او عملي بڼه درلوده. او ددې نظريې خاوندان په دې باور و. چې د ژبې د مطالعې واحد بايد (ويل او اوريدل) وي. پردې بنسټ دا نظريه له فلسفي پلوه د تجزيې وړ وه. دا انقلاب ژبپوهنه له ټولنپوهنې سره گډه گڼي، خو د چامسکي نظريه ژبپوهنه د ارواپوهنې او په پای کې له ژوند پوهنې

سره مانوسه گڼي. وروستی پېښه څرگندوي هغه څه چې په تصور او خیال کې جوړ شوي له دې څخه ډېر ارزښتناک دي او داسکاره کوي چې هغه جمله په یوه متن پورې اړونده ده. ان تردې چې که ساده هم وي. معناوې لري: خبري محتوا او منځپانگه (دڅه شي په اړه خبرې کېږي) او ددې محتوا په بیان کې په کومه بڼه تعامل ټینګیږي. دویمه معنا داده؛ چې دا جمله د یوه متن د اجزا Component په توګه څومره په متن جوړونه کې مرسته کوي. د څلورم انقلاب بنسټ (ویل او اوریدل) جوړوي. او هېڅکله جمله د یوه خپلواک واحد په توګه نه څیږي. تل په متن کې څېړنه کوي. دا سمه ده چې دا علامې او متعارفې بیلګې په توګه ژبني واحد او توک متن دی. ولې سره له دې هم باوري دي چې ان تردې یوه کلمه هم کیدای شي متن وي؛ لکه (غورځنګ) یعنې متن ټاکلې اندازه نه لري. (مخ ۲۳۵:۴) دپورته یادونو څخه دا پایله په لاس راځي. چې؛ ژبپوهنه **Linguistics** هغه پوهه ده چې د ژبې څرنگوالی ماهیت د پوهنیزو او معاصرو مېتودونو پر بنسټ مطالعه کوي. او د بیلابیلو ژبو کورنۍ، د هغویو تر بله تاریخي بدلونونه او اړیکې ډلبندي او تشریح کوي. په ټولیزه توګه په ژبپوهنه کې ژبه او دوو اړخونو څخه څېړل کېږي. ژبه د وینا د ځواک په توګه یعنې هم هغه ځانګړتیا چې آدمیان له ژویو څخه په توپیر کې تر مطالعې لاندې نیسي. او پر هغه شته قوانین څېړل کېږي. (مخ ۱۴:۱۷) او بل اړخ ټولې مورنۍ ژبې څېړي د ننۍ نړۍ د کاریدونکو ژبو معلومونه، ودې او د وروستیو څېړنو کې چې د ژبپوهانو له خوا شوي دي. د نړۍ د ژبو شمېره ۲۰۰۰ څخه ډېره نیسي. چې په ځینو ملتونو او په ځینو د ګوتو په شمېر وګړي خبرې کوي څرنگه چې ټولنې تل په بدلون او تحول کې دي. او له انقلابونو څخه اغیزمنې کېږي او هېڅ کله هم ثابتې نه شي پاتې کېدای پر همدې بنسټ په

خپله طبعي ځانگړتيا خپل اصول بدلوي. چې ژبه هم په ټولنيز چاپيريال کې د خپل ماهيت پر دليل چې هغه ټولنيز والی دی. يو ثابت پايښت نه لري. او تل د ټولني له بدلون سره تحول او بدلون کوي. چې دا بدلونونه او تحولات د ځانگړو ژبنيو قاعدو او قوانينو پر بنسټ منځته راځي، چې د دغو بدلونونو پېژندنه د ژبپوهنې د کار په محدوده کې ده. دا محدوده بيا بېلابېلې برخې او څانگې لري. د ژبې مطالعه يوه پراخه ساحه رانغاړي، چې د ژبې ټول اړخونه، مميزات، ډول ډول پړاونه په عينې وخت کې او تر يو سرليک لاندې مطالعه او خپرل کېدای. پر دې بنسټ ژبنيو پديدو خپرونکو او ژبپوهانو د پلان او موضوع سره سم او په څېړنه کې د اسانتياوو په موخه په لاندې څانگو وېشل کېږي: الواکي (نظري) ژبپوهنه Theoretical Linguistics داو سنيو، معاصرو پوهنيزو مېتودونو سره سم، د پوهنيزو ليدنو او مشاهداتو په اغېزمنتيا د ژبې په اړه د حقايقو په راسپړنه او دکلياتو، پر نسيبونو او تعريفونو په تاسيس بخت کوي. د پوې پوره او بشپړې منظمې تيورۍ ټولگه رامنځته کوي. چې د ژبو په اړه په ټوليز (عمومي) او ځانگړي ډول صدق کوي. نظري ژبپوهنه د څېړونکي د موخې او اړتيا له پلوه کېدای شي، په داسې څانگو وېشل شي چې له يوې خوا دنړۍ د ژبو له بنسټيزو کورنيو سره د تاريخي تړاو له پلوه سمون ولري او له بل پلوه په ډېرو محدودو او فرعي څانگو وېشل شي، چې په تر تيب سره دلومړۍ برخې وېشنه لکه د اندو او وپايي، سلاوي يا د آريک ژبو ژبپوهنه او دويمې وېشنې له پاره چې فرعي څانگې دي، لکه د آرياني ژبو واندو آري ژبو ژبپوهنه، چې دواړه په آريک ژبې پورې اړوندېږي. د نظري ژبپوهنې د څانگو له تشریح څخه موخه په هغو څانگو باندې دهغې وېشل دي چې د ژبې د څېړنې علمي مېتود او برید پولي ټاکي، ځکه دا څانگې ټولې

سره تربنت او په ځینو برخو سره ننوتې دي؛ کېدای شي د ژبپوهانو د ژبو هانو د څېړنې وړ وگرځي.

علمي او تطبیقي ژبپوهنه Applied Linguistic عبارت له هغې ژبپوهنې څخه ده، چې د ژبنيو مسایلو د حل او روښانتیا له پاره د ژبپوهنې په اړه د نظریاتو، مېتودونو او موندنو له کارولو څخه بحث کوي. د تطبیقي ژبپوهنې ساحه ډېره پراخه او ارته ده. او د بهرنیو ژبو زده کولو او ورزده کولو، د ژبې د تدریس په ساحه کې د اړوندو موضوعاتو د تدریس لکه د ژبې گرامر، متنونه، املا، انشا او داسې نورو څخه کار اخلي. همدا ډول: کلتور لیکنه، ژباړه او تفسیر، سبک پېژندنه، ژبني اختلالات، د وینا تحلیل او د لوستلو مېتودونه هم رانغاړي. ژبپوهنه د ژبې له تیورکي او نظري مطالعاتو څخه پرته نشي رامنځته کېدای، پر دې بنسټ عملي یا تطبیقي ژبپوهنه په الواکي (نظري) ژبپوهنه ولاړه ده. د ربیمه څانگه چې ده زده کړیزه ژبپوهنه Educational Linguistics ده هغې ته وایي، چې د پوه ولس، هېواد او یا هم سیمه ییزې ژبې د زده کولو او ورزده کولو بهیر په ښوونیزو، تحصیلي او اکاډمیکو ځایونو کې تریخت او مطالعې لاندې نسي او پر مخوړي چې Pedagogical Linguistics هم ورته ویل کېږي. په همدې توگه د سواد زده کړې بېلابېل مسایل مطالعه او ژبښودنې پر مختللي مسایل او موضوعات لکه ادبي سبکونه، ارزونه، کلمې او د ژبې کارونه او په هر اړخیزه معنا د ژبپوهنې پکار اچونه، په متونو او عملي برخو کې د ژبې کارونه او لارې چارې د ښوونکو او زده کونکو تر منځ د خبرو اترو ماهیت تر مطالعې لاندې نسي. بله ټولنیزه ژبپوهنه Sociolinguistics ده هغه ژبپوهنه چې د ژبې د لارو چارو یو کېدل دانساني ټولنو سره په ځانگړې توگه: نژاد، نژاد پالنه، طبقي، قشر، جنس او ټولنیزو ادارو له مقولو

سره په اړیکو کې تر بحث او مطالعې لاندې نسي. ټولنيزه ژبپوهنه د ژبې او ټولنپوهنې تر منځ توپير په نظر کې نسي. ولې د ژبې ټلنپوهنه د ټولنپوهنې له ليد لوري کړنوته لېوالتيا لري. په دې معنا که په ټولنه کې بدلونونه منځته راځي هممال په ژبه کې هم بدلونونه څرگندېږي څرنگه چې ټولنه تل بدلون په حال کې ده او وي، ژبه هم ورسره تحول او بدلون مومي. په همدې بهير کې بله څانگه تاريخي ژبپوهنه Historical Linguistics ده عبارت له هغې ژبپوهنې څخه ده، چې د ژبې جوړښت، منځته راتگ نظام بدلونونه د تاريخ په ټولو پړاوونو کې يعنې له پيل تر پايه مطالعه، بحث، څېړنه او تشریح کوي. د پوې ژبې لرغوني او وروستني ژانرونه، فورمونه او ډولونه له پلټنې او يا دبلا بېلو ژبوله پرتلنې څخه دا په ډاگه کېږي، چې ځينې ژبې سره خپلوي لري او ځينې نه لري. لکه اندواروپايي کورنۍ ژبې په همدې توگه کېدای شي چې بڼې يې بيا ورغول شي او بنسټ يې شي، چې په بوه فرضي ژبه کې مخکې تر دې چې ليکنې سوابق يې شتون ولري دغه سوابق موجود وو. د بېلگې په ډول د اندواروپايي ژبپوهنې ژبې *p په هغه P پورې اړوند کېږي چې د سانسکرېټ ژبې pito په کلمه کې دې او په انگلسي کې د Father دگلمې په (F) پوره اړوند کېږي، چې د (پلا) په معنا ده. په همدې ډول بله څانگه تشریحي ژبپوهنه ده عبارت له هغې ژبپوهنې څخه ده چې د ژبې جوړښت، نظام، بدلونونه د تاريخ په بوه ټاکلې پړاو کې تر بحث او څېړنې لاندې نسي د ژبپوهنې دا څانگه د ژبپوهنې نورو څانگوته د بنسټ او سريزې حيثيت لري. د تشریحي ژبپوهنې برخې: غږپوهنه، فزکي غږپوهنه، د غږونو وټونځي، کلمې (صرف) مورفولوژي، ويناپوهنه (نحو) پوهه ده. سربېره پردې د ژبپوهنې بله څانگه پرتليزه ژبپوهنه Comparative Linguistics ده چې له تاريخي ژبپوهنې سره نږدې

تراولري او بېلابېلو ژبو (بوې کورنۍ يا بوې خانگې او يا هم د بوې ډلې يا هم د دوه کورنيود ژبو) خانگړنې، اړيکې او تراو تفاوتونه سره پرتله کوي چې له تاريخي پلوه له ستې رابېلې شوې وي او ياله بېلو ستوڅخه وي. د دې ژبپوهنې موخه داده چې داروندو ژبوسته اولومړنۍ ژبې جوړښت اونظام له هغو قاعدو، اصولو او پرنسيبونو سره سم چې لري يې بيا ځلي ورغوي، دستې يالومړۍ منشا ژبې د ژبنۍ جوړښت ښې چې د دې پوهې دمېتودونو سرسم وي اټکلي (فرضي) خوبښت او اصل ته نږدې وي، تاريخي پرتليزه (مقايسوي) ژبپوهنه نړېوال اصول ته نږدې وي. تاريخي پرتليزه (مقايسوي) ژبپوهنه نړېوال اصول او قواعد لري، چې (پرتليزو اصولو) په نوم ياديږي. ځنې کسان دې خانگې ته اوس هم پرتليزه لغت پوهنه Comparative Philology يا پرتليزه ژبښودنه Comparative grammar اصطلاوي کاروي. د دې ليکنې په بهير کې بله خانگه هم مقابله يې ژبپوهنه Contrastive Linguistics کاروي. د دې ليکنې په بهير کې بله خانگه هم مقابله يې ژبپوهنه ده، چې د دوو يا څو ژبو جوړښت، بدلون اونظام چې له تاريخي پلوه سره اړيکې لري يا يې نه لري د پوهنيزو موخوله پاره، يې مقابله کوي. د پرتليزې او مقابله يې ژبپوهنو توپيره دې کې دي، چې په پرتليزه ژبپوهنه کې هغه ژبې سره پرتله کېږي، چې له تاريخي پلوه سره اړوندې وي يعنې له بوې ريښې څخه وي لکه (دري، تاجکي، پارسي) (۲۳۷،۴) چې په لسگونو پېړۍ پخوا سره هم ريښه وې او وس د درې بېلابېلو هېوادونو او قومونو ژبې دي (پارس، تاجيک او دېگان يا تاجيک) او د داراز ژبو په پرتله کې د ژبو تاريخي تحولات هم په پام کې نيول کېږي لکه (دري او منځنۍ پارسي) ولې په مقابلوي ژبپوهنه کې سره اړوندې ژبې (همريښه) لکه (دري او منځنۍ پارسي) او يا نا اړوندې

(پښتو او عربي) دواړه سره مقابله کولای شي په دې پرځه کې تاریخي بدلونونه په پام کې نه نیول کېږي. په همدې توګه بله فلسفي ژبپوهنه Philosophical Linguistics ده. دا د ژبپوهنې هغه څانګه ده، چې د ژبې ونډه د ژبې د درک سره په اړیکه کې او د فلسفي مفاهیمو تشریح او د اندونو فلسفي حالت او ژبني مېتودونه تر مطالعې لاندې نیسي. بله څانګه چې ده هغه سیمیه ییزه ژبپوهنه Areal Linguistics ده د جغرافیاوي سیمو څېړنه او مطالعه ده چې ځانګړنه یې د ګډو ژبنيو ځانګړنو درلودل دي. ژبني سیمه چې کله ورته Sprachbund هم ویل کېږي، له بې کورنۍ څخه په ډېرو پورې اړوندې ژبې لري، خو ګډې ځانګړنې هم شتون لري، چې د کورنیو په نورو غړو کې لږترلږه پوه یې شتون ونه لري، د بېلګې په توګه (نچ) غږونه د سهیلي افریقا په سیمه کې په څومتفاوتو او بېلابېلو ژبنيو کورنیو کې شته دي. بله جغرافیایي ژبپوهنه Geolinguistics هغه ژبپوهنه ده چې په نړۍ کې د ژبو جغرافیاوي وېش او دهغوی د سیاسي، وټییزو (اقتصادي) او کلتوري حالت په پام کې نیولو سره مطالعه کوي او Geographical Linguistics هم ورته ویل کېږي. دا ګړنې (اصطلاحات) په ځانګړې معنا سره هغو پېښو ته کارول کېږي، چې د ګړدودونو بڼې یا دلته جو جغرافیا، د ښارونو په لهجو پورې اړوند مطالعات او انساني جغرافیا ته له ژبني او ټولنیز پلو سره اړیکه ورکوي. د بې ژبې ګړدود د ډول ډول بڼو بدلونونه او ورتوالی د سیمو او جغرافیایي حوضو پربنسټ په ټاکلو نقشو کې ثبتوي. دې ډول نقشو ته (ګړدودیز اطلس) ویل کېږي. دا څانګه کله کله د ګړدود پوهنې په نوم هم یادېږي. همدارول بله اروایي ژبپوهنه Psycho Linguistics ده: دا هغه ژبپوهنه ده چې د ژبني سلوک او ذهني تکرېتوبونو (مهارتونو) او بهیرونو ترمنځ متقابله اړیکه، چې

د سلوک بنسټ او بېخبنسټ (زیربنا) گڼل کېږي مطالعه کوي. پخوا ورته د ژبې ارواپوهنه ویل کېده، د ماشومانو په وسیله د ژبې د کسبولو مطالعې ته د پری وخت پرمختیایي اروایي ژبپوهنه Developmental Psycho Linguistics ویل کېږي کله چې داروا پوهنې دنظریو او بهیرونو دوراندې کولوله پاره د پوه توکي (عنصر) په توگه د ژبې په کارولو باندې ټنګاروي، دارواپوهنیزې ژبپوهنې Psycho Linguistics ویل کېږي. بله نوعي ژبپوهنه ده یا د ژبې ډول پېژندنه Typology Of Language ده، چې د ژبو ترمنځ جوړښتي ورتوالی پرته د تاریخ په پام کې نیولو سره مطالعه کوي. د ژبو ډولونو پرتلنه په ځانګړې توگه د ژبو ترمنځ په هغو موادو کې د اړیکو د ټاکلو له پاره هڅې دي، چې پر وراثتي بنسټ باندې د ډلبندي، د منلو او تایید له پاره تاریخي لاسوندونه او مدارک په واک کې نوي، چې په دې برخه کې څو مقولې پېژندل شوي دي. بېلونکي تحلیلي یارښه یي (Analytic isolating or too) ژبه هغه ژبه ده چې کلمې یې بدلون نه منونکي دي او نحوي اړیکې د کلیمو د سمون او ترتیب له لارې بیانېږي لکه: چيني او ویتنامي ژبې. بل ترکیبي یا تصریفي (Inflected inflectional) ژبه چې د تحلیلي مقولې په تقابل کې واقع ده، په دې ډول ژبو کې کلمې ډول له یوه څخه د پرمورفیمونه لري خو د دې مورفیمونو او کلمې د لیک جوړښت ترمنځ سمون شتون نه لري د د ا ډول ژبو بېلګې: لاتیني، یوناني، پښتو، دري او عربي غوندې ژبې دي. همدار ډول پیوندي ژبه (Agglutinative or Agglutinating) هغه ژبه ده چې کلمې یې بوه له بلې سره د څنګ په څنګ اېښودلو سره جوړېږي او اوږده لړۍ منځته راوړي لکه جاپانی، ترکی او سواحلي ژبې. همداراز څو ترکیبي ژبه (Incorporating or Polysynthetic) چې د کلیمو بڼه یې پېچلې او اوږده ده، د پیوندي

او تصريفي ځانگړنو آمېزه لري او د ډېری کليمو کارونه يې د بشپړو غونډو (جملو) د کارونې په څېر دي. دا ډول ژبه د استراليا په ځايي يا بومي ژبو کې ليدل کېږي.

رياضيکي ژبپوهنه (Mathematical Linguistic) هغه څانگه ده چې د ژبې حسابي او رياضيکي ځانگړنې مطالعه کوي لکه د متنونو احصايوي ځانگړتياوې د زنځيري ټولگو (مجموعو) جبري مطالعه، د صوتي ځانگړنو مطالعه د ژبنيو ونيزو قاعده الگوگانې او په محاسبه کې د ترکيب او تجزيې لوگاريتمونو کشف ترڅېر نې لاندې نيسي. په همدې توگه د متن ژبپوهنه يا (Text Linguistics) عبارت له هغې ژبپوهنې څانگې څخه ده چې ليکلي او ناليکلي متون لکه توصيفي د خبرو اترو يا تندرې صحنې او داسې نور ترڅېر نې لاندې نيسي. دا پوهه د يوه متن د برخو د تنظيم او اړيکو مېتود يوله بل سره د مفهوم لرونکي او بشپړ متن منځته راتگ په موخه په پام کې نيسي. ځينې ژبپوهان دا نښه گڼي چې ټول ناليکلي يعنې شفاهي متن په ځانگړې توگه له پوې جملې څخه ډېرې اوږدوي د تحليل او تجزيې تر سرليک لاندې وڅېړي.

انسان پېژندنې پورې اړونده ژبپوهنه (Anthropological Linguistics) د ژبپوهنې هغه څانگه ده چې د ټاکلي ټولنې د ژبې کلتور (دودونه يا خویندو ژبو او کورنۍ جوړښت) تر منځ اړيکې څېړي بشري پوهانو د ژبې په برخه کې مېتودونه مطالعه کړي دي چې په بېلابېلو فرهنگونو کې د کورنيو خپل منځي اړيکې بيانېږي او دوي په دې برخه کې څېړنه کړې ده ، چې دوگړوپه ځانگړو ټولنيزو ، فرهنگي چارو لکه ملي ، مذهبي مراسم ، رسمي غونډې ، جرگې ، د خوښۍ مجلسونه او داسې نورو کې يو تړبله څه ډول روغې کوي وروسته بيا دوي د دغولاسته راوړنو او موندنو ته د پوې

ځانگړې ټولنې له ټولنيز جوړښت سره اړيکه ورکړې. د ژبې دوگړپوهنې دولستنې (مطالعې) ځينې څانگې د ژبپوهنې په سوسيالوژي (Sociolinguistics) او پـــــــه اتـــــــوگرافي اړيکـــــــو (Etnographic of communication) پورې اړوند بڼې. ژبپوهنه له پورته يادو څانگو څخه پرته نورې څانگې هم لري چې هغه زما د ليکنې له چوکاټ څخه د بربړې او د ژبپوهنې په ځانگړو آثارو او قاموسونو کې شتون لري. ما په هغه اندازه څانگې را واخيستلې کوم چې د فيلالوژۍ د اړينې برخې جزوي.

۴- دنړۍ د ژبو کورنۍ:

څرنگه چې ژبپوهنه د ژبو په اړه هراړخيز معلومات وړاندې کوي نو پر همدې بنسټ د ژبو، ژبپوهنې او فيلالوژي پوهانو د خپلونه ستړې کېدونکو سپړنو او څېړنو په ترڅ کې دنړيوالو ژوند يو ژبوشمېره لږ وډېره د څلورزره ژبو په شاوخوا کې بنودلې ده او آن چې له دې هم لا ډېرې، چې دا بيا په اصلي او فرعي خپلوانو ژبو وېشل شوي دي د دغو څېړونکو په آند ټولې ژبې له يوې يا څو ژبنيو مورينو څخه چې د ژبونيا گڼل کېږي رامنځته شوي دي او هرې يوې ژبې په خپل ځانگړي بهير سره تکامل کړی دی. د دغه بهير او بشپړاوي په اړه دوه اندونه شتون لري، چې په واقعيت کې دواړه نظره په يوه چورليز او محور راڅرخي: الف شجري نظريات (Tree theory) چې د لومړي ځل لپاره الماني پوه شلايشر (A. Scheicher) لخوا وړاندې شوې هغه په دې باور دی چې ټولې بشري او د بشپړتيا په بهير کې ژبې د يوې واحدې ژبې سره داسې اړيکه لري لکه د يوې ونې بېلابېل بناخونه او دې اړيکته نسبي يا جينټکي اړيکې وايي. د ځمکې پرمخ بېلابېلو سيمو کې پراخې ژبنۍ ساحې شتون لري چې د ژبو ډلې يې د گرامري جوړښت سره ورته والی، کلمو او د بيا طرزو، ريښې دورته والي پر بنسټ ژبپوهانو دنړۍ ژبې په

همدې بنسټ په اندو اروپايي ژبو کې د مور کلمه داسې ترپرتليزې سپړنې لاندې نيسو: اندو اروپايي ژبو کې مور (*mātā) کلمه، اوستايي (mātar)، زړه فرس (mādar)، سانسگرېټ (mātar)، سلاوي (māti)، يوناني (meter)، لاتين کې (māter)، ليتواني (motė)، الماني (muoter)، تخاري (mācer)، آيسلنډي (modir)، اېرلنډي (māthir)، البانيايي (motër)، ارمني (mary)، دري (mādar)، اورمړي (mawa) او پښتو (mor). (۲۳۴:۴)

څرنگه چې پورته يادونه وشوه په ټولو اروپوندو ژبو کې اصلي ريښه ساتل شوې او آن کلمه په لږالون بدلون تلفظ کېږي.

ب دويمه نظريه څپه بيزه نظريه ده (Wavetheory): په لومړي سر کې شمېټ (J.schmidt) لخوا وړاندیز شوه. نوموړي ژبني بدلونونه او تحولات هغو څپو په څېر گڼل کوم چې او بوکې د ډبرې د لوبو پر مهال رامنځته کېږي، چې له يوې مرکزي سرچينې څخه خپرې شوې وي. په دې نظريه کې هره څپه دخپلې مخکېنۍ څپې پايله او دخپلې وروستۍ څپې درا څرگندېدو سبب کېږي.

که چېرې دا دواړه نظريې سره پرتله کړو نو وبه گورو چې شجره يي نظريه د بدلونونو د پېښېدو څرگندونکې توصيف او څپه بيزه نظريه دخپريدو توصيف دی. په اوسنيو شرايطو کې ژبپوهان د ژبو په څو کورنيو باوري دي او حساب پرې کوي. د دې ژبنيو کورنيو ترمنځ د دقيقو اړيکو او څېړنو په پايله کې موږ تر اوسه هم دې موخې ته نه يو رسېدلي چې يوه واحده او بيليزه ژبه پيدا کړو. ولې د ژبپوهان دخپرنو په ترڅ کې په دې يوه خبره سره يو الی لري چې دنړۍ په ټولو ژبو کې ژبني نسبتاً يو ډول ځانگړنې شتون لري، چې دنړيوال گرامر يا (Universangrammar) په رامنځته کېدو او

شته والي باوري دي او دځانگړنو په رابرسېره کولو يې بوخت دي. او په دې ترڅ کې يې په نړيواله کچه د ځينو کورنيو شتون منلی دی. چې په لاندې توگه به دهرې يوې کورنۍ په اړه څه ناڅه معلومات وړاندې کړو.

۴-۱ اندو اروپايي کورنۍ:

له نوم څخه يې څرگند بڼې چې له هند څخه تر اروپا پورې پراخې سيمې رانغاړي او بېلابېلې ژبې په کې شاملې دي، خوتاريخي پيښو ځېنې اندو اروپايي ټبرونه يوبل سره لرې کړي او ډېری يې سره نږدې کړي دي چې اوس په اندو اروپايي کورنۍ کې ځينې داسې ژبې موندل کېږي چې ډېرې همرنګي (تجانس) سره لري په ټوليزه توگه په دې کورنۍ کې دوه سوه ژبې او دوه ميليارده ويونکي لري، چې دنړۍ نيمايي وگړنيزه ټولنه رانغاړي او په لاندې بېلابېلو ډلو يا گروپونو کې شاملې دي.

په لاندې ډله يا گروپ:

رومانيايي، ساريني، ايټاليوي، کرسې، پرووتسال، اوکسيتياني، کاتلان، اسپانيوي، پرتگالي او فرانسوي په کې رازي.

په لاندې ډله يا گروپ:

ايسلنډي (سويډني، ناروېژي، ډنمارکي) سکندنيايي، الزاسي، افريقايي، هنډي، الماني او انگليسي په کې نيسي.

په لاندې ډله يا گروپ:

کرواتي، صربي، سلاوياني، بلغاريايي، اوکرايني، بېلاروسي (سپينه روسي)، روسي پولنډي، سلواکيايي، چېکي په کې داخلي دي.

په لاندې ډله يا گروپ:

واکوسي، گالي، اېرلنډي او بریتانوي په کې شتون لري.

په لاندې ډله يا گروپ:

لېتواني او لاتوي ژبې په کې شاملې دي.

نېبېلابېلې ډلې:

د کوليانو، ارمني، يوناني او البانيايي ژبې کې شاملې دي چې همدا مهال دا اندو اروپايي ژبې شمېرل کېږي.

ډ: آريک ډله:

(الف) آرياني څانگه: پاميري ژبې، اورمړي، پراچي آسي، کردي، بلوخي، پښتو، پارسي، دري، تاجکي، په کې شاملې دي.

ب: اندو آري څانگه: نيپالي، اسامي، بنگالي، گجراتي، مراټي، سريلانکايي، سينهالي، پنجابي، سندي، اردو او هندي رانگارې. (۸۸-۹)

ج: دارديک: انکو، پشه يي، نورستاني او نورې ژبې په کې شتون لري.

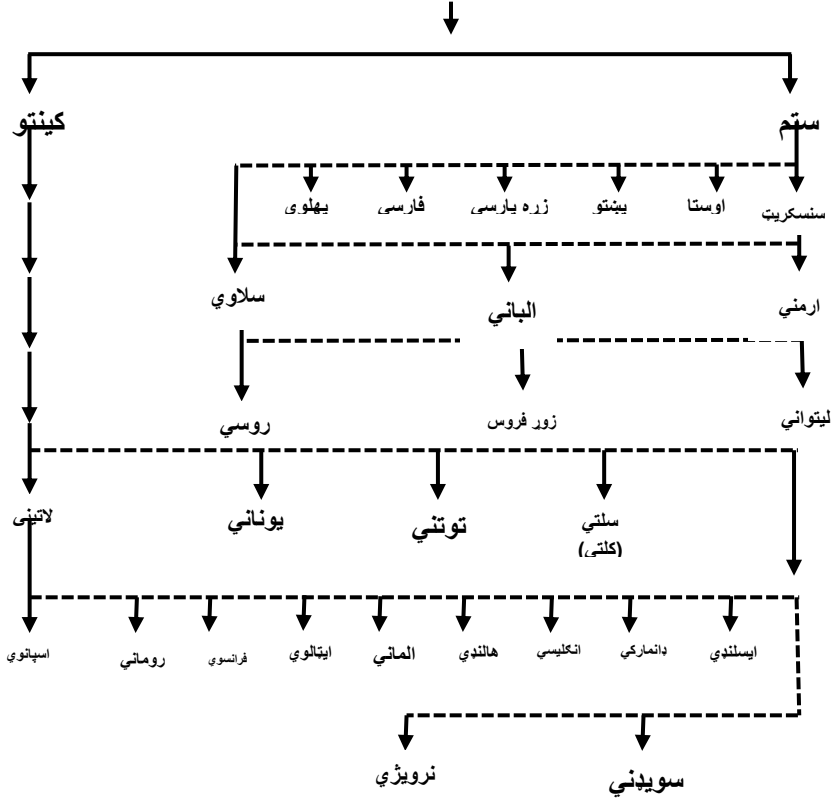
اروپايي تېروونه ميلاد څخه لږ تر لږه پنځه زره کاله پخوا د اوسني روسيې هېواد سهيل لور ته په پراخه سيمه کې د سايبيريا سهيل ته په دښتو او غونډيو د اورال په بحيره، د خزر بحيرې شمال، او د قفقاز شمال ته اوسيدل د هغو شواهدو او لاسوندونو له مخې يې لاس کې دي، اندو اروپايي تېروونه له څلور زره تر درې زره مخزيرد کلونو په شاوخوا کې د لويديځې نړۍ لور ته وليږديدل او د درې زره مخزيرد د کلونو په شاوخوا کې يې يو پراخه سيمه د ختيځې اروپا له مرکز څخه د آريانا تر شمال پورې په واک کې درلود، همدا مهال اندو اروپايي تېروونه ليرېد او مهاجرت بيلابيلو خواوو او بيلابيلو سيمو ته پيل شو او له هند څخه تر اروپا شمالي برخو پورې ميشت شول، له همدې امله دا تېروونه د لړۍ په بيلابيلو برخو کې د اندو اروپايي په نوم يادېږي. ددې له خپل اصلي ټاټوبي مهاجرو او په هېواد د ميشتو قومونو ژبې د يوې يوازني (واحدې) نيا (موريني) اندو اروپايي Proto Indo European په نوم يادېږي، رابيلې شوې

دي، د دې نيا په مورينې ژبې څخه هېڅ سند السوند او اثر په لاس کې نه شته، چې مخامخ هغه وڅېړل شي. له دې امله ژبپوهان د هغې ژبښودنې (گرامر) جوړښت او غړيز سيستم تعقيبولو له پاره اړ دي، چې دهغې څخه د بېلو شوو او رامنځته شوو ژبو مقابله او پرتله وکړي او له دې لارې څخه د ژبني قواعدو ته لاس (کشف) او راوباسي. اندو اروپايي اصطلاح په نولسمه پېړۍ کې د فرانس بوب Franz Bopp له خوا وړاندې او وضع شوې ده، د په خپله څېړنه کې سانسگرېټ زړه يوناني، لاتيني او زړه پارسي د يوې کورنۍ ژبې وگڼلې او په خپلو او په پای کې دې پايلې ته ورسیده، چې د پورته يادو ژبو دمخکېنۍ اصلي مورينې ژبې شتون حتمي دی، چې هغه ژبه له اندو اروپايي مورينې څخه عبارت دی، آلماني ژبپوهانو د اندو گرمانیک Indo Germanic اصطلاح و کاروله، دوی باور درلود چې د دې ژبو بنسټ له بوي خوا هند او له بلې خوا آسلنډ او جرمني ايسلنډ دی کله چې دا اصطلاح په هندي پيل کېږي په جرمني بايد پای ته ورسېږي، چې بيا د شملي پېړۍ په لومړيو کې انگليسی ژبپوهانو د اندو اروپايي پرځای (آريايي) اصطلاح کاروله، څرنگ چې دې نوم، آريايي تېرونو او آريايي ژبې (آريک) پورې اړه درلوده، د اندو اروپايي ژبو له پاره مترکه او له کاره ولویده، د اندو اروپايي لومړنيو تېرونو پنځيدل، ډېریدل او څېرېدل د اندو اروپايي ژبو د پراخېدلو څېرېدلو او دودېدلو سبب هم شول، چې له دې اندو اروپايي لومړنۍ ژبې څخه د ژبو خوډلې (گروپونه) رامنځته شول؛ چې پوهانو د kmtون يعنې د اندو اروپايي په سل (۱۰۰) کلمه کې د (k) ک نا خپلواک غږ (کانسوننټ) بدلون او بشپړتيا له مخې د دې ډلو دريځ ټاکلی او ځانگړی کړی دی.

د Satam (ستم) ډله					د centum (کنتم) ډله		
szimta	لتواني	Satam	اوستا	Cet	ايرلنډي	Centum	لاتيني
cbto	سلاوي	satam	سانسکرېټ	kant	تخاري	Ecatan	يوناني
	البانيایي		ارمني		حتي		سليتي

د ستم او کتم پر اساس

آريايي هندو اروپايي ژبي

د ځینې پوهانو د پوهاوي له پاره دا ژبه د نړۍ په بیلابیلو سیمو او د هغې په جغرافیایي موقعیت کې په لاندې توګه ډلبندي کړې ده؛ لومړۍ ډله چې په دې ډله کې د ساتم ګروپ ټولې ژبې شتون لري. ددې ډلې د غړې پوهنې او ګرامر جوړښت په سیستم کې ګړندي بدلونونه او بشپړاوی راغلی دی. په دویمه ډله کې څلور فرعي ګروپونه شتون لري.

الف: لوېدیځې اندو اروپایي، چې عبارت دي له ایټالیک، سلټیک او ګرمانیک یا جرمانیک.

ب: یوناني ډله، چې له مرکزي ډلې سره مخامخ اړیکې لري.

خ: د ختیځو اروپایي ژبو ډله، چې تخاري ژبه یې پاتې شونې ده.

ش: حتی ژبه او د د کوچنۍ آسیا ژبې دا ژبې ډېرې لرغونې دي او د اندو اروپایي نیا څخه رابیلې شوي دي. له اندو اروپایي ژبو څخه د بیلو شوو ژبو د تاریخ او ږدو کې د بومي یا ځایي ژبو سره د ګډیدو او د هغو اړیکو له مخې چې ژبه یې له ټولني سره د یوې ټولنیزې پدیدې او انساني ځانګړتیا په توګه لري، په ځانګړي توګه یې بدلون او بشپړتیا وموندله، د دې ټولو ژبو سته او اصل یوه ژبه وه، چې اندو اروپایي لومړني تېرې خبرې کوي او په ورو ورو یې یو تر بلې واټن پیدا شو او په وروستیو کې په بیلابیلو بڼو د انساني او بشري پوهاوي وسیلې شوي (۱: ۳۷۵ مخ).

۴-۲ د اندو اروپایي ژبو د کشف تقویم:

الف: ۱۷۸۲ زیږدیز، ویلیام جونز د سانسګرېټ، لاتیني، یوناني، ګوتي او سلتي ژبو خپلوی. ته نغوته (اشاره) کوي.

ب: په ۱۸۱۲ زیږدیز: فرانس بوپ Pranz Boop یابتوي چې یوناني ،
لاتیني ، زړه فارسي او جرمني ژبې د یوې کورنۍ ژبې دي
خ: ۱۸۱۸ ز ، راسموس ک. راسک Rasmus C.Rask د بالتو سلاوي
ژبو ، یوناني ، لاتیني او جرمني ژبو سره چې یوې کورنۍ ژبې گڼل ثابت
کړل (یو کورنی توب)

ع: ۱۸۲۲ ز: یاکوب گريم Jacob Grimm د جرمني ژبو د ناخپلواو غرونو
د بدلون او تحول قانون وړاندې او معرفي کوي.

ر: ۱۸۳۸ ز: فرانس بوپ ثابتوي چې د سلتی ژبو ډله د اروپا دلویې وچې په
سیمو کې کارول کېږي او د اندو اروپایي ژبو خپلواکه او مستقلة ډله ده.

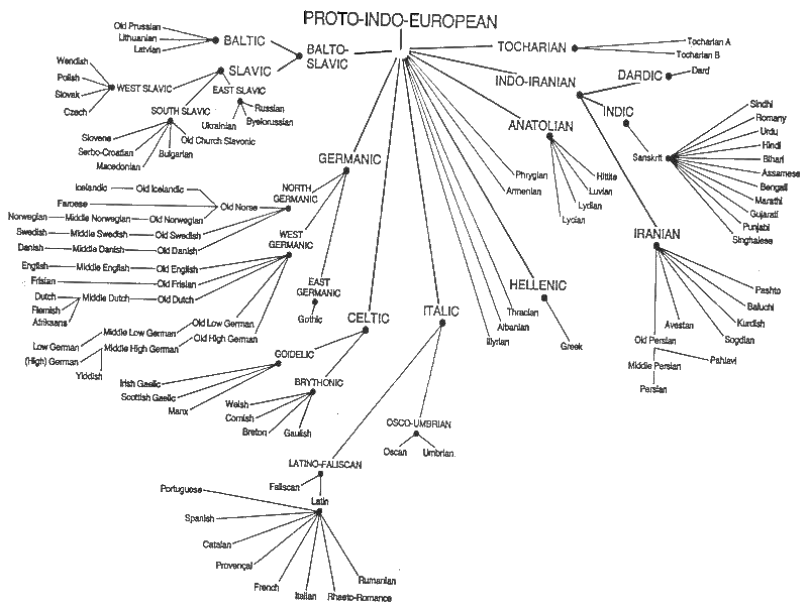
بڼ: ۱۸۵۰ ز: آگوست شیلایشر Agast Schleicher ثابته کړه ، چې
البانیایي ژبه د اندو اروپایي ژبو له کورنۍ څخه ده.

ر: ۱۸۷۷ ز: هاینریش هوبشمن Heinrich Hubschman ثابتوي چې
ارمني ژبه د اندو اروپایي ژبو څخه ده او ددې کورنۍ خپلواکه او مستقلة
خانگه جوړوي.

د: ۱۹۰۲ ز: یورگین الکساندر کنودسون Jorgen knudtson
Alexander حتی ژبه د اندو اروپایي ژبو له ډلې څخه را پیژني.
ت: ۱۹۰۸ ز: امیل زیک Emilsieg ثابتوي ، چې تخاري ژبه د اندو
اروپایي ژبو له ډلې څخه ده.

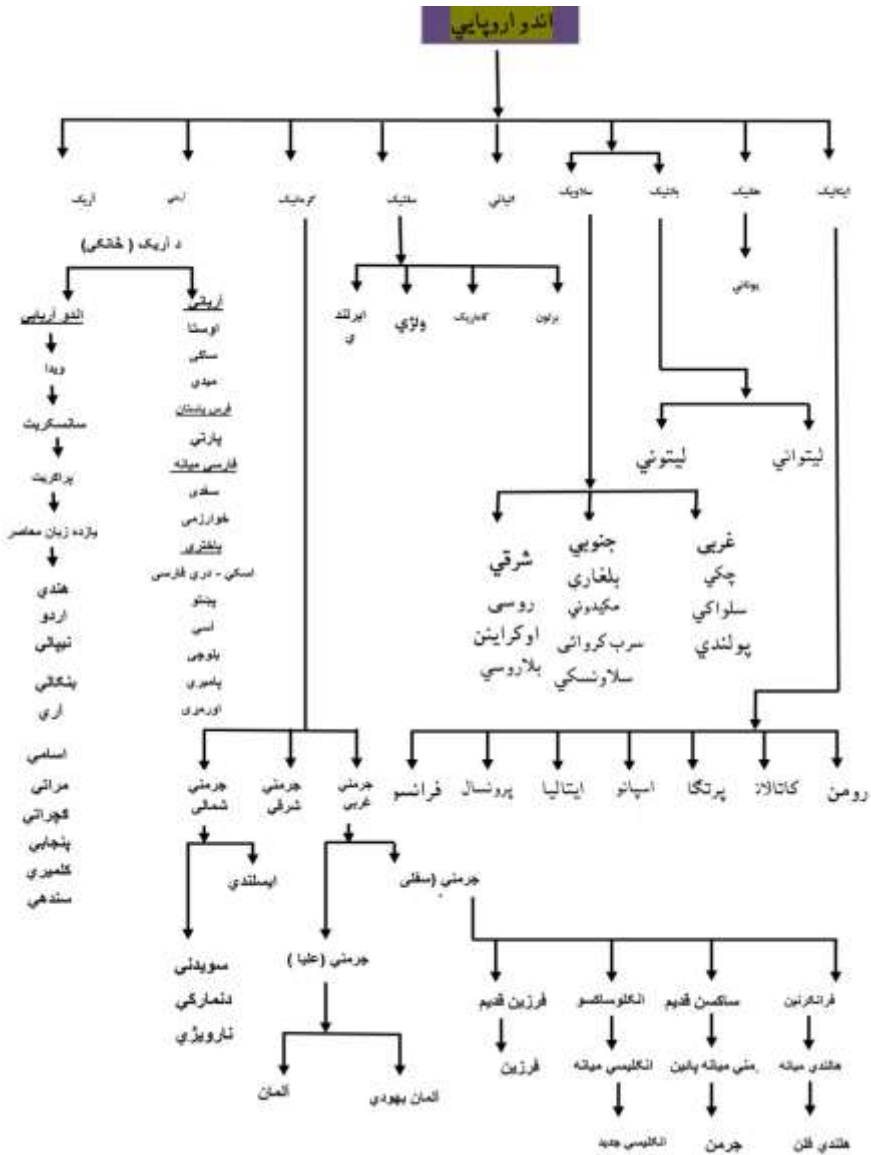
ن: ۱۹۱۵ ز: بدریچ هروژني Bedrich Hrozny په نولسمه میلادي پیړۍ
کې د راتولو شوو معلوماتو او اطلاعاتو د ټولگي پر بنسټ د اندو اروپایي
ژبو د تطبیقي ژبنسود Comparative Grammar لیکنه بشپړوي. د
تطبیقي مېتود پر بنسټ ComParative method د تاریخي ژبپوهنې
په کارونې سره کولای شو د آریاني ژبو د خپلوی، څرنګوالی له ډېرو مهمو

ژبود اندو اروپایي ژبود کورنی، د شجریي (وڼې) نظریي په چوکاټ کې په لاس را کړې، د بیلگې په توگه د مور کلمه په اندو اروپایي ژبو کې: اوستا matā، سانسگرېت mātā، سلاوي mati یوناني meter، لاتینه māter، لیتواني motē، آلماني muater، تخاري mācer، ایسلندي modir، ایرلندي māthir، البانیایي motre، ارمني magr، پښتو mor، دري mādar، اورمري mawa.

(H.L.F : ٤٧)

٤ - شکل

۳-۴ اندو اروپایي پیلني ژبې لنډ فونتيک سیستم:

اندو اروپایي لومړنۍ ژبه چې د دې کورنۍ د ژبو مورینه شمېرل کېږي د اوونا خپلواکو، شپږنیم واکو، درویشته خپلواکو درلودونکې وه؛ چې له دې ډلې څخه شپاړلس تم نا خپلواک Plosive consonant یو مېسلی نا خپلواک Fricative consonant شپږنیم واک Semi Vowel درې لنډ خپلواک Short Vowel درې نسکتني خپلواک redaced Vowel درې پورتني او لوړ خپلواک Long Vowel، اته غبرگ لنډ خپلواک Short diphthong او شپږ اوږده غبرگ خپلواک long diphthong درلودونکې ده. (۱۳: ۱۹-۲۱ مخونه)

۴-۴ چيني او تېتي کورنۍ:

په نړۍ کې د ټول نفوس څلورمه برخه وګړي پرې خبرې کوي چې وروسته له اندو اروپایي کورنۍ څخه د ډیرو وګړو ژبني کورنۍ ده. چيني ژبه د دې کورنۍ پیاوړې ژبه ده او د دې کورنۍ د ټول نفوس درې برخې ویونکي لري نور پاتې لږو ډېر په ترتیب او مساوي توګه د برمايي، تېتي، ویتنامي او د تاتي ژبو ډلې ترمنځ وېشل شوي دي چې د اټولي ژبې بشپړه مشابهت نه لري او د دوي ترمنځ دخپلوی شتون یا واحد منشأ او یوې ګډې نړۍ ته د دې ژبو انتصاب د اثبات وړ نه دی په دې بنسټ د تېتي او چيني ژبو ترمنځ ځانګړنه یو څپیزوالی او آهنگ دستګاه دهغوي بشپړه ځانګړنه ده په دې ډول ژبو کې د صرف یا اشتقاق سیستم په هغه ډول سره چې په تصریفي ژبو (اندو اروپایي یا پیوندي ژبو) کې لیدل کېږي شتون نه لري. دا ژبې نه بدلېدونکې او یو څپیز ژبې دي. یو څپیزه ژبې چې له جغرافیایي پلوه یوه له بلې سره ډېرې نږدې دي د ګډو کلمو شتون لکه

داندو اروپايي ژبو د هغوي دخپلولى. مننونكى دليل دى. چينايي اوتبتي ژبو خپرنه ډېره ستونزمنه ده ځكه چې دې دغه ډول ژبو خپرنې ته اړتيا دومره نه احساسېږي ځكه چې ډېر غږونه لري خپرنه او پرتلنه يې ډېره ستونزمنه چاره ده. بل دا چې د بوي يو هيچايي كلمې په بدلون سره به بله اصلي كلمه د پېژندنې وړ نه وي څرنگه چې د څو هيچايي كلميو په برخه كې غږيز بدلون د بشپړ بدلون سبب نه كېږي او دخپلوى اغېزې هم له منځه نه وړي پردې بنسټ داندو اروپايي كورنۍ د ژبو او كلمو ترمنځ دخپلوى په اړه مطالعه او خپرنه كول د چيني او تبتي په پرتله آسانه ده. همدارول بله ستونزه داده چې د چيني ژبې كلتوري ارزښت چې زرگونه كلونه مخكې په نږدې ژبو باندې اغېزې كړي دي، چې په ظاهره كې چيني كلمات بسايي د واقعي خپلوى دليل نه وي او په لرغونو وختونو كې د پوراخيستنې له امله وي. ددې ژبو په غږيز سيستم كې خپې خانگړې ارزښت لري ځكه چې شمېرې د سلگونو ژبو له خپو څخه ډېر دي. او ويونكي يې تړيو ميليارده ډېر دي.

۴-۵ در او ویدی ژبو کورنۍ:

ددې ژبو سيمې دهند په سهېل كې دي. او څلور ژبې په كې داخلي دي، چې يوه له بلې سره نږدې خپلوي لري او ددې ژبو اصلي بنسټ جوړوي د ويونكو شمېرې نږدې يو ډول دی او يو سلو شپيته ميليونه ويونكي لري. تاميلي ددې كورنۍ پياوړې ژبه ده او كناره، ملايو او تلوگوددې كورنۍ نورې ژبې دي په افغانستان او پاكستان كې براهوي ژبه چې څو څو زره ويونكي په دواړو هېوادو كې لري ددې كورنۍ له ژبو څخه گڼل كېږي.

۴-۲ حامي او سامي ژبو کورنۍ:

ام هري، مالتي داو سنی، اېتوپيارسمي ژبه چې د عربي يوه لهجه ده، عربي ژبې چې نږدې ختيځ او عربستان په ټاپو وزمه کې دي په دې کورنۍ پورې اړه لري دا ژبې د بشري ځلانده تمدنونو لکه بابولي، اشوري، ريگاتين، کينساني، فينيقي او سامي نومونه يادولای شو. د دې کورنۍ د ژبو اړيکې د نږدې والي او لرې والي په اړه ژبپوهانو د افريقايي ژبو سره لکه: سوماليایي، افاراو گالايي سره چې د کوشي تر نوم لاندې پېژندلې پلټلې دي دې ژبو ته په پام سره د دې ډول ژبو جغرافيايي پراختيا بنودل کېږي چې د افريقاله شمال څخه د فېناري ټاپوگانو او سېدونکو هم پخوا په بربري او گوانش ژبو خبرې کولې او آن چې د پارس تريولوپورې غزېدلې دي همداراز په سهيل کې د تورې افريقا د ژبو قلمرو په کې رانغاړي، چې دهغې ځينې ژبې لکه هوسايگه په غير مستقيمه توگه په دې کورنۍ پورې تړل کېږي او دا نومونه ژبپوهان د حضرت نوح (ع) د ځامنو سام او عام دنومونو سره تړي چې دا خپله د دې ژبو خپلوي بڼه يي. په دې ژبو شاوخوا يوسلو شپيته ۱۲۰ ميليونه وگړي خبرې کوي او لاندې ډلې په کې شتون لري الف سامي ژبي: امهري، مالتي، فنقي، آرامي، اورگاتين، بابلي، اشوري، عبري، عربي ژبې کې داخلي دي.

پ حامي ژبي: هوسايي، گالايي، سوماليایي، عفار ژبې په کې شاملې دي.
ج کوشي ژبې: بربري، زړه مصري، په کې راځي.

۴-۷ الف-التای، اورال، یغوري او دفين ژبو کورنی:

دې کورنی کې په ژبو د غرېدو نکو وگړو شمېر لږترلږه دوه سوه او یا ۲۷۰ میلیونو پورې رسېږي. په دې کورنی کې فنلنډي، مجارستاني، تیني او تورکي ژبو ترڅنګ جاپاني او کریایي ژبې هم راځي او په لاندې ډول وېشل کېږي.

۴-۸ فنلنډي او کریایي ژبې:

ددې ډلې پیاوړې ژبې فنلنډي او کریایي ژبې او فنلنډي او مجارستاني دي. ددې ژبو د غوړېدو او بشپړاوي سیمې په لرغونو زمانو کې د اورال لوېدځې سیمې وې. او پر همدې بنسټ ورته اورالي ژبې هم ویل کېږي، دا خلک او ددې ژبې ویونکي تل د اندو اروپایي او ترکی توکمه ټبرونو تر فشار لاندې وو او له خپل لومړني ټاټوبي د اورال غرونو او بالتیک سمندرګي ترمنځ او په ځانګړې توګه د والګاسیند غاړې د پیروم سیمه وه او له دې سیمو لاندې برخو ته یې ولېږدول. مجارستانیا نو په پخوانیو زمانو کې او د پیړیو په پوړیو کې او سني او کراین سیمه کې بېدیا یې ژوند درلود او په نهمه پېړۍ کې د ډانیوب پر غاړه میشت شوي دي. فینیان خپلو استوګنیانو وروسته د شمال لوېدیځ لور ته ورغلل، فلانډیان چې په لومړیو میلادي پېړیو کې له نوموړو ټبرونو سره د یوې نښتې او جګړې په ترڅ کې اورالي ژبه کسب کړه؛ چې تراوسه یې ساتلې هم ده. دا قوم د فیزیکی اړخه له نورو سره ډېر توپیر لري. ددې قوم (لاپایان) لږترلږه شمېر څلوېښت زره تنو څخه اوږي، چې نیمايي یې په ناروې هېواد کې استوګن دي. همداراز بل قوم ساموئیدیان (نتس) دي. شمېر یې لسګونو زرو تنو ته رسېږي او د سایبېریا

په لوري يې لېږدونې وکړې ددې کورنۍ ځينې وگړي په خپل ټاټوبي يعنې د والگا د سيند پر غاړه پاتې شول ددې تېرونوله ډلې څخه مورد وينيایي، کومي، ماريایان (چرمسيان) او مورتیان او ځينې نور دي چې شمېر يې ددرې زره په شاوخوا کې اټکل شوی دی.

« په فنلنډي او کرايي ژبو کې لاندې ژبې شاملې دي:

فنلنډي (سومي)، هنگري، (مجارستاني)، لاپنوني، اورالي، استوني، سامويدي، کاري، مورتی، ماريایي او مردودي.

« او یغوري:

مغلي، خاتني، مانسي، جاپاني، مادياري، کريایي او دلايتني امريکايي بومي ژبه شامله ده.

۴-۹ ب- د ترک او تاتار ژبو کورنۍ:

ترکي ژبه د پخواني شوروي او چين په گډه پوله و بل کېږي او دا ورالي التای يې په نوم د ژبو په يوې لويې ډلې پورې تړلې ده او ددې ژبونوم دهغوي د موقعيت پر بنسټ دی، چې دا ورال د غرونو په لوبديځه لړۍ کې او التای يې په ختيځ کې شتون لري او و بل کېږي. ترکي ژبې لکه مغولي او د ختيځې آسيا دتون کوز ژبې ددې ډلې په التای خانگې پورې اړه لري. لاندې ژبې په کې شاملې دي: د ترکيې هېواد ترکي، عثماني ترکي، اذري (اذربايجاناو ايران)، ترکمني، ازبکي، چو و اشي، کاراکا لپاکي، قرغزي، قزاقی، کومي، ايارکوتي، او یغوري، تاتاري، باشقېري، وبرکوتي، کاراچايي او سامويدي ژبې دي. ترکي ژبه په اروپاکي د سايبيريا تر ختيځ منتهاليه پورې د لينا په حوزه کې پراخه ساحه رانغاړي. د ترکيې ترکي ژبه ددې ژبې ډېره لوبديځه بڼه ده. اذربايجاني د اذربايجان او پارس يا اوسني ايران په هېوادونو کې او ترکمني ازبکي قرغزي او قزاقی په منځنۍ آسيا کې،

ترکمني او ازبکي دافغانستان په شمالي ځينو برخو کې د لږکیو وگړو ژبه ده همداراز د اورال جهيل په سهېل کې دکارا کالپاک په نوم په يوې بلې نږدې ژبې او په همدې توگه د سنک يا رگ او څه ناڅه په پخواني شوروي کې ځينې خلک په اويغوري ژبه خبرې کوي په چواشي، تاتاري او باشقري ژبو باندې د واک ساینده شاوخوا څخه د اورال ترغرونو پورې وگړي غږېږي، پرکوتي ژبه د سايبريا ختيځ ته په يوڅه واټن کې دلينا سيند په سيمه کې وېل کېږي د ترکي لږکیو يو ډېر شمېر ژبې له تور سمندرگي او قفقاز څخه (کاراجای، کومي...) ترالتای غرونو پورې د سايبريا داوبی سيند په يرني سيمه کې شتون لري. د واک پرغاړه په جواشي ژبې سربېره د دغې سيمې په بله خوا کې وېرکوتي ژبه، چې له نورو ژبو سره څه توپير لري وېل کېږي. ترکي ژبه د ژبپوهنې له مخې يوه متجانسه ټولگه جوړوي.

۴-۱۰ د اندونيزيايي ژبو کورنۍ او د ماليزيايي- پولينزيايي ډلې ژبې:
د ماليزيايي او پولينزيايي په نوم ژبو د ځمکې پر مخ د پام وړ سيمې نيولې دي او په لاندې څانگو وېشل کېږي:

- ملايو ژبې: اندونيزيايي، تاگالوک يا پالي پينو
- پولينزيايي ژبې: خوموري ژبې، د دې ژبو سيمې له ما د غاسا کار څخه تر پولنزي ټاپوگانو پورې غږېدلې دي او د سينگا پور، فلپين، اندونيزيا او ماليزيا ملایو سباهه رسمي ژبې دي. د دې ژبني ډلې آثار د فرمزيه قبایلو، دویتنام په ځينو غرنیو وگړو لکه جاره يانو (Jaras)، دهاینان (Hainan) په چيني ټاپو او آن د چامورو (Chamuru) په نوم د گوام Juam د ټاپو په ژبو کې ليدل کېږي. د دې ژبو د ويونکو شمېر تر دوه سوه ۲۰۰ ميليونو ډېر اټکل شوی دی، چې له دې ډلې

خځه یو سلو څلو بڼست ۱۴۰ میلیونه په اندونیزیا، ۴۰ میلیونه په فلپین، ۷ میلیونه په مادغاسکار ۲ میلیونه په مالیزیا او سینګاپور او ډېر لږکي په کاتونې او تامیل ژبو خبرې کوي د آرام سمندرګي ټاپوګانو پولینزیایي ژبې لکه: تاهیتی Tahaiti، سامو Samua، فیجی Fidiji، والیتس، فوتونا، هاوایی او نورې بې له شکه د ملایایي، اندونزیایي او ملاګاسي ژبو خپلوانې دي، په پوره توګه له هغو خځه بېلې شوې دي او اوس مهال یوازې د هغوي لږې خپلوانې ژبې ګڼل کېږي.

➤ اوقیانوسیه بدوي ژبې: د دې ژبو څېړونکي دوه اړین ټکي باید په پام کې ونیسي ۱- د ملانزیایي، پاپوایی او استرلیادبومي ژبو ترمنځ هېڅ ډول څرګند یا د منلو وړ خپلوې نشته ده.

۲- د دې ډول ژبو شمېر د و مړه ډېر دی چې تراوسه په بشپړه توګه پېژندل شوي نه دي، ملانزیایي ژبې د ملانزی په ټولو ټاپو وزمو او میکرونزیایي وېل کېږي. ملانزی چې یوناني کلمه ده او د تورو ټاپوګانو یعني د تورپوستکو وګړو درلودونکې معنا لري لاندې ځایونه په کې راځي:

۱- دنوي بریتانیا یا د پخواني بیسمارک ټولې ټاپو وزمې چې له پاپوا او نوې ګینې سره نښتې دي.

۲- د فرانسې او انګلستان پخواني ګډ حکومت دنوي هبرید ټاپوګان چې په ۱۹۸۰ ز کال د وانواتو Vanuatu په نوم خپلواکي واخسته.

۳- د فرانسې هېواد د سیند هاخوا قلمرو دنوي کالدوني ټاپوګان.

۴- د امریکا تر قلمرو لاندې د میکرونزیایي په یوناني ژبه کې د کوچنیو ټاپوګانو معنا لري.

۵- دنايورو Nauru خپلواک ټاپو، چې دنړۍ ډېر کوچنی هېواد دی او ۲۲ کیلو متره مربع مساحت ۷۵۰۰ وگړي لري او کارولین او مارشال ټاپوگان دي.

په ټوله نړۍ کې لږترلږه یو میلیون څخه ډېر مالینزیایان اوسي چې په سلگونو ژبو او ډول ډول گړدودونو خبرې کوي لکه په نوې کالدونې کې شاوخوا ۵۰۰۰۰ کاناک وگړي ۳۰ ژبې او ۷۰۰۰۰ دوان واتو وگړي ۱۰۰ ژبې لري.

۴-۱۱ دتوري افريقا دژبو کورنۍ:

ددې ژبو او گړدودونو دشمېر ډېروالی او پرمهدي لامل دڅېړنو ستونزمنتيا ددې ژبو دکره ارقامو په وړاندې کولو کې ستونزې را ولاړې کړې دي، دژبو هانو په باورد افريقايي ژبو شمېرله ۱۰۰۰ څخه تر ۲۵۰۰ پورې رسېږي دا حصايوله مخې هرې ژبې لپاره په منځنۍ توگه له ۱۰۰۰۰۰ تر ۲۰۰۰۰۰ پورې ويونکي اټکل شوي دي چې په واقعيت کې ځينې ژبې ميليونونه او ځينې نورې يې څو زره وگړي ويونکي لري، چې له دې شمېر ژبو ډېر لږ ژبې ليکنې او دليک لوست ژبې دي او ډېرې ژبې دنورو پياوړو ژبو سره داريکو له امله دله منځه تلوله گواښ سره مخامخ دي. دافريقا دوچې گڼ ژبنۍ وېش: دافريقا ژبنۍ پاشلتيا، دبېلابېلو افريقايي ټېرونود ټولنيزې او وټه ييزې (اقتصادي) يوازې والي (انزوا) له امله ده، چې په اوږدو پړاوونو کې په ځنگل کې له قبيلوي خرافاتي سياليو او ژوندانه دپايښت لپاره له مبارزو سره بلدتيا او اشنايي پيدا کړې ده. ددوي ژبنۍ جوړښت زموږ دژبې په څېړنه دی فني کلمې يې دکارونې په صورت کې له اروپايي ژبې څخه پور کړې دي چې لاملونه يې ډېر اوښکاره دي خود ټولو هغو مواردو پرييان او څرگندونه کې چې له سيمه ييز ژوندانه سره تړاو ولري ډېر لږ توپير

لري د بېلگې په توگه: په کيروندي ژبه کې دغوا او غويي لپاره د عمر، د نکر و نو د بڼې او نورو ځانگړنو پر بنسټ شاوخوا شل نومونه کارول کېږي. د افريقايي کورنۍ ژبې دادي: د پل اولف ژبې، هوسايي ژبې، يورو يايي ژبې، سواحلي، کيروندي ژبې، منده يامالي ژبې، دگينه خليج ژبې، خوين ژبې، ملاکاسي ژبې، بانتو ژبې او هغه چې ژبپوهان يې د اتلانتيک د لوبديخ ژبې بولي: ولتاي ژبې، موسيان ژبې، د افريقا د ځانگې ژبې، کوشي لکه: سوماليي، سامي: لکه امهري او داسې نورې. د ژبنيو ډلو د ټوليزې بڼې په نظر کې نيولو سره دنړۍ وگړي په اټکلي توگه لږ او ډېر په دې ډول ډلبندي شوي دي:

- ✓ بانټو کورنۍ: ۱۰۰۰۰۰۰۰
- ✓ دراويدي کورنۍ: ۱۲۰۰۰۰۰۰
- ✓ سامي يا حامي کورنۍ: ۱۲۰۰۰۰۰۰
- ✓ ماليي - پولنيزي يايي کورنۍ: ۱۹۰۰۰۰۰۰
- ✓ اورال او التايي کورنۍ: ۲۷۰۰۰۰۰۰
- ✓ چيني - تاي کورنۍ: ۱۰۰۰۰۰۰۰۰
- ✓ اندواروپايي کورنۍ: ۲۰۰۰۰۰۰۰۰
- ✓ نورې کورنۍ: ۱۲۰۰۰۰۰۰
- ✓ ټوله: ۴۰۰۰۰۰۰۰۰ وگړي (۲۴۲:۴ مخ)

د پورته څېړنو او مطالعې په پای داسې بايد ووايو چې د ژبو د گرامري، کلمه يي او لفظي تحولاتو او د تاريخ په اوږدو کې د دوي ترمنځ ځيني ريښوي اړيکاو پوې سټې څخه دلغوي بيا رغونې په پايله کې ښايي دنړۍ ژبپوهان د مهال په تېرېدو او څېړنو په ځواکمنتيا، پراختيا په ترڅ کې پوې واحدې ژبن سټې ته هم دنړيوال گرامر په څېر ورسېږي يا په بله وينا

دژبپوهنیزو او دژبنيو کورنيو دمطالعې او څېړنې څخه داسې پايله اخستلای شو چې دژبو ترمنځ دريښوي، کلمه يې، لفظي، غريز او گرامري جوړښتونو کې دځينې ژبو ترمنځ نږدې، لرغونې او ژورې اړيکې شتون لري چې پريښت يې دژبو ډلې ځانگې او کورنۍ رامنځته شوې دي او تراوسه پورې په نړيواله کچه کې يوې واحدې مورينې يا نياژبې يا کورنۍ ته نه يو رسېدلي، لري نه ده چې دژبپوهانو او اړونده نورو پوهانو د هڅو، څېړنو او ژبنيو بيا رغونو (Linguistic Reconstrauction) او روشونو له لارې دوخت په تېرېدو سره (لسگونو، سلگونو، زرگونو...) کلونو په ترڅ کې بنايي بوي او واحدې او يواځينۍ ژبې يا کورنۍ ته ورسېږو. ولې مورېو بل دليل ددې ادعا او موخې ته درسيږدو لپاره لرو، چې هغه ځينې قرآني آيتونه دي چې ددې موضوع دثبوت او روښانتيا لپاره يې وړاندي کړو. څرنگه، چې دعلمو او ځينې لايحل بشري او علمي مسائيلو دثبوت او ريښتينيولۍ لپاره راغلي کارېدلي او اوس مهال د بشري ټولني ټول قشرونه په عيني، تجربوي، ټکنالوژيکي او ساينسي توگه ورته ثابت شوي چې حقيقت او واقيعت لري. پرهمدې بنسټ زما په اند په دې برخه کې هم دقرآن کریم دا آيت چې وايي (و علمه آدم الاسما کلها) ژباړه: او الله (ج) آدم عليه سلام ته ټول نومونه وروښودل يا مورې آدم عليه سلام ته ټولې ژبې ور وښودلې (لومړۍ سپاره، بقره سوره، ۳۱ آيت، قرطبي تفسير، ۷ ټوک، ۱۴ اجز مخ) ۱۳

پر دې توگه ويلاى شو چې دالله (ج) مطلب که ژبه وي نو اوس مهال څولې ترلره دغې مسائلې ته رسېدلې يوييني څوژبنۍ کورنۍ په نړيواله کچه اټکل شوې دي. او که دالله (ج) موخه يا مطلب نومونه وي نو بيا خوام (ج) يو کس وه او ورته په يوه ژبه کې بېلابېلو څيزونو لپاره نومونه وروښودل شوي، څرنگه چې آدم (ج) دټول بشر او انسانانو پلار يا اب البشر دی او تراوسه داسې کوم

ريښتيني او مؤثق دليل اوسند نه لروچې له ادم^(ع) خخه مخکې دانسان ژوند ثابت کړي. نو دا آيت مورته په ډاگه کوي چې ادم^(ع) په يوه ژبه نومونه وربښودل شوي او بيا د ادم^(ع) اولادونو او ضريې د ډبروالي، نفوسودپراختيا اولرې والي له امله دا يوه ژبه لومړی په لهجو او بيا په بېلابېلو ژبو او ډېروخت د تېرېدو وروسته په زرگونو ژبو بدله شوه چې اوس يې خړک او آثارنه ليدل کېږي آن چې دورستيو ژبوم خړک اونوم لانتشته. کيدای شي د ژبپوهانو لپاره دانظرهېڅ دمخلو وړنه وي خو دعيني ثبوتونو او باورونو پرېنست موردا يو دليل لروچې دېوې مورينې ژبې يا نيا کورنۍ ته درسېدوننه دليل وي. الله^(ج) ښه پوهېږي.

۵- آريک ژبه Proto-Ārsan او خانگې يې

آريک ژبه چې ۲۵۰۰ کاله مخکې د حضرت عيسى^(ع) خخه، ژوندي ژبه وه او يونکي يې درلودل کله کله د آري Arii او يا هم د آريايي Aryāi او خپله ژبه يې آريک Āric گڼله چې بيا وروسته سره له دې يوالي دا دواړه تېرونه د ۲۵۰۰ مخزېږد کال کې په دې دولهجو او قومونو په اندو آريايي او آرياني Indo Āryāyi-Āryāni سره تحول وکړ، البته دا تحول په هماغه آريايي ميشته سيمه کې غورېدلی دی. د آريايانو لېږد او مهاجرت وروسته دانندو آريايي ويونکو (ويدا) قبيله وه په پای کې دهند دقارې په شمال کې مېشت شول او آرياني خانگه لومړی د اورا بحيرې سهيل او له هغه ځايه د سپرديا او اموسيند سيموته راغلل، کېدای شي داموسيند دواړو عاړو ته يې هجرت کړی وي او هلته به استوگن شوي هم وي. په دغه سيمه يې آريانا ويجه Airyana Vaejah (airyānām vaējāh) نوم کېښوده^(۱۳).

۳۰مخ). چې د آریایانو ټاټوبی او استوګنځي معنایې درلوده. له دې وروسته د سهیل لورته خوځښت او لېږد پیل کړو او باختړته له تېرېدو وروسته په ننني ټول افغانستان او دهغه د باندې خپاره شول. چې آریایي خانګې د منځنۍ آسیا ځایي او سپدونکي په ځان کې را جذب او خپله ټولنه یې نوره هم ګڼه کړې وه. د خپراوي سیمې، منځنۍ آسیا لوېدیځې برخې افغانستان ته یې د آریایانو هېواد یا Aryanan Dahyu آریایي ټاټوبی نوم ورکړو. (۳۸:۱مخ)

څرنگه چې د آریک ژبې هېڅ لیکلی سند په لاس کې تر اوسه نشته دهغې ژبې د پېژندلو لپاره د نومیزو او غریزو ریښې او اړینو ویوکو (اسمي، فعلي او مهمو کلمو) ژبنۍ بیا رغونه Linguistic Recontraction له لارې ورسېږو. (۳:۱۱-۴مخ) چې د ژبپوهنې، معنا پوهنې او غږپوهنې د قواعدو او اصولو له مخې لرغونې ژبې له هغې څخه راوتلي او لیکل شوي دي چې د ژبپوهانو وروستیو څېړنو له مخې لږترلږه یوه نښه راپاتې ده هغه د اندو اریایي مورینې کورنۍ (*k*g*gh) غږونه په آریک ژبه کې د اندو اریایي، اریایي او نورستاني ژبو د غږونو پربنسټ په لاندې توګه تثبیت کېدای شي: د آریایانو او دهند آریایانو له بېلتون څخه څو پېړۍ وروسته دوي له ځان نه مهم لاسوندونه لکه: ګاتا (Gaθa) او ریګویدا (Regveda) په یادښت پریښي دي، چې آریک د ژبې له اصلي هستې څخه یې تکامل او تحول کړی دی: چې د څو کلمو په پرتلنې سره به یې روښانه کړو:

۱- آریک (ګرم) Gharma*، اندو آریایي Gharma، آریایي (اوستا) Garama، زړه فرس Gharma، پښتو Ghārma (غرمه)

۲- آریک Bhand* (بنديابستن)، اندو آریایي Bhand، آریایي (اوستا او زړه فرس) Bhand، پښتو Bhand)

۳- اریک Cata* (سل)، اندو آریایی Sata، آریانی (اوستا Satem، پښتو Sal سل- په پښتو کې د T او D اوبتل په i).

۴- اریک Dasa* (سل)، اندو آریایی Dasa، آریانی (اوستا Dasa، اورمړي Das، پښتو Las) په پښتو کې د T، D، او بتل په L، دري Dah (ده).

۵- اریک Pacu* (بنکرور ژوی)، اندو آریایی pasu، آریانی (اوستا Pasu، پښتو Psa پسه).

۶- آریک Garant* (زور-پیر)، اندو آریایی Jarant، آریانی (اوستا Zarant، پښتو Zor).

۷- اریک Arya* (اریا)، اندو آریایی Arya، آریانی (اوستا Airya، زره فرس Airya).

۸- اریک Drapsa* (درفش، بیرق، بیرغ یا جنده)، اندو آریایی drapsa، آریانی (اوستا drafso، کلاسیکه فارسی درفش: (۱-۳۸مخ) او په پښتو کې جنده Janda وایي.

زړه فارسي	۴ اوستا	۳ آریانی	۲ ویدایی	۱ آریک	(*)
b	b	*b	bh	*bh	
brātar	brātar	*brātar	bhrātar	*bhrātar	ورور
bar	bar	*bar	bhar	*bhar	ورل
grab	grab	*grab	grabh	*grabh	اخیستل
d	d	*d	dh	*dh	
dār	dār	*dār	dhār-	*dhār-	درلودل
dā	dā	*dā	dhā-	*dhā-	جوړول، نافذ

					ک
band	band	*band	bandh-	*bandh	تړل
g	g	*g	gh	*gh-	
garma -	garəga-	*garm a-	gharm a-	*gharm a-	تود
gauša -	gauša-	*gauša -	ghóṣa-	*ghauš a-	غوږ
darga-	darəga-	*darga -	dirgha-	*dṛgha-	اوږد
f	f	*f	ph	*ph	
kaf	kafa	*kafa	kapha-	*kapha-	لاړې، قف
آسي saf	safa-	*safa-	sápha-	*śapha-	د آس او خرونال
θ	θ	*θ	th	*th	
yaθā	yaθa-	*yaθa-	yathā	*yathā-	څرنګه
paθi	paθā	*paθa-	path-	*path-	لاره
raθa-	raθa-	*raθa-	rátha-	*rátha-	عراډه
x	x	*x	kh	*kh	
ḵara-	xara-	*xara-	khara-	*khara-	خر
haxā	haxa°	*haxā-	sákhā	*sakha-	ملګری
f	f	*f	p	*p	
fraθ-	fras-	*fras-	praś-	*pras-	پوښتنه کول
dirafš	drafšō	*drafša -	drapśa -	*drapsa -	بیرغ
fra-	fra-	*fra-	Prá-	*pra-	پېشایند

θ	θ	*θ	t	*t	
puθra-	puθra-	*puθra-	putra-	*putra-	هلك
xšaθr a-	xšaθra-	*xšaθr a-	Kṣatra-	*kṣatra-	حکومت، دولت
θuvā m-	θvaṃ-	* θuvām	tvam-	*tuām-	ستاپاره
x	x	*x	k	*k	
xšap-	xsšp-	*xšap-	kṣap-	*kšap-	شپه
xšay-	Xšā(y)-	*xšāy-	Kṣay-	*kšay-	مالک، حاکم
θ	s	*s	ś	*ś	
θafa-	safa-	*safa-	śapha-	* śapha-	داس او خره نال
θata-	sata-	*sata-	śata-	*śata-	۱۰۰
	syāva-	*syāva-	śyāva-	*śyāva-	تور
daθa-	dasa-	*dasa-	dása-	*daśa-	لس
	āsu-	*āsu-	āśú-	*āśu-	چالاکه
θard-	sarəd-	*sard-	śarád-	*śarad-	کال
	pasu-	*pasu-	paśú-	*paśu-	پسه
d	z	*z	j	*j	
draya h-	zrayah-	*zraya h-	jrayas-	*jraya-	سین
yad-	yaz-	*yaz-	yaj-	*yaj-	دتعظیم په موخه

					سرتیتول
	zantu-	*zantu-	jantú-	*jantu-	توکم، نسب
	zātō	*zata	jātáh-	*jāta-	زېږېدلی
	zarant-	*zarant-	jarant-	*jarant-	زور سپی
d	z	*z	h	*jh	
adam	azəm	*azam	aham	*ajham-	زه
dasta	zasta-	*zasta-	hasta	*jhasta-	لاس
	bərəzan t-	*brzant-	brhant-	*brjhant-	لور
h	h	*h	s	*s	
	hapta-	*hapta-	sapta-	*sapta-	اووه
hačā-	hača-	*hača-	sacā-	*sačā-	له
āham-	ahmi-	*aham-	amis-	*asmi-	زه يم
haina-	Haēnā-	*haina-	*senā-	*saina-	د دښمن لښکر
hindu	hindu-	*hindu-	sindhu-	*sindhu-	هندوستان
haitu-	haētu-	*haitu-	setu-	*saitu-	پل

(۴۱:۱۳)

تاریخي لاسوندونه او تاریخي پرتلیزه ژبپوهنه دا په ډاگه کوي، چې آریایي تېرونه ژبې او گړدودونه سره بېره په خپلوی ډېرې لرغونې اړیکې هم لري او دیوې سټې (آریک) بېلابېلې خانگې دي (۳۷:۳۵مخ) مقایسوي ژبپوهنه دغه خپلوي دلغتونو غړونو او د ژبښوونې (گرامر) جوړښتونو په برخه او ساحه

کې ښه يې، همدارنگه يې ژبنی ځانگړنې چې ددې ډلې ژبې او لهجې يې لري ژبپوهانو ته دا علمي دليل او اجازه ورکوي چې داتولې ژبې او گړدودونه د يوې سټې ځانگې او ښاخونه وبولي. چې داسته او منشه آريک ژبه ده دنوموړې ژبې ددود او ژوند مهال ډېر لرغونی دی چې ژبپوهانو لږترلږه دوه دوه نيم زره کاله مخکې دعيسی^(۴) له ژوند څخه اټکل کړې دهاوتراسه پورې يې دليکلولا سوندونو څرک نه ليدل کېږي، ددې نيا يا مورينې ژبې څخه لومړی دوگړو ډېر والي او لري والي له امله گړدودونه او ډيالیکتونه رامنځته شول، چې بيا وروسته وروسته ډېر وخت او زمان په تېرېدو سره په ځانگړو ژبو او ونستل چې دابهيرپه ژبو کې داوږدمهالو بېلابېلو شرايطو پر بنسټ رامنځته کېږي او په ځانگو لهجو وپشنه او انشعاب يې متوازن بهير نه لري، چې دآريک ژبې په برخه کې هم ددې بهير په ترڅ کې ځينې ژبې له منځه ولاړې او دځينو ويونکي ډېر دځينو بيخي لږځينې په يو څېر او ځينې په بل څېر مړې يا ژوندی راپاتې شوي. دټولنيزو، تاريخي او جغرافيايي شرايطو سره سم دټولو آرياني ژبو پراختيا يو ډول نه وه او په خپلوی کې هم سره يو ډول نسبت نه وه. يعنې لږ څه توپير شتون درلود چې له ځينودا ټولې اړوندې ژبې؛ لرغونې او معاصرې ليکلي اسناد لري او که يې نه لري لږ ويونکي لري او که ډېر داتولې هغه لهجې او ژبې دي چې له يوې آريک سټې څخه رامنځته او په بېلابېلو ژبو او ونستې پايله کې ځينې ژبې له نورو هغولرې اځينې نورې له يو يابل اړخه نږدې پاتې شوي چې ددغو ژبو ترمنځ دالريا ډېر لرې والی په لومړيو کې دلجوپه څېر وه، ولې څومره چې دتاريخي بشپړتيا او تکامل ځانگړي توب خواته پرمخ تللي هومره ډېر توپير رامنځته شوی چې آن داسې پړاو را ورسېده چې دهمدې ډلې ديوي ژبې ويونکي دبلې هغې په ژبه سره نه پوهېږي، دبلگې په توگه

د پارسې ژبې و يونکي د بلوچي ژبې او د پښتو ژبې و يونکي دا ورمري او ياهم د تاجکي ژبې و يونکي په پښتو ژبه نسبتاً نه پوهېږي.

۵-۱ آريک ژبې خانگويه اړه نظريات:

اندو آرياني (آريک) ژبنۍ ډلې يا کورنۍ، د اندو اروپايي کورنۍ يوه له لاند پښو ژبنيو خانگو خخه ده. اندو آرياني ژبې د يوې پراخې او لويې جغرافيايي سيمه کې، چې د آريانا په لور او پراخه سيمو، منځنۍ آسيا ځينې برخې، دهند نيمې وچې شمالي برخې او د قفقاز ځينې برخې رانغاړي، ځای نيولی دی. د آريک ژبې د خانگويه اړه بېلابېل اندونه او نظريات شتون لري چې په لاندې توگه به په هريوه لنډ بحث وکړو.

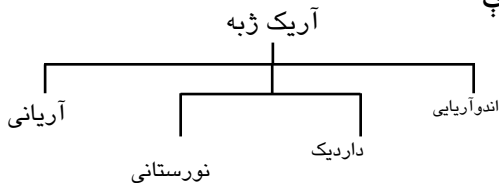
د اندو آرياني (آريک) ژبو د لاند پښو خانگو (اندو آريايي، آرياني، داردي، نورستاني) په اړه اختلاف شتون لري، چې ډېری يې د نورستاني او داردي ژبو د خانگويه اړه دی:

- لومړۍ نظريه- اندو آرياني (آريک) ژبنۍ ډلې د خانگويه اړه ده: په دې نظريه کې د داردي ژبو خانگه د اندو آرياني ژبو لاند پښۍ شاخچه گڼل شوې او نورستاني ژبې د داردي ژبو د شاخچې جز او برخه فرض کړي دي.

۱- اندو آريايي ژبې

۲- آرياني ژبې

۳- داردي ژبې

- دویمه نظریه- داندواریانی ژبني- ډلې دلاند پنیو خانگوپه اړه ده: ددې نظریې پر بنسټ اندو آریانی ژبني- ډله درې لاند پنیو اصلي خانگو درلودونکې ده.

۱- اندو آریایی ژبې

۲- آریانی ژبې

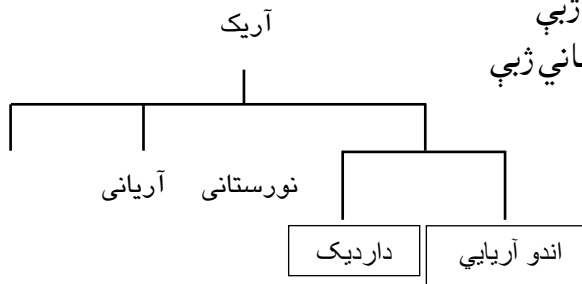
۳- داردي ژبې

- دریمه نظریه- داندو آریایی ژبني- ډلې دلاند پنیو خانگوپه اړه ده: په دې ډلبندی کې چې په ۱۹۷۳ تر ۱۹۷۵ زېږدیز کال پورې دناروېژي ژبپوه له خوا وړاندې شوه (گنورک مورگنشترنه) نورستاني ژبې داندو آریایی ژبني- ډلې خپلواکه (مستقله) لور فرض او اټکل کړې ده او داردي ژبې یې داندو آریانی جز یا برخه گڼلې دي ددې نظریې پر بنسټ داندو آریانی ژبني- ډلې اصلي خانگې عبارت دي له:

۱- اندو آریایی ژبې

۲- آریانی ژبې

۳- نورستاني ژبې

څلورمه نظریه- داندو آریانی (هندوایراني) ژبني- ډلې دلاند پنیو خانگوپه اړه ده:

په دې ډلبندی کې، داندو آریاني ژبنی کورنی د څلور خپلواکو (مستقلو) لویو یادونه شوې ده.

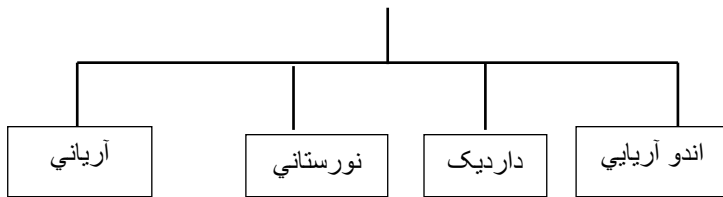
۱- آریاني ژبې

۲- اندو آریايي ژبې

۳- داردي ژبې

۴- نورستاني ژبې (۳۷:۱۳-۳۸ مخونه)

آریک

د پورته نظریاتو له ډلې څخه څلورمه یا وروستی نظریه چې ایرانیان یې دنورو تبعیضي کارونو په څېر دهندو ایراني په نوم یادوي چې اصلي بڼه یې (اندو آریاني) ده زما له نظره وروستی پریکنده نظریه ده، چې زه به هم په راتلونکي بحثونو او څېړنو کې په آریاني برخه هراړخیزاوپه نورو برخو لنډ، د فیلالوژیکي تاریخچې له مخې څه ناڅه ولیکم، اوس به راشود آریک ژبو د څانگو هراړخیزې وپشنې ته:

۵- اندو آریايي **IndoAryanGroup**: *دلرغونې دورې ژبې یې عبارت دي له: ویدا (۱۰۰۰ز-۱۴۰۰ یوزرو څلورسوه مخزېږد) پورې، سانسگرېټ (تر دویمې میلادي پېړۍ) پورې، پراگریټ (له دویمې میلادي پېړۍ را وروسته).

▪ اندوآریایی معاصرې دورې ژبې عبارت دي له: هندي، سندي، اردو، بنگالي، پنجابي، گجراتي، مراټي، آري، سامي، سینگالي اونیپالي دي.

۵-۳ دارديک ژبوډله په درې خانگو وېشل شوې دي:

ږ- ختيځه خانگه: نورستاني، وایگلي، تاتي، اشگون، پرسون اوداملي.
ښ- مرکزي خانگه: پشه یی، شوماشتي، وټه پوري، گوارباتي، تیراهي، کلاشه او کورا.

خ- لوېديځه غرنۍ خانگه: بنکاریک، گاور، توروالي، مین، گانیوالي، شینه، کشمیري، پخالوره.

۵-۴ آریاني ډلې ژبې:

* (لرغونې دورې ژبې):

اوستا (۱۲۰۰ تر ۱۰۰۰ ق م)، زړه فرس (۵۵۰ تر ۳۳۱ ق م) میدی (۵۰۰ ق م) ساکی (سکيتي) - سرماتي (۹۰۰ تر ۲۰۰ ق م) پوري.

▪ آریاني (منځنۍ دورې ژبې)

ختيځه خانگه: الانی (د سکيتي - سرماتي پاتې شوني)، ساکی، ختني، خوارزمي، سعدي، باختري.

لوېديځه خانگه: پارتی (پهلوي اشکاني)، منځنۍ پارسي (پهلوي ساساني)، دزړې پارسي پاتې شوني.

▪ آریاني معاصرې دورې ژبې:

ختيځه خانگه (باختري): پښتو او آستي (دلاني ژبې پاتې شوني)، یغوبي، اورمري، پراچي، پامیري ژبې: سريکولي، زیباکي

واخي، خوږي، يدغه، شغني، سنگليچي، اورشور، منجي، باجواو پرتنگي^(۳).
ب.د مخونه

لوېديځه څانگه: دري، تاجکي، پارسي(د کلاسيکې پارسي پاتې شوني ده چې دنهمې زېږديزې پېړۍ څخه تر شلمې پېړۍ دوام درلود کلاسيکه پارسي ته ځينې نوې پارسي دري هم وايي چې له منځنۍ پارسي څخه د منشه نيولې ده. دلويديځې څانگې نورې ژبې بلوخي، تاتي او کردي(۳۹:۱مخ) د يادولو وړ ده چې ځينې ژبپوهانو لکه: څېړنپوه ډاکټر خليل الله اورمپه خپل کتاب مقدمه برزبان اوستايي ۴۰ مخ کې ليکي: «کلاسيکه پارسي له نهمې ميلادي تر پنځلسمې ميلادي پورې دوام درلود.»

		ژبک (آريايي) Axis 3250 ق.م					
آريايي (Iranian - Aryana)				آريايي (Aryan - Indoi)			
شمال غربي		شمال شرقي		جنوب شرقي		جنوب غربي	
پخوانۍ ۱۱۰۰ ژباندليکني څخه تر ۵۳۴ ق.م پورې		اوستا Avesta ساکي Baka		ميدوي		فارس باستان	
پراگړتيا		پارسي يا اېلهوي (شکاني)		مغزني فارسي (پهلوي) ساساني		مغزني، پوره، لڼد ۳۳۱ ق.م څخه اسلام ترخپرانې پورې	
پاڼي		پانډي ټپي		اورمپي		فارسي	
معاشر		کهنې دندگاني		پراچين		تاجکي اړي	
هغې		پرسود PARSOD		تاليشي		اړي کوکلي	
آري		کورداني		کورداني		کورداني	
اساني		کورداني		کورداني		کورداني	

۵-۵ د آریک ژبې د خانګو لنډه وپشنه:

۵-۱۱ اندو آریایي خانګه Indo Aryan Granp: ویدیک

سانسګرېت **Vadicsanskrit**، سانسګرېت **Sankrit**، پالي **Pāli**

۱- مرکزي زون Central Zon: هندوستانی Hindustani، هندي

Hindi، اردو Urdu، رومیان Romani-romany .

۲- د ختیځ زون Eastern Zone-Languayes (Magadhan Prakrit):

انګیکه Angika، اسامس Assamese، بنگالي Bengali،

بهجپوري Bhojpuri، مګاهي Magahi، مایتهلي Maithili، آریه Oriya .

۳- شمالي زون Northarn Zone (Pahari)

(Languahas): نیپالي Nepali، پنجابي Punjabi، سنډهي Sindhi، خوج

کي Khojki .

۴- لوېدیځ زون western Zone: گجراتي Gujarati،

کوټچي Kutchi، راجستاني Rajasthani .

۵- سهيلي زون Southern Zone: کنکاني Konkani، مراټي Marathi،

دخاني Dakhni، نواتي Nawayathi .

۲- ټاپو (جزیرې) پورې تړلې ژبې Nindo Insular

Aryan: دیوبهي Dhivehi، سنهالي Sinhala، ژبې رانګاري

۵-۲ داردیک خانګه: داندو آریایي ژبو د شمال لوېدیځ زون په نامه هم

شمېرل کېږي. داردي ژبې (باګرته برداري؛ له انګلیسي داردي ژبې هم

لیکلي دي) او وایي چې داردي ژبې داندو آریایي (هندي ژبو خانګه) چې

د پاکستان په شمالي سیمو، لږختیځه برخه د افغانستان او دهند د جمواو

کشمیر په ځینو برخو کې په هغو ژبو غږېږي. البته ځینې ژبپوهانو د اندو آریاني ژبو په ډله کې د اندو آریایي او آریاني ژبو ترڅنګ خپلواکه څانګه فرض کړې ده. (۳۳، ۳۴)

۵-۳ نورستاني ژبو څانګه Nuristani Languages: اشکون Ashkunu، باشکلي Bashgali Kamkata-viri، پرسون Prasoni- Vasi-vari، تریګامي Tregami، وایګلي Waigali-kalashala.

۵-۴ آریاني ژبو څانګه: **Aryanigroup**

✓ ختیځه آریاني Eastern Aryani: اوستایي Gathicold Avestan.

✓ شمال ختیځه څانګه Nartheastern-اوستا (Extinct)

Avestan، سیتی، سکیتی Seythian (Extinct)، ساګي

Sakan (Axtinct)، آسی، آسیتی Ossetin، سغدي،

Sogdian (Extinct)، یغنوبي yaghnobi، باختري Bactarian)

(Extinct).

✓ سهیل ختیځه څانګه: Southeasten Aryani پښتو Pashto

(Pašto)، پامیري Pamiri، سړیکولي Sarikoli، اورمړي Ormurī، پرا

چي Parachi.

✓ لوېدیځه څانګه Western Aryani:

شمال لوېدیځه North western: بلوخي Baloči، ګېلګي Gilaki،

کردي kurdish، مازندراني Mazanadarani (Tapurian)،

پارتي Parthian (Extinct)، تالشي Talysh، تاتي Tati (Iran)، دیلمي

Deilami، زازګي Zazaki، لګي Laki

✓ سهیل لوېدیځه څانګه Southwestern (persrd) پیرسیک: لرغوني

پارسی persion old (Extinct)، منځنۍ پارسی

New Middlepersian (Extinct)، معاصره یا اوسنی-پارسی
persion، تاجکي Tajiki، دري Dari، لوري-بختياري
Bakhtiariluri، تاتي Caucasus Tati (۳۴:۳۷-مخونده)

۲- په اندو آرياني ډله کې د ژبو موقیعت:

لومړی به یې له دارديک ژبې له خانگې څخه پیل کړو: داردي ژبې د اندو آریایي ژبو له خانگو څخه هم گڼل شوي دي، چې دنورستاني اوختیخو آریاني ژبوسره د گاونډي توب له امله د دغو ژبو لپاره کلک جوړښتي پیوندونه رامنځته کړي دي. نورستاني هغه ژبه ده چې دافغانستان په ختیځ کې لږ شمېر خلک پرې خبرې کوي؛ په لومړیو کې ژبو هانو نورستاني ژبه د داردي ژبو یوه خانگه اټکل کوله ولې اوس د گورک مارگنسترنې ناروېژي د څېړنو پر بنسټ نورستاني ژبه د اندو آریاني ژبو د دریو خانگو څخه یوه خپلواکه خانگه ده. د دې ژبې یوه د څېړنو سره سم اندو آریاني ژبې په درې خانگو اندو آریایي، آریاني او نورستاني وېشل کېږي. پرته له کشمیري ژبې د دارديک خانگې نورې ژبې لږ ویونکي اولر سیمې تریونښن لاندې لري. اوږې له دوي څخه د لیکلو کلتور فرهنگ او تدریس خوا او کمښت نه لري. ډېری د دې ژبو ویونکي په غرنیو سختو سیمو کې ژوند پرمخ وړي د دې سیمو لویه برخه سربېره د کپچنو غرنیو لارو د ستونزو په لرلو سره د دولتې خوا کونوسره په اوږدو اختلافاتو او تواریخوالي کې په سروې ټولې داردي ژبې د تاریخ په اوږدو کې د پرمختللو گاونډیو ژبو لکه آریاني ژبې او نورې هندي ژبو تر اغېزې لاندې راغلي دي چې دا اغېزې د دې لامل شوې دي چې دغه ډله ژبې دې کومې ټاکلې ژبې کورنۍ یا خانگې پورې تړاو ولري او کومې

خانگې پورې يې نه لري. ورستۍ خپرنې دا روښانه کوي چې داردي ژبې په لاندې خانگو وپشل کېږي:

➤ پشه يي خانگه: شمال ختيځه پشه يي، شمال لوېديځه پشه يي، سهيل ختيځه پشه يي او سهيل لوېديځه پشه يي.

➤ کونړ (پېچ) درې خانگه: (نرساتي Narsati، گاوار Gawar، گاورياتي Gauar-Bati)، گنگالي (Gangali)، شوماستي Shumashti. په کې شتون نه لري.

➤ د خور خانگه khowar کلاش (چترال): خوراو کلاش Kalashamur او کيوي گړدود په کې راځي.

➤ تيراهي خانگه، ختيځه داردي خانگه (کوهستاني مرکزي لوېديځه کوهستاني، صوات کوهستاني) باشقريک (گروي، دېري، گوري، قلم کوهستاني)، کترکلاي (وته پوري)، کلکوټي.

➤ ماین Induskohistani خانگه: ماین خانگه (غرني کوهستاني)، بتيري، چيلي سو، گبرو (گورو)،

➤ شينه خانگه - پهلور (شيني ژبه)، بروک سکات، پلوله، ساوي.

➤ کشميري خانگه Kashmiri: کشميري ژبه، کشتاوري، پگولي. دو مارکي Domoaki، دميلي Dameli، ننگالي Ningalali.

۷- آرياني ژبې او خانگې

مخکې له دې چې په آرياني ژبو او خانگو يې څه وليکم لومړی به د آرياني ټبرونو او ژبو په نومولو لږ تم او ځغلنده کتنه وکړم: د تاريخ يولړي مؤثقي اسنادو پر بنسټ د آريايي قبایلو لومړنی استوگنځی بلخ او دهندو کش سيمودواړه لوري ديو، چې ددې سيمو لومړي هندي آريايي قبیلودختيځ

او پارسیک قبایلو ورپسې د لو بدیخ لورته لېږاوه مهاجرت وکړ چې له همدې ځایه او مهاله آریایي قبایل په څلور وډلو (مرکزي باختري، پارسیک، هندي او داردي) ووېشل شول. څرنګه چې هندي آریایانو څو پېړۍ له پارسیک آریایانو څخه مخکې له آریانا څخه مهاجرت وکړ (۲۰۰۰ کاله مخکې له میلاده) او پیرسیکو-میدیکو قبایلو څو پېړۍ نور هم په باختر یعنی بلخ کې پاتې شول او بیا وروسته پارس یا اوسني ایران خاورې ته مهاجر شول. ځکه نو د باختري ژبو نږدې پوالي او خپلوي د هندي ژبو په نسبت پیرسیکو-میدیکو ژبو سره ډېره شوه. اوله دې وخته دا دواړه ډلې (مرکزي باختري) او (پارسیک) د آریایي او درې واړه (مرکزي باختري، پارسیک او هندي) داندو آریایي په نوم یادېږي ځینې څېړونکي باختري (مرکزي آریایي) او پیرسیک ژبې د ایراني په نوم یادوي او سني ایرانيان یې دنورو تبعیضي خوځښتونو په څېر لکه سیدجمال الدین افغان چې خپل بولي او په ټوله نړۍ کې یې خپل د څېړنیزو آثارو اعتبار له لاسه ورکړی دا دواړه ډلې ژبې هم د ایراني په نوم یادوي چې ځینې بهرني ژبپوهان هم په دې برخه کې سهوه شوي دي. او دا ژبې یې د ایراني په نوم یادې کړې دي چې موخه یې آریایي یا آریایي دی. نه دې او سني ایران جغرافیایي سیمه یا یوازې ژبې یې. ځکه چې اوسنی ایران د پوې ځانګړې او محدودې سیاسي جغرافیایي سیمې نوم دی ددې سیمې نوم په ټولو مرکزي باختري او پیرسیک ژبو اېښودل او کارول بوه لویه اشتباه او جفاده. ځکه چې اوس دا ژبې (آریایي) لږترلږه د درې یا څلورو هېوادونو له سیاسي جغرافیې او محدودو پولو څخه اوږې لکه: پښتو ژبه چې د تاریخي او جغرافیه یي شرایطو له مخې (سره له دې چې د افغانستان ملي او رسمي ژبه هم ده) د پارس یعنی اوسني ایران او هندي ژبو ترمنځ د وصل کړې حیثیت لري او

ددې ژبې او داسې اړونده نورو ژبو يو اړخيز نسبت ايراني يا هندي ته کول د ټولو علمي اساساتو پر خلاف غير معياري، غير عادلانه او نه منونکې نومونه ده. که څه هم ځينې ليکلي مواد د پارس په لوبديځو غرنيو سيمو کې په زړه پارسي لاسته راغلي دي خو د څېړونکو د څېړنې په باور او عقیده دا سيمه هېڅکله د آريايي قبایلو لومړنۍ استوګنځۍ نه ګڼل سوي او نه نشيبت شوي دي. دلرغونو ژبو په اړه تاريخي لاسوندونه (اسناد) په دې شاهد دي چې د عيسی (ع) د زوکړې څخه دوه يا درې زره کاله پخوا د پارس په دغو لوبديځو سيمو کې داسې قبایل او سېدل، چې دهغوي ژبې نه يوازې دا چې آريايي نه وې بلکې د اندواروپايي ژبوله لري. څخه هم نه وې. دغه قبایل له (اپلامېتو، دکاروان او کرخي په واد پگانو او دروکې چې نن د خوزستان په نوم يادېږي)، (کاسيتو بابلي يا کاشواو لولويي) قبایلو څخه عبارت وه يوازې د زرو کلونو مخکې له ميلاده په پيل کې دغو سيمو ته د آريايي قبایلو مهاجرت او هلته دمېشت کېدلو نښې ليدل کېږي. له دغه وخته وروسته د پارس په شمال لوبديځ کې ميدي قبایلو لوی دولت جوړ کړ چې د (ميديا) په نوم په تاريخ کې راغلی دی او مرکزيې نننۍ همدان وه. لږترلږه همدغه وخت دنهمې مخزېږد پېړۍ په نيمايي کې د پارسیا په اړه شواهد په تاريخ کې ليدل کېږي، چې د عربو تر خليج ورسېدل او په دې خليج يې خپل نوم يعنې پارس خليج کېښوده (۲۹مخ)

جرمني نوميالي ژبپوه او څېړونکي (اګوستين شليخر) وايي چې زه په دې باوريم، چې د معاصر افغانستان او هغه ته ورڅېرمه سيمه نه يوازې د آريايي قبایلو او ژبو بلکې د ايندو ويورويي قبایلو او ژبو د څانګولو لومړنۍ ټاټوبی دی چې دهغه د ليکنې لندم مطلب سرڅېړونکي دوست محمد شينواري د خپل کتاب په ۷ مخ کې داسې راوړي (... هغه ايندو پورويي اولسونه چې څومره

ختیخ ته نږدې او یا په بېدو ختیخ کې دي، هماغومره یې ژبه لرغونې ده او لرغوني صفات ډېر لري او خومره چې لوېدیځ ته نږدې او یا بېدو په لوېدیځ کې دي. هماغومره یې ژبه لرغونې خواص لږ لري، سلاوياني او جرمني قبایلو د لوېدیځ خواته تږتولو او بیا ورپسې یوناني، اېتالوي، کلتی قبایلو مهاجرت وکړ. په خپل ټاټوبي کې پاتې شویو آریایانو څخه هندي قبایلو جنوب ختیخ نه مهاجرت وکړ او پرسیک قبایلو د جنوب لوېدیځ خواته خپاره شول. په دې ډول د اېنډو پروپي قبایلو ته ټاټوبي د مرکزي آسیا د غرونو لړۍ ده. نوموړی څېړونکی لیکي «هندي قبایلو نسبتاً وروسته په مهاجرت لاس پورې کړ، دوي له خپل نوي ټاټوبي څخه هغه ولسونه وشرل، چې له اېنډو پروپي توکمه څخه نه وه او دهغوي له ژبويي څه خصوصیات په خپلو ژبو کې واخستل». د دغه جرمني څېړونکي له څرگندونو داسې بنکاري چې د اندو اروپایي قبایلو لومړی ټاټوبي آریانا یا معاصر افغانستان او ورڅېرمه سیمې دي. د پورته لنډو څېړنیزو څرگندونو څخه داسې پایله لاسته راځي چې آریاني ژبو څانګه عبارت ده له (باختري، پرسیک، مرکزي باختري او اړوندې ژبې) اما که موضوع یوازې پرسیک ژبې وي نو بیا (ایراني) ژبې ورته ویلی شوولې د باختري او مرکزي باختري ژبو ته هېڅکله د ایراني ژبو اصطلاح نه شو کارولې. چې دواړو پرسیک او باختري ژبو ته (آریاني) او ورسره هندي ژبو ته یعنې درې واړو ژبنيو ډلو (باختري، پرسیک او هندي) ته اندو آریاني اصطلاح کارول کېږي چې له دې سره سم راګرځو خپل سرلیک او موضوع ته. څرنگه چې د آریک ژبې تر سرلیک لاندې هم بحث پرې وشو خو په لنډه توګه یو اریا هم ورته نغوته کوو.

آرياني ژبې Aryani Languages: په لومړي سر کې په لنډه توگه د دورو مهال او لورو پر بنسټ دا ژبې درې پېژنو او بيا به هره يوه په ځانگړې توگه هراړخيزه وڅېړو.

۷- لرغونې ژبې: اوستا (۱۰۰۰-۱۲۰۰ ق.م)، لرغونې پرس (۵۵۰-۳۳۱

ق.م)، ميدي (۵۵۰ ق.م)، سيکتي، سرماتي (له ۹ ق.م تر ۲ م) پورې.

۷-۲ منځنۍ ژبې - ختيځه څانگه (باختري): آلاني (د سيکيتي

او سرماتي پاتې شونې) ساکي، ختني، خوارزمي، سعدي، باختري.

منځنۍ دورې لوېديځه څانگه - (پرسويک): پارتي (پهلوي

اشکاني)، منځنۍ پارسي (پهلوي ساساني) چې دلرغونې پارسي پاتې

شونې ده.

۷-۳ د معاصرې ژبې - ختيځه څانگه (باختري): پښتو ژبه

، آسي (د آلاني ژبې پاتې شونې)، يغونوبي، اورمري، پراچي او پاميري ژبې

چې عبارت دي له: (سريکولي، زيباکي، واخي، خوفي، يدغه، شعني،

سنگليچي، اورشور، منجي، اشکاشمي، باجو او برتانگي).

د معاصرې دورې لوېديځه څانگه (پرسويک): تاجکي، دري، پارسي

(د پارسي دري پاتې شونې) او يا کلاسيکه پارسي چې کلاسيکه پارسي له

۹ تر ۱۵ پېړۍ پورې شتون درلوده چې نوې پارسي هم ورته وبل کېده. له

منځنۍ پارسي څخه رامنځته او منځنۍ پارسي له لرغونې پارسي څخه

راپاتې ده.

د معاصرې دورې د لوېديځې ډلې نورې ژبې بلوخي، تاتي، کردي... دي (۴:۱۳

مخ)

د آرياني ژبو ډولبندي څخه داسې پايله ترلاسه کېږي چې پارسي دري

او تاجکي ژبې د زرې پارسي منځنۍ پارسي څخه په لږ پېرې او ډېر پېرې شوي

زمانی و اتین خخه رامنخته شوي دي په همدې بنسټ پښتو او آسي ژبې هم د آلاني او آلاني د سيکتې او سرماتي خخه منخته راغلي چې سيکتې او سرماتي ژبې دلرغونې دورې او ستا لرغونې فرس ساکي (سکتې او سرماتي) او ميدي ژبو ترخنګ ژوندي ژبې وې چې پښتې يې د پښتو ژبې د شاليد لري. د آرياني ژبو لرغونې دورې ستې ته رسوي. خرنګه چې مخکې مو د آريک ژبې په بحث کې هم ورته نغوته وکړه ارياني ژبې يوه ډله ژبې دي چې آره او سته يې پوي يواځېنې ژبې يعنې لرغونې آرياني ژبې ته رسېږي دا ژبه دلرغونو هندي آريانو د ژبې سره يوځای د اندو او رويي ژبو ختيځه خانګه چې (آريک) ورته وېل کېږي تشکيلوي. دا ژبې په پراخه سيمه کې چې د سهيل له خوا د فارس خليج او عمان سيند، د لوبديغ لورته د بين النهرين او شمال له خوا د مرکزي آسيا د بنسټې او د قفقاز غرونه رانغاړي په ختيځ کې د افغانستان او د پامير ځينې برخې د اباسين ترخولې پورې نيولې دي ارياني ژبې په پورته ياده سيمه کې خپرېدې چې د بشپړ اوې پړاوونو او ګرامري جوړښت له مخې په درېو مهالي دورو وېشو.

۸- د آرياني ژبو دورې:

۸-۱- لرغونې دوره: دلرغونې دورې ژبې د ليکنې له پيل يعنې ۱۲ ق.م تر ۳۳۱ ق.م پورې، په دې دوره کې سربېره پراوستا، زړې پارسي، ميدي او ساکي ژبې هم شتون درلوده، ميدي ژبه (ميديان) د مرکزي اولو بديغ پارس او سپدونکي وه او د ۸۲۵ ق.م کال وروسته د آشور پاجاهانوپه

ډبرليکونو کې ددوي دنوم يادونه شوې ده. ددې ژبې ځينې اداري اصطلاحات دزړې پارسي او يوناني په ډبرليکونو کې ليدل شوي دي ميدي ژبه د لرغونو ميدي قبايلو ژبه ده چې په ۸ مخزېږد پېړۍ کې يو ځانگړی دولت دپارس په شمال لوېديځ (همدان) کې جوړ کړ. (۲۹: ۹ مخ)

همدارنگه اوستا ژبه: د لرغوني بلخ او دهغه وخت د زردشتي دين د کتابونو د ليک ژبه وه.

ساکي ژبه ساکي Saki: د لرغونو ساکو ژبه چې کتیبې يا ډبرليکونه يې په تورفان کې موندل شوي دي د ۸ او ۷ ق. م پېړيو څخه د سکيتي په نوم او له ۴ مخزېږد تر لومړۍ مخزېږد پورې د سمرماتي په نوم اوله لومړۍ ميلادي پېړۍ څخه د الانې په نوم ياده شوې ده. دا ژبه د تورې بحيرې له غاړو څخه د چين تر يولو پورې پراخې سيمې کې خبرې پرې کېدې او ليکنې يې لږ راپاتې دي چې په نشت حسابېرې؛ يو ازې يو شمېر کلمې يې چې غالباً ځانگړو نومونو په توگه په لرغوني يوناني، لاتين او لرغونې هندي (سانسکرېت) کې ليدل کېږي. (۹: ۵-۷-۱۳۴ مخ)

۸-۲ د آرياني ژبو منځنۍ دوره:

له ۳۳۱ ق. م څخه د اسلام د سپېڅلي دين تر خپرېدو پورې په لوېديځه آريانا کې د پارتي (پهلوي اشکاني)، منځنۍ پارسي (پهلوي ساساني) او په ختيځ کې سعدي، خوارزمي باختري ژبه، ساکي، ختني، تمشقي او الانې شواهد لري. چې سعدي د زرافشان د درې د لرغونو اوسېدونکو ژبه، خوارزمي د لرغونو خوارزم د آمو دلاندېنۍ برخې ژبه او باختري د لرغونو باختري وگړو ژبه چې په يوناني ليک دود او الفبې ډبرليکونه او کتیبې موندل شوي دي. همدارول سکيتي ژبه دهغو جگړه مارو کوچيانو ژبه، چې

د توري بحيرې او ازوف بحيرې ترمنځ سيمه کې د چين تريپولويې لېږد رالېږد درلوده.

۸-۲-۲ پارتی ژبه: دلرغونو پارتیانو ژبه چې درشنکانوپه دوره ۲ ق.م تر ۳ میلادي پورې د ټولې پارتیا د شاهي قلمرو، منځنۍ آسیا او پارس کې د دولت رسمي او اداري ژبه وه (۴۳:۱۲)

۸-۲-۱ پارتی **Partian** ژبه: په زړه پارسي کې Parθava په لاتین کې Parthia، د آریانا د شمال ختیځ سیمې ژبه پارت وه چې پولې یې د خراسان د ایالت د گرکان د سیمې او د ترکمنستان هېواد سره برابري دي. د آریانی ژبې په تاریخ کې د دې ژبې ارزښت او اهمیت د اشکاني کورنۍ چې د فرسیک له ډېرڅخه یو بېل قوم وو، د ۵۰۰ کلنې واکمنۍ پورې تړلې ژبه وه چې د پارس او گاونډیو سیمو باندې کړې ده (۲۴۲ ق.م تر ۲۲۴ میلادي) پورې اشکانیان د پارس د شمال د ایراني یا اېریاني کوچیانو قبایلور هېران وه د دریمې ق.م په لومړۍ نیمایي کې پر پارتیانو بریالي شول. د خپل نوي هېواد ژبه یې قبوله کړه او هغه یې د پارس د خپلې سترې پاچاهۍ د بریاري ژبه کړه. کومې لیکنې او آثار چې له پارتی ژبې څخه پاتې دي په دوه ډلو وېشل کېږي.

۲- په پارتی لیک آثار: کوم لیک چې اشکانیانو د پارتی ژبې لپاره غوره کړی وو ارامی لیک څخه را منځته شوی وو او له بنی لور گین لور ته لیکل کېده (T-š-r-q-p-s-n-m-l-k-y-h-z-w-h-d-g-b-) د دې آثار د نسا بنسار د کنډوالو کدرو چې شمېر یې ۳۰۰۰ ټوټو ته رسېږي چې په پوستکولایکل شوي دي او رامن، سکې، مهورونه، گانې یا جواهرات او لنډه برلیکونه دي. نن- په مانوي لیک آثار: د الیک هم له بنی لوري گین لوري ته لیکل کېده د پارتی لیک په نسبت د مانوي لیک هر توری یوازې یو غږیز ارزښت

لري، (b-t-s-š-r -q-d-c-f-b-z-ž-U-w-h-d-r-g-b) آثاريې اردهنګ
پرس Ardahangwifras آمو Ammo او مانوي متاآخړه يا وروستي آثار
دي (۱۳۷:۹مخ)

۸-۲-۲ سغدي ژبه: پارسي کې Suguda تاريخي مخينه يې د سغدي
ژبې ليکني مدارک دلرغون پېژندونکولاسته راغلي آثار او تاريخي دورې
(آريايي، يوناني، چيني او اسلامي) په ډاګه کوي، چې سغد تېردق م دويمې
په شاوخوا کې د سمرقند په شاوخوا او زرافشان دره کې او سپدل په لومړۍ
مخزېږده زريزه کې د جیحون او سيحون سيندونو ترمنځ يا ماورالانهر
پراخو ورشوگانوته راو خوځېدل او دخپلو نورو پښتونو يا نژادونو
قومونو يعني؛ ساکانو، باختريانو او خوارزميانو ترڅنګ استوګن شول.
او د ۲تر ۴ ق م پېړۍ پورې دهخامنشيانو ترواکمنۍ لاندې وه. د زرافشان
درې پراخه سيمه او نورې اړوندې سيمې يې، چې ديونان د پخوانيو
ليکوالو په ليکنو کې يادې شوي د ۸ زېږديزې پېړۍ په پيل کې
د عربو سرتېرو په لاس ورغلي د سغد پلازمېنه سمرقند د چين او لوبديخ
ترمنځ دور بڼمو دلارو پرسر ځای ځای کې يا موقعيت درلوده. د سغد
سوداګروګني شمېرکې وال ددې لارې په اوږدو کې دخپل هېواد دختيځ
لورته مېشت کړل، چې په پايله کې درکستان او چين ترمنځ لېو تړلېږه
منځګړې ژبه شوه. په لرغونې دوره کې سغدي ژبه د زرافشان درې او دهغې
په ګاونډيو سيمو کې دود وه. په سغدي ژبه ليکنې او کتيتبې د چيني
، سانسګرېت، سرياني او منځنۍ پارسي ژبو ژباړې دي، لاسوندونه يې
د بېرې د بودايي، مانوي او دهغه وخت په مسيحي دين پورې اړوند
دي، ديغنايي په نوم د سغدي ژبې يوه لهجه د تاجکستان هېواد د عليا
زرافشان د برخې ديغنا په لور په دره کې تراوسه مهاله خوندي او ژوندي

پاتې ده، چې د سغدي ژبې پاتې شونې ورته ويل کېږي. له دې منځنۍ آرياني ژبې څخه د پام وړ اثار پاتې دي لکه حکاکي شوي سیکې او مسکوکات، منسوجات، پوستکي، گانې او کدري چې په سغدي ژبه ليکل شوي دي دا ټول آثار د ورينسمو دلارې په اوږدو کې تر لاسه شوي دي او په باوري توگه د ۵ او ۶ مخزېږد پېړۍ پورې تړاو لري. د شلمې پېړۍ په لومړۍ نيمايي کې د تورفان سيمې او مغ غرڅخه چې کوم څيزونه د لرغون پوهانو کشفيا توپه لږکې تر لاسه شوي دي عبارت دي له: غير ديني، مسيحي، بودايي او مانوي سغدي اثار هغه ليک، چې د سغدي متون په ليکلو کې ترې کار اخستل شوی دارامي ليک څخه اشتقاق شوی دی. سغدي ژبه تر ۲ هجري يا لېږديزې پېړۍ پورې شتون درلود او له دې مهاله وروسته د پارسي (کلاسيکې پارسي) او ترکي ژبې د نفوس او اغېزو په ترڅ کې له منځه ولاړه. دا ژبه د آرياني ژبو د منځنۍ دورې له ختخې خانگې، چې د لومړۍ زېږديزې پېړۍ څخه تر ۱۳ ميلادي پېړۍ پورې د تورې بحيرې څخه ترچين پورې په ستره جغرافيايي سيمه کې آرياني قبایلو د يوې برخې خلکو ژبه وه او خبرې پرې کولې چې ابېخي يې په لاندې ډول دي: (l-i-u-ū-e-ē-θ-o-ō-a-ā-b-b-c-d-z-f-y-g-h-j-k-q-l-m-n-p-r-s-š-t-θ-w-x-y-z-ž-s-t-č (۷-۵-۹-۱۳۹مخ)

۸-۲-۳ خوارزمي :

خوارزمي ژبه (او ستا Xuairezem زړه فارسي huvarazmiya) : د سغدي خپلوانه ده او د آرياني د منځنۍ دورې د شمال ختيځو ژبو له ډلې څخه شمېرل کېږي، چې مخکې دامو سيند کوزنۍ برخې په واحد و نوکې دود وه او تر اورال سيند پورې غزېدلې وه. تر خوارزمي مېلادي پېړۍ پورې هم

شتون درلود ، خوله دغه نېټې وروسته تر کي ژبې اغېز وپه خپل ځان کې ورکه کړه. د خوارزمي ژبې له پاره بنایي په دوه دورو پېشنه وکړو :

منځنۍ یا پخوانۍ خوارزمي ، چې په (آرامی خوارزمي) لیک لیکل شوي او مناخره خوارزمي چې په (عربي خوارزمي) الفبا لیکل شوي ده (۵۲۵:۳مخ)

د توپراق قلعه د لرغون پېژندونکو تر لاسه شوي آثار چې په خوارزمي ژبه په پوستکو (خرمنو) او لرگيو باندې لیکل شوي ، د څلورمې او درېیمې قبل المیلاد پېړۍ پورې تړاو لري.

د متاخرې خوارزمي آثار چې د حجم او مطلب له پلوه ډېر د پیام وړ دي ، په دولسمه او دیارلسمه زېږدیز پېړۍ کې په عربي لیک لیکل شوي دي. (متا سفانه ددې متونو د لوستلو ستونزه د ټکو او اعرابو نشتوالی دی) ابوریحان البیروني د خوارزمي ژبې یو شمېر لغات (د میاشتو ، ورځو ، جشنونو او دولس گونو میاشتو نومونه په خپل آثار ، التفهیم او آثار الباقیه کې را نقل کړي دي.

۸-۲-۴ باختري ژبه : Bactria

باختري ژبه د آریاني ژبو د منځنۍ دورې د شمال ختیځ گروپ څخه اود لرغوني پلخ د سیمې ژبه ده. دا ژبه له یوې خوا د پښتو ، یدغه او فنجي ژبو سره او له بلې خوا د منځنۍ دورې د سغدي ، خوارزمي او پارتی ژبو سره ډېره نږدې خپلوي لري.

دا ژبه د سرخ کوتل د ډبر لیک تر موندلو پورې په بېلابېلو ژبو یادېده. ځینو پوهانو تخاري Tokharia او د سرخ کوتل د ډبر لیک کاشف رښتیني او حقیقي تخاري eteo- Tokharia ، ځینو نورود اوبستي یوناني

ليکدود د کارونې له مخې دگريکو باختري Greco-Bactarian په نامه او ځينو نورو بياد کوشاني واکمنانو په نامه دا ژبه کوشاني Coshano نومولې ده.

د باختري ژبې د نامه او اساساً د هغې د فهم د کيلبي په برخه کې تر هر چا دمخه د هېننگ پور وړي يو .

نوموړی لومړی ځل په ۱۹۲۰ م کال د سرخ کوتل د ډبرليک د تحليل او ژباړې وروسته دا ژبه د باختري په نامه ونوموله او همدارنگه ده د کوشاني واکمنانو د مورنۍ ژبې په نومونو کې د iska وروستارې لکه وازشکا vazesko ، هويشکا ooesko او کنيشکا Kaneko چي د لرغوني آريايي د تفصيلي صفت Sta-ka * يې تکامل کړی ، و پيژانده . نوموړي څرگنده کړه چې د دې درې نومونو وروستني جز يوازې د باختري ژبې د غريز تحول له لارې د فهم وړ دی او معنی لري .

گرشوپچ د هيننگ نظر تائيدوي او ليکي : « هېننگ په دې څرگندونې سره چې د دې درې گونو نومونو وروستاري ، يوازې دهغې ژبې په ځانگړي غريز تحول کې مفهوم او معنی پيدا کوي ، کوم چې نوموړي دغه ژبه باختري گنلې ، نو هېننگ د کوشاني واکمنانو د مورنۍ ژبې په پيژندنه کې ، چې په خپله باختري ژبه وه ، بريالی شوی دی . سره له دې چې ددې واکمنانو نيکونه لکه څرنگه چې ټول په دې باور دي ، ساکان وه . دوی کيدای شي د يوې کورنۍ غړي وي ، چې دغه مهال يې د دښتي ساکانو له منځه سرراپورته کړی وه . »

په باختري ژبه کې لنډ او لونه i, u, a او اوږده او لونه a, o, a د کلمې په پيل او منځ کې ليدل شوي دي . خود e, o او u لپاره په ندرت سره شواهد

مونډل کېدای شي . په دې ژبه کې شل کانسوننت لیدل شوي چې عبارت دي له:

x,f,t,ts,s,r,p,n,m,L,k,e, dz,z,z,g,r,t

۸-۲-۵ Sarmatian سرماتی Alani او آلانی:

د سرماتي اصطلاح دلته په ځانگړې توگه د تورې بحیرې په شمالي څنډو کې د ایوني سوداگریزو بنسټونو د یوناني کتیبو په آریاني نومونو باندې چې د اشخاصو له نومونو او د یوشمېر اقوامو له نومونو څخه تشکیل شوي ، اطلاق کېږي . (د څلورمې ق ، م پېړۍ ، څخه تر لومړۍ ق ، م پېړۍ پورې) .

ښایي د کوبان سیمې Θεο onatafan زرينه کتیبه سرمتي وي ، د هورت او اسرابو د لیکنې پر بنسټ د روسیې جنوب او د تورې بحیرې شمالي څنډې تر دانیوب سیند پورې د دوي سرمتي کېدل په څلورمه ق ، م پېړۍ کې شوې وي .

آلانی ژبه په پیل کې د تاریخي گزارشونو پر بنسټ ، په ځانگړې توگه د ځانگړو ژبو صورتونو (بنو) په اړوند پوله بندي شوې وي . گومان کېږي چې بېزاسي ، چيني ، مغولي ، اسلامي ، سریاني ، زړه ارمني ، زړه گرجي او زاړه رومي را وروسته زاړه منابع او همدارنگه د منځنیو پېړیو د مجارستان زاړه منابع و ، زړې آلانی عام نومونه ، د اشخاصو نومونه ، د اقوامو نومونه او د ځایونو نومونه په ځان کې رانغاړي . د سرمتي او آلانی نور اسناد د آریاني د پوروني ښکارندوی دي .

سرمتي او آلاني ترمنځ د ژبپوهنې دقيق تفکيک ناشونی دی. د الانيانو مهم آثار دوه نادرمتون دي، چې يويې په يوناني ليک د بېزانسي ليکوال يو حناترس (۱۱۱۰م-۱۱۸۰م شاوخوا) دوه کرښيز متن دی، چې د خدايانو د پيداېښت د اسطورو په پايله کې ليکل شوي او دوهم يې په زليخپوک کې د لسمې او يوولسمې مېلادي پېړۍ په يوناني ليک د قبر برشناختې آلاني ليکنه ده.

۸-۳ آرياني ژبو معاصره دوره: (۸د او ۹زېږديزې پېړۍ څخه تراوسه پورې). اوسنۍ آرياني ژبې او ګړدودونه چې له مرکزي آسيا نه تر عمان او پامير څخه تر قفقازه پورې وېل کېږي او خلک خبرې پرې کوي. د آرياني ژبو دورو ته دلنډې کتنې څخه وروسته اوس د بحث اصلي بهيرته بېرته ورګرځو چې له ساکي ژبې وروسته د زماني وېش له مخې پر پارتې ژبه بحث وکړو.

۸-۳-۱ د معاصرې دورې د ژبو ځانګړتيا وي:

له تاريخي پلوه معاصرې ژبې د اتمې او نهمې زېږديزې پېړۍ څخه په عربي ليکدود (دهرې ژبې په څو يا ډېرو ځانګړو تورو سره) ليکل کېږي، پرته له څو ژبو څخه چې د پخواني شوروي اتحاد په سيمه کې دود وې او د شملې پېړۍ د دېرشو کلونو راهيسې تراوسه پورې دهغي دليکنې له پاره د هرې ژبې د ځانګړې سيريلي الفباء (ابېڅو) څخه کار اخيستل کېږي. د آرياني د معاصرې دورې له ژبو څخه، پارسي، دري او تاجکي اوس مهال دېرې ډېرې ډېرې دي، چې د تاريخ په اوږدو کې يې په بېلا بېلو ليکدودونو له ځانه ډېر آثار پريښي دي او د اوومې او اتمې ميلادي

پېړۍ څخه يې د آريانا په خاوره کې خپل خپراوي ته پراختيا ورکړې او د لوېديځې آرياني لهجې (پهلوي اشکاني) ځای يې ونيو، په فارس او خراسان کې په پراخه توگه وغوړېدې.

په راوړسته پېړيو کې يې ماورالنهر ته مخه کړه. د زرافشان درې او دهغې د گاونډيو سيمو او اوسېدونکي چې سعدي ژبي وو او همدارنگه د بېلابېلو لهجو لکه باختري، ساکي، او د پخواني تخارستان د تخاری، د ويونکو ترمنځ يې نفوذ پيدا کړ او تر يو وخته پورې د دويمې ژبې په کچه کارېدله، چې ددې گړدودونو له منځه راوړسته له بوي خوا دري اوله بلې خوا ترکي ژبې دهغوی ځای ونيو.

پس له هغې چې دغه سيمې دري ژبې شوي، ځينې غېز او گرامري توکي په ځانگړې توگه ددغه سيمې د پخوانيو ژبو کلمات يې په ځان کې جذب کړل. کله چې دري، دغه سيمې ترخپل پوښتن لاندې کړې، په منابعو کې د پارسي، دري په نوم ونومول شوه.

ليکدود يې د څو ځانگړو تورو په ډېرېدو سره عربي شو. ددې له پاره چې د منځنۍ پارسي او زړې فارسي سره يې توپيروي وشي چې دوی يې پخوانۍ بڼې وې، په علمي ليکنو کې د نوې فارسي (کلاسيکې فارسي) په نوم يادېږي.

له لسمې زېږديزې پېړۍ څخه د فارسي او دري ژبې د شعرو او د علي-تاريخي ادبياتو د غوړېدا دوران پيلېږي او نړۍ وال د سترو شاعرانو لکه رودکي، فردوسي، سنایي، خيام، سعدي، حافظ، جامي او مولانا شاهدان دي. په دې دوره کې ستر تاريخ پوهان لکه بيهقي، گردېزي، ابن سينا او ..... په پارسي او دري ژبه خپل آثار نړۍ والوته وړاندې کوي. پارسي او دري ژبه نه بوازې د مرکزي آسيا او فارس د اقوامو ليکنۍ

او ادبي ژبه وه ، بلکې په نږدې ختيځ او منځني ختيځ کې د نورو گڼو قومونو لکه د آذربايجان ، کردانو ، هنديانو او د مرکزي آسيا د ترک قومونو ليکنۍ ژبه هم وه .

د پارسي او دري ادبيات د بېلابېلو تېرونو د استازو (په بېلابېلو مورينو ژبو) لاس ته راوړنه وه ، چې له قسطنطنيې څخه د ختيځ ترکستان تر ښارونو او له قفقاز څخه د هند تر شمال لوېديځ پورې په پراخه قلمرو کې ميشت وو .

ددې ټولوسره سره بايد په ياد ولرو چې د پارسي او دري ادبي ژبو د قواعدو په تشکيل کې د پخواني افغانستان (خراسان) ، سيستان او ماورالنهر شاعرانو او ليکوالانو اصلي ونډه درلوده .

پارسي او دري د منځنۍ پارسي مستقيمه پاتې شونې ده او د منځنۍ فارسي سره يې توپير په ځينو کانسوننتونو او گرامري نظام کې په لاندې توگه خلاصه کولای شو:

په پارسي دري کې نوميز (اسمي) نظام د پهلوي په شان تحليلي اړخ او د مخنيو او وروستنيو اضافي تورو څخه متشکلويو شمېر جوړښتونو پراختيا ته ميلان لري . تحليلي توصيفي شکلونو (مرکب صورتونو) ته د پراختيا ميلان د فعل په نظام کې هم څرگنده ليدل کېږي . د ماضي نقلي مرکب صورتونه:

نوشته ام ، بعیده ماضي: نوشته بودم ، راتلونکې: خواهم نوشت ، مجهول: نوشته شد ، له اسم څخه د مشتق مرکبو فعلونو پريمانه پراختيا ، لکه تبریک گفتن ، گرم شدن ..... او نور .

د غریز نظام پخوانی او اوسنی تحول

au	ai	au	u	u	ai	l	i	a	a	زړه فارسی
		o	u	u	e	l	i	a	a	منځنۍ فارسی
		o	u	u	e	l	i	a	a	فارسی دری
		u	u	o	e	l	e	a	a	دری
		u		u	e	e		o	a	تاجکی
			u	o		i	e	a	a	فارسی

زړه فارسی	منځنۍ فارسی	فارسی دری	فارسی	تاجکی	دری	
cwand	cand	cand	cand	cand	cand	چند
a-pata	Abad/t	abad	abad	obod	abad	آباد
*Ima- rauch	Im-roz	imroz	emruz	imruz	emruz	امروز
xsira	sir	sir	sir	sir	sir	شیر
spaita	sapet	saped	safid	safed	safed	سفید
xauda	Xod/d	xod	xud	xud	xud	خود

xauda	Bud/d	bud/bud	bud	bud	bud	بود
gausa	gos	gos	gus	gus	gus	کوش

۸-۳-۲ پښتو ژبه: (Pashto) pašto

د آرياني ژبو د شمال ختيځ ډلې ژبه ده او د افغانستان په ټولو ولايتونو کې رواج او دود ده. په پاکستان کې (د پاکستان په شمال لويديځ کې) په سلو کې د اویا وگړو ژبه ده، چې له شمال څخه په چترال (په ځانگړې توگه تر خوريانو) پورې اوله ختيځ څخه په هزارې اوديره اسماعيل خان (په ځانگړې توگه تر پنجابيانو پورې محدود ده. د پاکستان په شمالي سرحد اتو کې غالبه ژبه ده او خوره وړه د پاکستان په نورو برخو کې هم ويل کيږي (۲۱۴:۳۱ مخ).

په هند کې ډېر شمېر پښتانه او سېږي او د نفوسو اړخه شمېر يې نه دي څرگند شوی. يو محدود شمېر پښتانه د چين په (سيانکيان) کې او له پنځو سو زرو څخه ډېر په ايران کې ژوند کوي. د افغانستان نفوس په سلو کې شپيته اوياوو ترمنځ پښتانه جوړوي او تشکيل وي. په اوسنيو سيمو کې د پښتنو د ميشتېدلو اټکل ستونزمن دی. شواهد په ډاگه کوي چې دوی لومړني آريايي مهاجرين دي. د پښتو pašto نوم کيدای شي په paršr کې د aw د وروستاري (۴۸:ب) په ډېرولو سره parṣuah يا parṣa/u وي.

(۲۱۴:۳۲ مخ) چې د ژبو په نومونو کې په څو منځنيو آرياني ژبو کې موندل کېږي. داسې ښکاري چې د پښتو کلمه د ختيځو آرياني قومونو سره چې په زړو ادبي منابعو کې راغلي دي، اړيکې لري لکه د parṣioc دنوم سره چې بطليموس راوړی، له ادبي دورې څخه مخکې پښتو ژبې سيمې په دوو گړدوديزو ډلوو وېشل شوي، چې د دغو دوو لهجواوسنی استازي، له

يوې خوا دنوي پښتو ټولني لهجې اوله بلې خوا ونيتسياو په نورو سهېل ختيځو لهجو کې زړې پاتې شوې دي.

تراوسه پورېژپوهانو د پښتو ژبې څلورلاندنۍ لهجې په گوته کړي دي:

- ۱- سهېل لوېديځه لهجه (کندهارۍ) او ورڅېرمه سيمې.
- ۲- شمال لوېديځه (مرکزي غلجايۍ) يا خيځه لهجه: د افغانستان په ختيځ او شمال کې (د کابل ختيځ او د افغانستان شمال ختيځ ولايتونه)
- ۳- سهېل ختيځه لهجه: بلوچستان، بنو، وزيری، کاکشي شرنې، سپين /تور ترين.

۴- شمال ختيځه لهجه: د پاکستان شمال لوېديځ، پېښور، يوسفزي، مومند، شمال ختيځ غلجي، افريدي، بنگښ اورکزي. (مخ^{۹۰۲۵}) زما په اند په اوس وخت کې پښتو ژبه څلور لهجې لري: کندهارۍ، مرکزي (کابل او شاوخوا ولايتونه)، لويه پکتيا، د افغانستان مشرقي ولايات او کوزه پښتونخوا. البته په کوزه پښتونخوا کې کوټه او اړونده سيمې کندهارۍ لهجې ته ورته دي.

۸-۳-۳ پاميري ژبې: Pamirian Languages

د ختيځو آرياني ژبو يوه ډله ده، چې د تاجکستان د بدخشان دغزني ايالت درود پنج درې په اوږدو، دهغې په شاوخوا خانگو، د خاروغ په اداري مرکزيت او همدارنگه د دوی په گاونډي د افغانستان په بدخشان کې په پوه پراخه سيمه کې ويل کيږي. واخي، چې مرکزي د واخان غاښي دي دا ژبه هم د چترال گلگېت، هنزه او دسين کيانگ په گاونډيو سيمو کې ويونکي لري، په داسې حال کې چې سريکولي يوازې د سريکول دمعبر په ختيځ کې دود ده، چې د پخواني شوروي اتحاد او چين ترمنځ سرحد جوړوي. پردې

بنسټ سريکولي ډېره ختيځه ژوندۍ آرياني ژبه ده. د پاميري ژبو ويونکي د (۱۰۰۰۰) نفرو په شاوخوا کې گڼل کېږي.

پاميري ژبې په گونډې او جلا توگه داسې شمېرلای شو:

شغني - روشاني خانگه: sugni and Rosani

شغني (شغني xurnun ziv د پخواني شوروي اتحاد د آب پنج په غارو، په شمال کې له دشت خخه په جنوب کې تر در مورخت پورې او هم د گونت (غند) درې او شهداي (شاه درې) په اوږدو کې وېل کېږي. د ويونکو ستر او مهم استوگنځۍ يې د خاروغ ښار دی، چې (۱۴۰۰۰) تنه نفوس (۱۹۷۴م) لري.

په افغانستان کې شغني ژبه د آب پنج د لوېديځو غارو او د پرشيت په خو درو پورې محدودېږي. ډېره گڼ مېشته سيمه بر پنجه کليو بانډو کليواله سيمه ده. په جنوب کې د درمارخ کلي د غاران د ناحيې سره سرحدي کرښه جوړوي، د موجوده گزارشونو پر بنسټ د افغانستان خواته وگړي ډېر کم شوي دي.

په شغني ژبه کې لاندې لهجې پېژندل شوي دي:

۱- د بجو لهجه، چې د شغني سيمې په شمالي سرحد کې د آب پنج په يوه کوچنۍ فرعي دره کې پرې خلک خبرې کوي.

۲- د شهدري لهجه (شغني xoxdara ziv) چې د شهدري په اوږدو کې له منشاء خخه تر توديم Tavdem کل پورې وېل کېږي.

۳- د بروز (برواز) لهجه چې پخوارشت قلعه (راشت قلعه) ته نږدې په همدې نامه په يوه کلي کې پرې خبرې کېدلې، خو اوس معياري لهجې د هغه ځای نيولې دي. د شغني ژبې ويونکي (۲۰۰۰۰) تنو په شاوخوا کې په

پخواني شوروي اتحاد او د (۲۰۰۰ څخه تر ۳۰۰۰) تنو پورې په افغانستان کې گڼل شوي دي.
روشاني Rosani:

د رود پنج په غاړه له پستخوف څخه، چې په جنوب کې شغني سره هم سرحد تر شپيد پورې په شمال کې دود ده. دهغه دولسو کليو څخه چې روشاني په کې رواج ده دروشن (ومر)، درزود Derzud، بروش Barusan، او دروشن Derisan کلي ستر دي. د ويونکو شمېرې د (۱۰۰۰) تنو په شاوخوا کې دي، چې له (۱۰۰۰ څخه تر ۱۵۰۰) تنو پورې يې په خوفي لهجه خبرې کوي. دا لهجه د خوف په فرعي دره کې رواج ده په افغانستان کې روشانن سيمه يوه نړۍ تراړه ده، چې اصلي کلي يې چشوند Chasnud او پايور Pajwar دي او د نبيوي په سيمه کې هم د روشانيانو د شتون خبر ورکړل شوی دی. د ويونکو شمېرې له (۲۰۰۰ څخه تر ۳۰۰۰) پورې اټکل شوي دي.

برتنګي Bartangi:

د برتنګ د سيند په اوږدو کې له رامک څخه تر نکبست Nikbist پورې لږترلږه په شلو کليو کې ويل کېږي، چې مهم کلي يې له برتنګ، سپنج Sipanz، بسيد Basid، رزوج Razuc، هيچس Hidzes او رومد Ravmid څخه عبارت دي. په دوولهبجو بسيد، سپنج او رومد سره جلا کېږي. د ويونکو شمېرې د (۳۰۰۰) تنو په شاوخوا کې اټکل شوي دي.
رشروي Rasorvi:

د رشروي ژبه د مرغاب او گودره سيندونو په مسير کې په اتو کليو کې رواج ده. يعنې د پامير په پوه ډېره صعب الوصول سيمه کې وېل کېږي. د دې کليو له ډلې څخه روشاروه ستر کلي او د دې ژبې د پيدا ايښت اصلي منشاء

ده ، چې په پخوانيو آثارو کې او شري ورته وېل کېده (ظاهراً قرغېزي تلفظ رشروي و او وروستی ژبې ته يې لار موندلې ده) . د دې ژبې د ويونکو شمېر (۲۰۰۰) تنه دي .

سريکولي Sariquili:

دا دهغو خلکو ژبه ده ، چې په پخوانيو زمانو کې له شغنان څخه لوړو درونه کله شوې دي او دغه لوړې درې د چين د سين کيانگ - اولېغور وارانينو ترمنځ سرحد دی . سريکولي لوړې د پا مير ډېرې ختيځې لوړې دي . دا ژبه د شغني - روشاني خانگې پورې د نورو اړوندو ژبو څخه د جغرافيايي جلا والي له پلوه ډېر ارزښت وړ ده . دا ژبه درې لهجې لري :

۱- مرکزي لهجه چې د دې سيمې په اداري مرکز تاش قرغان او همدارنگه په گاوندېو کليو په آندره (تيزناف ، جوشمان) کې رواج ده .

۲- د نژدې ختيځ لهجه ، چې د مرکزي لهجې ترڅنگ په وچه wacha دره کې تر بلدير Baldir پورې او همدارنگه په مريونگ Marinog کې هم وېل کېږي .

۳- د لېري ختيځ لهجه ، چې په بورنگسل Burangsal ، کيچيک Kichik او تونگ Tung کې رواج ده . د سريکولي ژبې د ويونکو شمېر (۱۰۰۰۰) تنو ته رسېږي .

يزغلامي Yazghulami:

د روديز غلام په دره کې د آب پنج له خانگې څخه تر خافک کلي پورې رواج ده د دې ژبې د ويونکو داستوگني مهمه سيمه اندرېگ Andarbag ده او د ويونکو شمېر يې (۲۰۰۰) تنو ته رسېږي .

اشکاشمي Iskasemi: (۱۳،۳مخ)

زیاتره په اشکاشم اودهغې په گاونډیو سیمو، چې دآب پنج رود په غاړه د افغانستان لورته پرته او په دغه ځای کې د رود مسیر له لویدیځ څخه شمال خواته اوږي، رواج ده، خو کېدای شي دغه ژبه د نوموړي رود په غاړه د تاجکستان لورته د رین Run په کوچني کلي کې هم وموندل شي. یو تاجکي غاړې ته دغه موجود کلی د تاجکي ژبې اشکاشم په نامه دی. یو کم شمېر رین میشتو اشکاشمي ژبو خلکو په راوړوسته وختو نوکې دغه ځای پرېښي د پخواني شوروي په گورن (د تاجکستان په غرنیو سیمو) کې یې د شومجین Sumdzin په نامه په بوه نوې سیمه کې کورونه جوړ کړي دي. د اشکاشمي ژبې ویونکي (۲۰۰۰) تنه گنل شوي، (۱۵۰۰) تنه یې په افغانستان او پاتې نوريې د پخواني شوروي په سیمه کې اوسېږي. زیبا کي Zebaki:

زیباک د آسیا ددې پرځې (د پامېږي ژبو) یوه څو ژبیزه سیمه گنل کېږي. ځکه د غلته په زیباکي، تاجکي، واخي او شعني ژبو خبري کېږي. ددې ژبې د ویونکو شمېره له (۱۵۰۰) تنو څخه نه زیاتېږي. سنگلېچي Sanglici:

سنگلېچي ژبه د دریو سیمو، پروخ Parux، اسکتول Iskatul او سنگلېچ Sanglich لهجه ده، چې د وردوچ warduj رود په لور په دره کې واقع دی. د ویونکو شمېر یې د څو سوو تنو څخه نه اوږي. واخي Waxi:

د وځي جغرافیایي موقعیت د پامیر او هندوکش ترمنځ د واخان غاښی دی. واخي ژبې کلي د آب پنج په غاړه د پخواني شوروي لورته له غرکوټ Namadkot څخه تر اتم Ratm پورې پراته دي او په منځ کې یې څو تاجکي ژبې کلي موجود دي. په دې کې دوه لهجې، علیا او سفلی

تشخيص كيداى شي . سفلي لهجه له غركوټ خخه تر در شج Darsaj پورې او عليا لهجه له شيتهر و Sitharv خخه ترا تم پورې رواج ده .
د آشور ، لنگر او اتم كلي علياء لهجه كاروي .

په افغانستان كې ، واخي ژبې كلي اشكاشم ته نږدې له پوتور putur خخه تر حد پورې د واخان سيند په برنيو غارو كې غزېدلې دي . د واخي ژبې لهجوي توپير په افغانستان كې هم مشهود دى . واخي ژبې كلي ، په چترال كې د يرخون Yarxur سيند د برنيو غارو په اوږدو كې يعنې په هغه ځاى كې ، چې واخيان د خوريانو Xwar سره گاونډيان دي ، هم ليدل شوي دي . واخيان ايشكومن Iskoman په كرمبر Karambar دره كې هم استوگن دي او مركزيې ايميت دى . د وروستيو سر شمېرنو پر بنسټ د واخي ژبې د ويونكو شمېر له (۲۵۰۰۰) يا (۳۰۰۰۰) خخه ډېر نه دي ، چې له دې ډلې خخه (۱۰۰۰۰) تنه يې په پخواني يشوروي كې او (۱۰۰۰۰) تنه يې په افغانستان او (۳۰۰۰) تنه يې په هغه هنزه كې دي

آسي (استي) assetic :

آسي ژبه د ختيځو آرياني ژبو له جملې خخه ده چې د قفقاز په شمال كې وېل كېږي . دا ژبه دوه لهجې لري ، ختيځې لهجې ته يې (ايروني) او لويديځې ته يې (ديگوري) وېل كېږي . ډېرى آس قوم په ايروني لهجه ، د ادبي ژبې بنسټ دى ، خبرې كوي . ليكدود يې روسي (د څو ځانگړو اضافي تورو په درلودلو سره) دي . دا ژبه د لويديځو ساكانو د ژبې پاتې شونې ده او د لرغونې دورې د آرياني ژبو ډېرى ځانگړتياوې يې تر اوسه ساتلې دي . د ويونكو شمېر (۵۰۰۰۰۰) تنو ته رسېږي .

۸-۳-۴ اورمري ژبه: Ormari

دا قوم د پښتنو له خوا د اورمري په نامه ژبه يې اورمري او استوگنځي يې اورمري ياد شوی دی. د تاجکانو له خوا د اورمري له خوا د اورمري په نامه ، ژبه يې اورمري او ټاټوبي يې برکي برک بنودل شوی دی. پخپله اورمريان ځانونو ته اورمري ، خپلې ژبې ته اورمري او خپل استوگنځي ته گرام وايي . اورمري ژبه په افغانستان کې د کابل د سهېل په اتيا کيلومتري کې د عبدالصمد خان کلي ، نورالله خان کلي او د تقی کلي کې چې د لوگر ولايت د برکي برک ولسوالۍ اړوند دي وپل کېږي .

په پاکستان کې د وزيرستان په کاني گرام کې د پاسنيو (بالا) او کوزنيو (پاين) اورمريو په نامه يادېږي . په لوگر ولايت کې اوس د اژبه د سلوڅخه په زياتو کرونيو کې چې دوگرو شمېرې (۱۰۰۰) تنو څخه اوږي ، وپل کېږي او په کاني گرام کې د دې ژبې د ويونکو شمېر هم د همدې اندازې په شاوخوا کې بنودل شوی دی .

دا چې د وزيرستان د کاني گرام او لوگر برکي برک د اورمريانو تر منځ اړيکې له ډېر پخوا څخه پرې شوي دي ، د دې دوو ډلو اورمريانو لهجو له يوبل څخه په جلا او خپلواکه توگه تحول کړی دی . نن ورځ د يوې ډلې وگړي د بلې ډلې د وگړو په لهجه نشي پوهېدلي .

پراچي Paraci:

پراچي ژبه د جنوب ختيځو آرياني ژبو له ډلې څخه گنل کېږي . نن ورځ پراچي ژبه د هندو کش د جنوبي لمن په دريو درو کې رواج ده ، لومړی د شتل sutul درې په اتوکوچنيو او سترو کليو کې ، چې پنځه سوه کورنۍ پکې گډون لري او ستر کلي يې دا دي: ماده ، اندواسات سنگ لڅشان ، رویده ، سيغوار ، احمد اندور او استوفالو .

دوهم د غوچلان درې په شپږو سترو او کوچنیو کلیو ، تاتخیشات ، کنده (دیان) ، سمبار ، مالیا ، مندیسات او ساغوسات کې چې (۲۳۰) کورنۍ لري .

درېیم د پچغال درې په یویشو کلیو ، ذکرې ، غبن پاین ، دولت خاه خیل ، کیلی ، حسن خان خیل ، چنداغول / چندانمو کې چې اووه سوه کورنۍ لري . ددې کلیو پسې وروسته یوه پشه یې ژبې سیمه موجود ده او نور پراچي ژبې کلي چې ددې سیمې په تغقیب پراته دي عبارت له : شیغر ، لوکاسات ، المدیسات ، مغول بیک خیل دیقام ، اینیگرسات ، ابراهیم خیل ، ملک خیل ، زکریا خیل ، جبار خیل ، لتوخیل . کندي موسابر خیل ، فلعهجه او خو جغار خه . شتل ده پنجشېر ته نږدې واقع ده او پچغان او غچلان درې په نجراب کې دي .

یغنا بی ژبه : Yaghnobi

دا ژبه د تاجکستان د یغنا ب په دره کې وېل کېږي . سره له دې چې زیات ویونکي نه لري د ژبپوهنې د موازینو مطابق د (سغدي) ژبې ژوندۍ بڼه او دهغې بلا فاصله پاتې شوني ، چې تر اوسه پېژندل شوي ده او د تاریخي ژبپوهانو د پړام یې خان ته را اړولی دی .

کردي ژبه : Kurdis

کردي ژبه آریاني ژبه ده چې د ایران لویدیځ ته په ترکیه ، عراق ، ارمنستان او سوریه کې وېل کېږي . کردي ژبه گڼې لهجې لري :

۱- کورمانجي هغه لهجه ده ، چې په عراق ترکیه او ایران کې رواج ده او په عربي لیکدود لیکل کېږي . کردي ژبه په سوریه کې په لاتین لیک او په ارمنستان کې په روسي لیک لیکل کېږي .

۲- گورماني لهجه د کرمانشاه په ناحیه او زازا (د ترکی په ځینو ناحیو) کې .

۳- اوماني د کرمانشاه په شمالي ناحیه کې رواج ده. د زازا او گوراني لهجو ځینې ځانگړنې د مرکزي ايراني لهجې په ځانگړي توگه د سمناني او سيوندي سره د نږدې اړیکو درلودل دي.

۸-۳-۵ بلوخي ژبه: Baluchi

بلوخي ژبه د بلوچستان په تاريخي سيمه کې دود ده ، چې نوم يې د هغې د اوسېدونکو يعنې بلوڅ څخه اخیستل شوی دی. په اوسني وخت کې ددې ولايت ځينې برخې په پارس او سني ايران پورې او ځينې نورې يې په پاکستان پورې تړاو لري. له بلوچستان پرته د افغانستان يه جنوبي سيمو ، د پنجاب په جنوب لويديځې برخې او د سند په بنسۍ غاړه او د ايران د پولې دننه په کرمان ، لارستان ، سيستان او خراسان کې هم ويونکي لري. بلوخي ژبه په دوو اصلي څانگو وېشل کيږي: ختيځه څانگه رخساني Raxsani لهجه لري چې ستره څانگه ده ، ټوله مرکزي سيمه يې نيولې ده او د افغانستان او ترکمنستان لهجه هم په کې شامله ده.

سرواني لهجه په ايران کې د زاهدان جنوب ته ، لتوني Lotoni لهجه په ايران کې د سرواني لهجې جنوب لورته او کچي Keci لهجه په مکران او پاکستان کې ده

هغه سيمې چې بلوخي په کې دود ده:

الف_ د افغانستان په لوبديځ کې له چخانسور څخه د هلمند سيند په امتداد ختيځ لورته تر لنډي محمد امين خان پورې د سلو زرو تنو په شاوخوا کې بلوڅ او د دوو سوو زرو تنو په شاوخوا کې پراهيان دي.

ب- د ترکمنستان جمهوريت د مروې په کليو بانډو کې (په ټوليزه توگه د نولسمې پېړۍ په وروستيو کې څلوېښت زره افغاني کډوال شتون لري).

ج-ایران کې (په ټولیزه توګه د سیستان او بلوچستان په ایالتونو ،
لویدیځ لورته د زابل د شا وخواخه تر عمان بحیرې پورې په جنوب کې او ه
سوه پنځوس زره تنه)

د- په عربي شبه جزیره کې (په ټولیزه توګه عمان ، عربي متحده امارات او
کویت کې اکثره هندي او پاکستانی مهاجرین پنځه سوه زره تنه دي) .

ه- پاکستان کې (په ټولیزه توګه د بلوچستان د سند په صوبو کې ، پرته له
پراڼوې میشتې تراړې څخه یې شمېر ۳۲۰۰۰۰۰ تنوته رسېږي) .

د بلوچي ژبې د ختیځې او لویدیځې ډلې فونمیکه الفبا

ختیځه ډله: - au - ai-p-t-ṭ -č-k-b-d - d - q- j- f-x-θ-s-š-ž-Y-m-ŋ

a- ā- ē- ō- i- ī- u- ū - (n)-w-l-ṛ-r-y-h-b-ō-z

لوېدېځه ډله: - au - ai-p-t-ṭ - b d- ḍ - j- q- (f)- s-š-(x)-z-ž-Y- ŋ

n-ṛ-r- ṛ- h-y- w-l- y- a- ā- ē- ō- i- ī- u- ū

په مورنۍ ژبه لیکنه د نولسمې پېړۍ د ډېرو کمو خورو ورو آثارو پرته ،

ډېری په شلمه پېړۍ کې د ۱۹۳۰ وروسته او په ځانګړې توګه له ۱۳۴۷

لمریز کال څخه د پاکستان د دولت د جوړېدو سره هممهاله محدوده شوه .

تاتی ژبه:

دا د تات تېر ژبه ده چې دا قوم د آذربایجان او داغستان په ځینو سیمو کې

اوسېږي . ټول تاتی ژبې خلک اوس په آذري ژبه هم خبرې کوي . د داغستان

تاتی ژبې اوسېدونکي د ژبې په ځانګړي توپیر سره روسي لیک کاروي .

تاتی ژبه د آسي ژبې په څېر خپل ترکیبي حالت ساتلی دی او کیدای شي

چې له منځنۍ ساکي ژبې له لهجې څخه تحول کړی وي .

تالشي ژبه:

داژبه د آذربایجان په خاوره کې وېل کېږي. تالشان د خزر بحیرې په لویډیځه غاړه او دهغې په غرنیو سیمو کې او سپرې. دوي د قفقاز د دوو ژبو، آسي او تاتي تر څنګ د یوې ځانګې په حیث له منځه ساکي څخه تحول کړی دی.

کومزاري ژبه:

دا ژبه د فارس خلیج جنوب په یوه سیمه کې او د عربستان شبه جزیرې شمال ته (بندر عباس ته مخامخ) وېل کېږي.

لري او بختیاري ژبه:

د صربستان په سیمه او د بختیاري قبایلو تر منځ څو لهجې لکه (سري) او (لکي) رواج دی چې د نویو ایراني لهجو په کتار کې شمېرل کېږي.

۹- د تاریخ په اوږدو کې د آریاني ژبو ځانګړتیاوې:

د آریاني ژبو لرغونې دوره ډېره پخوانۍ دوره ده. اوستا، لرغونې پرس، میدی او ساکي چې د خپلو ډلیکونو او شواهدو په وسیله پېژندل شوي دي د دې ژبو تر څنګ کېدای شي د ژبپوهنې د نړېوالې له مخې د لرغونې سغدي، لرغونې پارتي، لرغونې خوارزمي او لرغونې پاخترې ژبو په شتون باندې هم سرې باوري شي. د اتولې معاصرې ژبې او ګرډوډونه په اصل کې له یوې واحدې چې آریاني مورینه Proto-Aryni نومېږي منشه اخستې ده. د آریاني مورینې یا لرغونې آریاني ژبې هېڅ لاسوند (سند) په لاس کې نشته. یوازې دهغې څخه پاتو شونو ژبو د پرتلنې له لارې، چې لیکلې اسناد لري په اټکلي یا فرزي بڼه کېدای شي دهغې په اړه ځینې مواد تثبیت کړي. آریاني ژبې ترکیبې ژبې وې د نومونو، ستاینو مونو، نومزرو او غونډلیز (نحوي) ونډه او رول یې په غونډله (جمله) کې ۷ یا ۸

حالتونوله لاري ترسره كېده؛ نومونه له درې شمېرو: يوگړي، دوه گړي او ډېرگړي (مفرد، تشنيه او جمع) او له درې جنسونو: نارينه، بنځينه او نرېنځو كې (مخنث) څخه برخمنې وې. د اضافت د تورو شمېر او د نحوي بڼو او نښوونډه هم ډېره لږه وه. دلرغونې، منځنۍ او معاصرې دورې ژبې په دوه ځانگو: لويديځه او ختيځه وېشل كېږي، چې د لويديځې ځانگې ژبې: منځنۍ پارسي (پهلوي ساساني)، پارتي (پهلوي اشكاني) د تركيبې اكر (حالت) څخه تحليلي حالت ته اوښتې دي. په داسې حال كې چې ختيځې ژبې لكه سغدي، خوارزمي، باخترې او آلاني دلرغونې تركيبې بڼه د بشپړ او ي يعنې تكامل سره ساتلې ده. (۱۳۴:مخ)

منځنۍ پارسي Middiam ژبه: دا پارسي د ساسانيانورسمي ژبه وه او پارتي د اشكانيانورسمي ژبه وه، منځنۍ پارسي د زړې پارسي پاتې شونې او د پارسي، دري كلاسيك پارسي يا نوې پارسي مورده. د منځنۍ پارسي ډېر ليكونه په درېمه، څلورمه او پنځمه ميلادي پېړۍ كې د ساساني پاچاهانو او ددغې دورې د سياسي، مذهبي مشرانوله خواليكنې شوې او تراوسه شته، چې بيا د سامانيانو په وخت كې د پارس له پولو او ښته، شمال او شمال ختيځ ته خپره شوه او ورو ورو يې دنورو وړو آرياني ژبو او گړ دودونو ځای ونيوه. په ۷ او ۸ پېړۍ كې د عربو د پرغلو نو پر مهال د پارس، افغانستان ځينې شمالي برخې او مركزي آسيا د پراخ قلمرو په ځينو برخو كې چې د خراسان په پراخو سيمو داخلي وې وېل كېده او (د عربو د سوبو او فوتو حاتو په وخت كې لرغونې نوميزې يعنې اسمي ځانگړنې، اوښتنې، د جنسيت يعنې نارينه او بنځينه او گرامري حالت يعنې فاعل او مفعول دنومخړو تصرف تقريباً بشپړله لاسه ورکړو) (۱۱:۲۹مخ)

درېم خپرکی

۱۰- لرغونې دوره

۱۰- اوستا ژبه (Awesta)

په آریاني ژبو او ادبیاتو کې تراوس مهاله پورې تر ټولو مهم او لرغونی اثر اوستا ژبه گڼل کېږي، چې د ۷مخزېږد پېړۍ د زردشتي دین د متونو ټولگه په لاس راكوي، د عربو مسلمانانو په لاس د آریانا له سوېې او یا فتحې وروسته د زردشت دین پلویان دهند سیمو ته ولاړل او تراوسه پورې پاتې خلک هلته ژوند کوي او لرغونی کیش یې ساتلی چې لږ او ډېر مذهبي ټولنه یې جوړه کړې ده چې په آریانا کې وروسته له دې یعنی د اسلام له راتگ څخه زردشتیانو ته گېر ویل کېدل، که څه هم چې د آریانا په ځینو سیمو کې هم په لږ شمېر زردشتیان او سپدل دپارس او هند په شمال غربي برخو کې د هندوستان پارسیانو د اوستا کتابونو پاتې شوني چې آریایي نیکونو په لرغونو زمانو کې له آریانا څخه راوړي وې د زردشتي دین کتاب لرغوني کیش سره یوځای و ساتلي په آریایي قبایلو کې سندرې، کیسې، داستانونه، حماسې او افسانې په هغو وختو کې چې یوځای په یوه ټاټوبي کې سره او سپدل شتون درلود او د قبیلوي لېږد پدنو او مهاجرتونو سره سم داسندرې او کیسې پراخې او ډول ډول شوي دي. (۲۵:۱۴)

(۲۲مخونه)

او ورو ورو په تدریجي یې دهغه وخت د مذهبي موتونو او عبادتي لمانځنو او دعاوورنگ غوره کړی دی د بېلگې په توگه: (ویدا) سندرې په هندي تېرونو کې لومړی ولسي روایات او بیا لیکلي له یوه نسل بل نسل ته لېږدېدلي او دهغه وخت مذهبي بڼه یې موندلې ده. همدارنگه داسې سندرې

او روایات باختري قبایلو هم درلودل کوم چې په خپل اصلي استوگنځي یا هېواد باختري پاتې او یایې د لوېدیځ لورته لېږدېدلې وه. ولې د ۱۷ او ۲ مخزېږد پېړۍ د زردشت دهغه وخت دین رامنځته کېدو هغوي ته د پای ټکی کېښود او په ځای یې د (گاته) نظمو نه جوړ شول، چې خلکو به ده (آهور موزد) یا اورمزد نومي ددوي په وینا خدای لمانځنې ته رابلل او د لرغوني باختري څخه دهغه وخت زردشت دین ورو ورو د لوېدیځ لورته خپرېده او د پېرو وروسته یې (میدیا) د میدیانو او کمې سیمې د مرکز په توګه وګرځېدلې او مذهبي مشري یې د (مادیا) د مغانو قبیلې په غاړه شوه. د نوموړي دین د پراختیا او پیاوړتیا سره سم ورو ورو د زردشتي دین کتاب یا قانون یې بشپړ جوړ شو او په هغه وخت کې یې ددې قانون پر بنسټ (گاتي) لور مقام او درناوي وړ وه. روایتاً له یونسف نه بل ته لېږدېدلې دی، چې ددې لېږد په بهیر کې څه ناڅه بدلون او تغیرات رامنځته کېږي په ځانګړي ډول په همدې متونو کې چې خپله دهغه وخت د مذهب بنسټ اېښودونکي (زردشت) سره کوم تړاو او اړیکه نه لري. مګر دغه بدلون او تغیرات د یوه ګړدود یا ډیالیکت نمونه نه ګڼل کېږي، دا ځکه چې بل ګړدود ته د نقل په صورت کې خپلې ځانګړنې نشي ساتلې، بلکې په لړیا ډېره اندازه هغه د بل ګړدود ځانګړتیاوې مني، په همدې توګه د لیکنو او کتیبو ژبه په تدریج سره د عامو خبرواترو او افادې څخه لرې شوې او یوازې دهغه وخت د مذهبي چارو د سرته رسولو لپاره په کار وړل کېدله، څرنګه چې د مذهبي مسائیلو لپاره همدا یوه ژبه وه او د وختونو په تېرېد سره د وروستیو وختونو د لیکوالو او مؤلفینو له خوا کوم چې نوي مذهبي متون او لیکنې شوې، هغه هم په همدې ژبه وه نو له دې امله دا ژبه د عامو خبرواترو ووتله او له دې ځایه داستونزه پیل شوه چې په دغه مړه ژبه تر نورو لومړی متونونه او لیکنې آثار تشخیص

شي. داوستا ليکلی اثر او متونونه کېدای شي لومړی ځل سل کاله د عیسیٰ (ع) له زېږون د (ارشکانو) په وخت کې د آرامي الفبا او ابېڅو د بنسټ او اساس په یو ډول لیکل شوي وو، چې په هغوي کې دخپلواکو (واول) غږونو لپاره توري نه وه او د ناخپلواکو یعنی (کانسوننتونو) غږونو لپاره هم یو توری کولای شول، چې د ډېرو غږونو لپاره وکارول شي. په همدې بنسټ لیکلي متون هم زموږ بلاسته نه دي راغلي او ځینې پوهان خو دا حقیقت بېخي نه مني. بې اختلافه راتلونکې قانونچه د (ساسانیانو) په وخت کې د ۴ پېړۍ په پای یا د ۶ پېړۍ په منځ کې جوړه شوې ده، هغه په استثنایي توګه نالیکلي او یا دارشکانو د متن په وسیله د نالیکلي دود دا غېزې لاندې تر دغه وخته رارسېدلې ده. داوستایي دیني متونو لپاره د پهلوي الفبا پر بنسټ ځانګړي توري په کار اچول شوي وه؛ چې هر توري خپل تلفظ په بشپړه توګه ادا کاوه د دغو متونو ټولګه، (اوستا) نومېدله، چې (بنسټ) او اساس معنا لري. په زړه پارسي کې ورته (استاک) کارېدله چې ژباړه او تفسیر یې په پهلوي ژبه نومېږي چې معنای یې پوهنه یا علم ده چې د پښتو ژبې پي + ژند = پېژندنه سره یې رېښه یوه ده له پورته یاد وخت وروسته داوستا د لیکنې دویمه دوره پیل کېږي او په منځنۍ آسیا کې د اسلام د سپېڅلي دي دخپرېدو او عربي الفبا د منځته راتلو او فرهنگي مسائیلو ورو ورو کمزوي تجزیه او هېره شول. او یوازې د عبارت برخه پاتې شوه، او داوستایي متونو نو ژبې او کلتوري مسائیلو لومړی حجم له ۴ برخې نه ډېر نه دی راپاتې (ارشاد اورنگزیب ۱۸۷ مخ) څرنگه چې مخکې هم نغوته ورته وشوه کوم اوستا چې په لاس کې راپاتې دی په ۵ برخو وېشلی دی: یسنا، ویسپرد، ونډیداد، یشتها او خورده اوستا له بل پلوه د ژبنيو

لرغونتوبونو او ځانگړنو له مخې اوستايي موتون په دوه ډلو وېشل شوي دي: ۱- گاهاني ۲- مؤتخره اوستايي موتون (۳۷:۲۰ مخ)

ځينو پوهانو اوستا ژبه د زړې اصلي آرياني ژبې څخه د ويدي ژبې سره يوځای او غبرگه رامنځته شوې گڼي او درامنځته کېدو ټاټوبي باختري، چې باختري ژبې يې هم بولي، لومړنۍ اوستا چې د زردشت دوخت ژبه وه؛ او داوستا کتاب پرې کښل شوی وه، ورو ورو له باختري څخه شاوخوا سيمو ته خپره شوه. او ددې زړې باختري اوستايي ژبې آثار نه دي راپاتې. (گاته) چې داوستا يو ټوک دی د څېړونکوپه اند هغې زړې باختري او اوستا ته تړدې دی (حبيبي-تاريخ، ۱۹۲ تر ۱۹۳ مخونه) اوستا ژبه دهغه وخت په روحاني مسائلو او د ديني کتابونو پورې اړه درلوده او په وروستيو وختونو کې همدې پورته يادو مسائلو پورې منحصره پاتې شوه (۱۸۷:۱۵ مخ).

۱۰-۲ داوستا کشف، څېړنې او پېژندنې لنډه تاريخچه:

دلرغونو يوناني، ارمني، سرياني او د عربو ليکوالو او پوهانو ليکنې داوستا د ديني او مذهبي کتابونو يادونه په لرغوني آريانا کې کوي همدارنگه د (۱۰ تر ۱۱ پېړۍ) د فردوسي په شاهنامه کې د آرياني ژبو او تيرونو حماسې، افسانې په نظمونو کې داوستا يادونه شوې ده. د پورته يادونو سره سم، پوهانو داوستا د لومړنۍ خطي نسخې په اړه په ۱۷ او ۱۸ زېږديزه پېړۍ کې خبرتيا او معلومات ترلاسه کړل چې د يو څو ټوټو يا خطي قطعو درلودونکې وه. څرنگه چې د ليکنې ټوټې په يوه ناپېژندل شوې ژبه

ليکل شوې وې دوپلواو کارونې وړ نه وې ترڅو پورې چې د ۱۸ پېړۍ په نيمايي کې يوفرانسوي څېړونکي دانکتيل دوپرون Anguetil Duperron په نوم (۱۷۳۱-۱۸۰۵ ميلادي) هند ته سفر وکړ او داوستا پېژندنې بنسټ يې کېښود؛ نوموړي وروسته له دې چې څو خطي پاڼو داوستا سره، چې دا کسفورډ په آرشيف کې وې بلداو آشنا شونو دهند په لوري يې په مسؤليت سره سفر پيل کړ او داهيله او اټکل يې درلود چې داوستا دکتابونو رازونه به راسپړي. ده په هند کې شپه کاله تېر کړل (۱۷۵۵-۱۷۲۸ ز) او له ډېرو ناخوالو سره مخ شو د هغه وخت د زردشتي دين روحانيو سره په اړيکه کې شواو دهغوي باوريې ترلاسه کړ. دلرغونو اوستايي موتونوپه ويلو او مطالعه لاس پورې کړ او څو خطي نسخې يې په لاس راوړې په ۱۷۲۸ ز کال بېرته پاريس ته ستون شو او دراتول کړيوليکنو نسخوپه څېړنه يې لاس پورې کړ، چې وروسته دده دهغو او کونښونوپه پايله کې داوستا ژبې د ژباړې لومړنۍ بڼه په يوه اروپايي ژبه (فرانسوي) منځته راغله او متونونه يې داوستا ترسرليک لاندې، د زردشت... له تعليقاتو او حواشي سره خپاره شول.*^۲

په دې توگه داوستا پېژندنې په برخه کې د لومړنۍ اشردي چې تراوسه پورې اوستا د آرياني ژبو او ادبياتو په اړه ترټولو لرغونې او مهم اثر گڼل کېږي. د دوپرون دا څېړنه هم تر دوه درې پېړيو او آن تراوسه د فيلالوژۍ پوهانو، ژبپوهانو، تاريخ پوهانو او ختيځ پوهانو د ډېرې پاملرنې وړ گرځېدلې او دلور څېړنيز ارزښت څخه برخمن دی؛ ځکه چې ځينې برخې

Zend Avesta Ovruga De zoroastre...trad.en frunçais sur pori@nal
zend.*^۲

يې دا وستا لږترلږه دوه دوه نيم زره كاله مخكې د عيسی (ع) د زوكړې څخه زمانې پورې اړه لري او دهغه وخت د آرياني يا آريايي وگړو او تېرونو د ژوند هر اړخيزې خاوي لږ او ډېرې څرگندوي لكه: تاريخي، كلتوري مسائل، دودونه، مذهبي عقايد، باورونه او پهلوانۍ حماسې اتلولۍ په خپلو ليكنو كې رانغاړي. كه څه هم چې دا لومړنۍ اشردي او ارزښت ډېر لري خو ځينې نيمگړتيا وې هم لري ځكه چې انكتيل دوپرون په فقه لغوي (فيلالوژيكي) پوه كې ځانگړې زده كړې او تخصص نه لاره، ځينې روايات پرته له دې چې ښه وڅېړل شي منلي وه، چې دا مسله بيا د سانسگرېټ پېژندنې او داندو اړويايي ژبودتطبيقي گرامردتاريخ په څېړلو سره پای ته ورسېده او دا وستا اصليت وپېژندل شو. (٢٧١٤مخ)

وروسته له ده په كال (١٨٢٢ز) كې يو ډنماركي ژبپوه د (راسموس كريستيان راسك) په نوم (١٨٣٢-١٨٨٧ز) چې يوله بنسټ اېښودونكو د تطبيقي ژبپوهنې او تاريخ دى دا وستا ژبې لرغونتوب اوله لرغونې هندي ژبې (سانسگرېټ) سره يې نږدې خپلوي ثابته كړه. چې دا وستا او سانسگرېټ ژبو نږدې والى د (بورنوف) فرانسوي سانسگرېټ پېژندونكي (١٨٠١ تر ١٨٥٢ز) پورې د پاملرنې او كارونې وړوگرځېده او هغه د دواړو ژبو د نږدې خپلوى په مرسته د منظمو پرتلنو او تطبيقولو له لارې و كولاى شول د متنونو ډېرى هغه ځايونه چې نه لوستل كېدل او يايې معنا او مفهوم نه وركاوه كوم چې د (دوپرون) ژباړه وه او څوك نه پرې پوهېدل چې ښه يې ولولي ده و كولاى شول چې پرې پوه او ښه يې ولولي او په كې يې سمونې هم وكړې. د دغو او نورو ژباړو او اقتباسونو چې د سانسگرېټ ژبې نه E. Burnouf بورنوف گټه واخستله په دې بريالى شو چې په اوستا پوهه ترلاسه او په ١٨٣٣ز. كال د (يسنه) تفسير لومړى ټوك خپور كړي. د دې ټوك

په خپرولو سره يې دا وستا ژبې د گرامر (ژبښودنې) اصلي قواعد او ځانگړنې وړاندې کړلې. دا وستا کشف، ژباړه، تعبير او تفسير يې چې په ډېره زيرکۍ او دقيقه کړنلاره يې (بورنوف) له خوا وړاندې شوه.*^۳ د آ. ميه (A. Meillet) په آند «د سليم عقل څو اکمني او يا نبوغ په هغه کې څرگندېږي» چې ددې کاراندو آرياني ډلې او اندو اروپايي کورنۍ د ژبپوهنې په بشپړاوي او پرمختگ کې يې ډېره اړينه او مهمه ونډه او رول ولوباوه. په همدې توگه کله چې په (۱۸۳۳ز) کال د F. bopp ف. بوف (۱۷۹۱ تر ۱۸۲۷ز) تطبيقي ژبښودنه (گرامر) خپور او چاپ شو؛ ژبپوهانو ورسره سم او ستا ژبه د سانسگرېټ، لرغوني يوناني، لاتيني او نورو لرغونو ژبو سره پرتله او تطبيق کړه په څېر نه او مطالعه يې بوخت شول. همداراز په ۱۹ پېړۍ کې دوه څېړنيز مکتوبونه دا وستا څېړنې او مطالعې لپاره رامنځته شول، چې يو يې دا وستا د تعبير او سپړلو په برخه کې ډېری دمنځنۍ پارسي ژبې او ادبياتو په رواياتو تکیه کوله؛ او بل مکتب، چې ډېری له ژبپوهانو رامنځته شوی وه د پارسي ژبې او ادبياتو او پارسيانو درواياتو اهميت او صحت سموالی رد کړ او دا وستا يې ژبې د متن د لوستلو او تقرير په برخه کې د سانسگرېټ سره په پرتله متکي وه. د ۱۹ پېړۍ په دويمه نيمايي کې، يولي کونښنونه دا وستا دهغو ژباړل شويو آثارو او کره کتنې لاندې شويو موتونو چې زموږ دوخت خلکو ته رارسېدلي وه دخپراوي لپاره پيل شوو. دا خبره ددې لپاره چې د اوستا د تدوين او استنساخ (له منځه تلو) او برد تاريخ ولري، لري د بېلابېلو

E. Burnauf. commentaire sur le yacna. T. ۱. paris. - ۱۸۳۳ - ۱۸۳۵.*^۳

پیریوپه اوږدو کې د لړۍ تر سره شوي. همدارنگه هغه پېښې او سرنوشت چې آریانا د اسلام سپېڅلي دین دراتگ سره د اوستا نسخ ورسره لاس اوگریوان شوو ډېرې اوږدې ستونزې لري. څرنگه چې اوستا ډېرو پخوانیو زمانو، وختونو او پیړیو کې په نالیکلې توگه حافظه په حافظه او نسل په نسل لېږدېده نو تبعاً به په ډېر شمېر بدلونونه او له منځه تلنې په کې راغلې وي او یو ډېر شمېر بدلونونه آن تردې کېدای شي چې په ډېره پیمانه، روایات، انگېرنې، باورونه، دودونه او کلتوري عقیدوي خرافاتي مسائل به د تدوین او لیکلو تر وخته په کې رامنځته شوي وي. همدارنگه ځینې خیزونه چې د آریایانو له خوا په هغه وخت کې نوي رامنځته شوي او په کې ور ضمیمه شوي وي: بله مسئله دا چې څه وخت، څنگه او په کوم وخت، کوم ځای، څه شرایطو کې د اوستا متن لیکل ته هڅه او اقدام وشو، په آریانا او آریایي پېژندنه کې یوه پېچلې او کرکېچنه موضوع ده. د آریانا دلرغوني ختیځ او منځنۍ آسیا تاریخپوهان او دلرغونو پوهانو کتابونو، ادبیاتو، د ژبو څېړونکو او دیني تاریخپوهانو ددې موضوع درو بنسټیاله پاره خپله پاملرنه راوړوله او د ځینې نیمگړتیاوو، ناسمو، ناقضو خیزونو او چارو په اړه په بېلابېلو برخو کې هراړخیز اندونه وړاندې کړل. چې اوس د ټولو، آریایي او لرغونو ژبو د پېژندونکو له پاره یې ځینې نظرونه د منلو وړ نه دي او د زردشتیانو دروایاتو پر بنسټ د اوستا د متن ځینې برخې دهخامنشیانو په وخت کې شتون درلود او دغوايي په څرمنو لیکل شوي وي. هغه هم په زرین لیک وېشلی او په لوړو و دانیو کې ورڅخه ساتنه کېده. داسې ویل کېږي چې دانسخې د سکندر مقدوني دیرغلونو په وخت کې له منځه ولاړې. اوبیا د لومړي ولاش یا بلاش (ولگز) په وخت کې د پارت پاچا (۵۱ تر ۷۸ ق.م) څرنگه چې له روایاتو بنسکاري د اوستا د متن د تحریري

ليکنې بيا رغونې هڅې پيل شوې او د گنج شپز(اورميه) اورخونې (آتشگدې) ته وسپارل شو. کيدای شي چې دا روايات د تاريخ له پلوه سم وي. داسې ويل کېږي چې کولای شولومړنۍ اوستا چې په آرامي آبخو(لفبا) چې خپلواک يا مصوت توري يې نه درلودل ليکل شوې وي، نوموړې الفبا لږ تر لږه د ميلادي تاريخ د لومړنيو وختونو په شاوخوا کې په آريانا او منځنۍ آسيا کې دود شوه او د آرياني ژبو په ليکنه کې ترينه کار اخستل کېده. ډېر لاسوندونه او شواهد داسې ښکاره کوي چې احتمالاً په همدې وخت کې داسې دودونه او رسوم د يوناني کلتور په مقابل کې راژوندي شول چې تر ټولو مهمې بېلگې يې د اوستايي ژبې د بيا رغونې او تحکيم له پاره دادي، چې دهغه وخت دولس او محلي دودونو، خرافاتو، دودونو، رسومو او کلتوري مسائلو راټولونه همدرانگه دولسي کيسو او ډول ډول ټوټکو، پالونو، افسانو، ليکنې هماغه کونښنونه دي چې د اوستا د لرغونو دودونو مذهبي مسائلو د ساتلو لپاره وشول او وروسته بيا د اوستا احکامو او مطالبو ته ورننوتل. د لرغونو سانسانيانو په وخت کې کله چې آريايانو سره يې گډ ژوند درلوده د اوستا د بېلابېلو مټونو دراتولواو يې ورکړلو، ترڅو دهغه وخت زردشتي دين پايښت او بيا وړتيا پاتې شي او يو شمېر مذهبي بهيرونه ورسره يوځای ترڅو دهغه وخت درو حانيونو او زردشتي مشرانو او اکمنودگتو ځواب ويونکي وي. داسې وېل کېږي چې دهغه وخت زردشتي دين محررينو (ليکوالو)، روحانيونو، د اوستا د مدون متن څخه هغه څه چې ددوي په اند اصيل، لرغوني او ددوي له گټو او غوښتنو سره سم نه وه ترې لرې کړل. او هغه څه چې ددوي او (کش) له غوښتنو سره سم او گټې يې تضمين کولې پرې ورډېر کړل. او دښه رسم ديني تلفظ د تشبېت په موخه يې دهغه کتاب له پاره ځانگړې اوستايي الفبا

تدوین کره او خو خپلواک او ناخپلواک غرونه او توري (مصوت، مصمت) پرې ورد پر کرل. باید یادونه وشي چې دا وستا تدوینول د مذهبي روحانیونو له خواددې سبب شول چې زور متن له دې پروتحریفاتو او لاسوهنو سره مخامخ شي او د اصلي متن د ټاکلویا رامنځته کولو پروسه یې له ستونزو سره مخامخ کره، ځکه چې هغه لومړنۍ ژبه دا وستا ددوي یعنی روحانیونو له پاره مړه او د نه پوهېدنې وړ بنسټ کارېده. په دې توگه یې دا وستا لرغونې ژبه د دیني او مذهبي اړتیاوو او مراسمو له پاره ساتل شوې وه. دهغه وخت په منځنۍ پارسي وژباړله او دا وستا تفسیر او نورنسيي کتابونه چې او ستا پورې یې تړاو درلود په همدې ژبه رامنځته شول. په بنسټه خوداسې ویل کېږي چې دا وستا وروستی متن دهغه وخت د دیني موازینو سره برابر وه په څلورمه زېږدیز پېړۍ کې د دوهم شاپور (۳۱۰ تر ۳۷۹ میلادي) په وخت کې تدوین شوی دی او ژباړه یې منځنۍ پارسي لیکل شوې ده تفسیر یې په شپږمه پېړۍ کې د لومړي خسرو د واکمنۍ په موده کې (۵۳۱ تر ۵۷۹ ز) ترسره شوه. (۱۴-۲۸ تر ۷۲ مخونو) څرنگه چې مخکې څېړنو کې ورته په تفصیل سره نغوته وشوه دا وستا پېژندنې په برخه کې دوه مکتوبونه رامنځته شول.

۱- یوستني مکتب (فردريشن شپنگل Friedrich Spiegel ف. یوستني) چې د منځنۍ پارسي ژبې په لیکنو او زرتشتي ادبیاتو متکي وو.

۲- پرتلیز مکتب - تاریخي (ر. روټ او نور) چې د کاربنا او بنسټ یې د تطبیقي ژبپوهنې پر بنسټونو او اطلاعاتو ولاړه وه او د زرو هندي موتونو په نشر شواهدو سره تر څېړنې لاندې نیول. د ۱۹ پېړۍ په وروستیو کې د پورته یادو دوه مکتبونو له کرنلارو څخه یو همدفمند ترکیب رامنځته شو، چې په دې برخه کې د کارفرېدرېشن گلدنر Karlfriedrich Geldner نوم

ديادولوور او اړين دى، كوم چې دده انتقادي او ستايي متن (۱۸۸۲ تر ۱۸۹۵ز) تراوسه بې جوگي دى. همداراز جيمز دارمستېتر (James Darmesteter) هم دا وستا بشپړه ژباړه او په زړه پوري توضيحات سره برابر او وړاندي كړل (۱۸۹۲-۱۸۹۳ز) همدارنگه په دې برخه كې بايد له ه-هوېشمان او و.جكسون نوم واخستل شي، رك. بارتولومه، چې د پرمهم اثريې له هغو عبارت دى (د آرياني ژبې له تاريخ مخكې دوره) (دلرغونې پارسي او اوستاژبې) او د (لرغونې آرياني قاموس) په اوستا پېژندنه كې نوى دوران رامنځته كړ او س هم د پوهنې او اطلاعاتو دارزښت او اهميت وړ او د كه كنجينه شمېرل كېږي په شلمه پېړۍ كې هم اوستا پېژندنه يا پوهنه په دېرى هېوادونو كې پرمخ ولاړه هغه پوهان، چې داوستا په بېلابېلو اړخونو او مسائيلو، پلټنه او خپرنه كړې ده عبارت دي له: هانس رايشلت (Hansrilchelt)، پوهان هنريش هوېشمان (Gohann Heinrich Habschmann)، هيوونكر، ي هرتل وهلومت هومباخ Helmut humbach له المان: ا. بنونيست، ژ. وومزى وى. دوشن گيلمن له فرانسې: و. هيننگ، ه. بيلي وچ. گرشوېچ له انگلستان: اى. كوربلوېچ له لهستان: گ. مورگنسترن، آ. كريستنس، ك. بارو هنيبرك. له اسكاندنياوي: آنكلساريا او نور پارسي خپرونكي په هند (تا واديا هم چې په الماني كې دخپرنې كسب او شغل درلودله همدې ډلې راپورته شوى دى)، م. اسمېت. له متحده ايالاتو: او. آ. آفريمان، آبايف و. آ. برتلس له اتحاد شوروي. البته دا لړۍ چې پورته ياده شوه يوڅه نيمگړتيا وې لري په ځانگړې توگه دا چې ټول هغه خپرونكي چې داندو اروپايي كورنۍ د ژبو په تاريخ پرتليز گرامر او ځانگړې توگه د آرياني ژبو

سره سروکار لري اوستا په بېلابېلو سطحو کې په څېړنو او مطالعه هم بوخت وه (۱۳۰۰ ترا ۱۰۱ مخونو)

۱۰-۳ اوستا ابېخي يا الفبا:

د تاريخي څېړنو او پلټنو څخه داسې ښکاري چې د ليک په غالب گمان سره د ساسانيانو د واکمنۍ د دورې په وروستيو کې رامنځته شوی وي. او د يوې ژبې د غبرونو د سمو تلفظي بڼو د تثبيت له پاره په نړيواله کچه يو مناسب او دقيق ليک گڼل شوی دی. د ليک د پهلوي آرامي پر بنسټ وضع شوی او د ښۍ خوا څخه کين لور ته ليکل کېده. (۳۲:۱۲ مخ)

(او د دبيرې دين) يعنې ديني ليک ورته وپل کېده، د ليک ۴۸ توري (غبريزې نښې) لري، چې له دې ډلې څخه ۱۴ نښې خپلواک غبرونه (واول) او څلورديرش نښې د ناخپلواکو او نيم واکو غبرونو (کانسوننټ، سيمي واول) دي. د اتوري له حلقې تورو څخه پيل شوي او په شونډيزو تورو پای ته رسېږي په دې معنا چې که څه هم توري د سم تلفظي روش، د حلق، خولې، ژبې، غاښونو او شونډو له مخې ادا کېږي اصلي داوستا ژبې د غبرونو د ادا او تلفظ څخه زموږ پوهاوی ټوليز، کلي او اجمالي دی؛ ځکه چې پوازې د هندي پارسي د موبدانو پر تلفظ دی. په همدې بنسټ د تلفظ کړنلاره او شپوه يې دهغوي دمورنۍ ژبې چې کله گجراتي او کله هم سندي يا آرياني گړو دودونه او لهجې دي په هغه تلفظ کې بې اغيزې نه دي (تاريخ زبان فارسي- خانلري) په ښکاره توگه تکيه په لرغوني آرياني د موسيقۍ په ډول تکيه ده او دا تکيه په استايي کې کله کله (گاهاني) په ځای پاتې شوې ده، ولې په نوې او ستايي او لرغونې پارسي کې د شدت تکيه دهغوي ځای نيولی ده. (۷۹:۱۲ مخ)

۱۰-۱۴ د اوستایي ليک تاريخچه:

خرنگه چې مخکې موهم یادونه وکړه د اوستایي ژبې ۴۸ توري راپاتې دي ، ولې شمېرېې له دې څخه ډېر وه . په دې اړه مسعودي په خپل کتاب (التنبیه والاشراف) کې چې د ۳۴۵ لمريز کال تالیف دی ، دهغو تورو شمېر چې اوستا پرې ليکل شوي او هغه ليک چې زردشت منع ته راوړی دی ۲۰ توري بنوولي . همداراز ابن الندیم په الفهرست کتاب چې په ۳۷۷ لمريز کې ليکل شوی (د عبدالله بن مقفع په ۱۴۲ لمريز کال وفات) په نقل ليکي : پارسیانو له ۷ ډوله کتابونه دي چې موخه یې آریایان دي یو له هغو څخه الفبا وه چې دیني کتابونه په هغه ليکل او هغه یې د (دبیره دین نوم او ه) او په هغه به یې اوستا ليکله بل ليک هم لري ، چې هغه ته به یې (دبیره ویش) ویلو او ۳۲۵ توري لري او په هغه فراست (قواروي یا قیافوي آثار) اوزجر (برزالي او په ډول یې) داو بوشره هار ، د غوړو ننگهار ، دسترگو اشاري او د همدې په شان به یې پرې ليکل . د عیسی (ع) د پیدایښت څخه په سلگونو کاله دمخه په آریانا او هند کې تجوید دود وو . په دې معنا چې سندري ، سرودونه او دعایې به یې په زمزمو ، وزن او آهنگ ویلې . ډېر دقت په سم ویلو او آهنگ له وتونو څخه د تورو سم تلفظ ، ډېر ارزښت درلوده او د دې ادعا غېزه چې دخدای په درکې د منلو وړ گرځي په سم ویلو او ښه تلفظ پورې تړلې وي ، چې دا په خپله په هغه وخت کې یوه پوهه او علم وو . چې په هغه کې په دې سمو ویلو ، په آهنگ سره او دوتونو یا مخارجو څخه د تورو او غږونو د سم تلفظ څخه بحث پرې کېده ، چې دا پوهه د منځنیو پېړیو څخه راپدېخوا د تجوید په نوم یاده او یادېږي . د اوستا له تدوینېدو او کتاب په څېر جوړېدو څخه وروسته ، د مذهبي مونتونو د لوستنې او قرات په موخه ځانگړي توري یانېسې د ضبط او زمزموله پاره شتون درلود . په همدې توگه د اوستا او

ويداگانو دسم لوستني دزده كړې له پاره دقيق او په ترتيب تگلارې او روشونه دآهنگونو، غږيزو و تونځو، قطع وصل په ځنډ او پيوست ويلو په لور يا غلي غږ ويلو او داسې نورو مسائيلو له پاره درلودل. تجويد چې اوس عربي اصطلاح پېژندل كېږي په لغت كې دبنه كولو په معناه ده او په اصطلاح كې ادا كول دهرتوري له ځانگړي غږيز و تونځي دهغه توري له پاره دى، په داسې بڼه چې وپېژندل شي ديو ډول تورو له منځ څخه. دتجويد كلمه په عربي كې د(جاد) له ريښې څخه دى او دا كلمه په هېڅ بڼه او صيغه په ادبياتو كې نه ده كارېدلې، لغوي معنایې داصطلاحې سره هېڅ ډول اړيکه نه لري. دجاد كلمه په واقيعت كې معرب (گاشا Gāṭhāwḡwḡ) او ستايې ده چې دسرود يا سندرې په آهنگ سره ويلو معنا لري (دآرياني گ بدلون په عربي ج سره دډېرى عربي تاريخ پوهانو په آثارو كې ليدل شوى دى. وېليامز جكسون A.V.W jackson، ويلهلم گايگر W.Geiger او كرستيان برتلمومه Chr.Bartholomae دتورو تلفظي په لږ توپير د نظر سره په لاندې توگه وپشلي دي تهجي توري له درې و تونځو راوړي: ۱- حلق ۲- خوله ۳- شونډې، غابڼونه او خيشوم چې هريو له دې ۳ څخه هم څو و تونزې لري: حلق ۳ و تونځي لري، خوله ۱۰ و تونځي لري، شونډې او غابڼونه هم څو و تونځي لري (۹۸:۱۳ مخ)

۱۰-۵ داوستا تدوين

دمخكېنيو څېړنو پر بنسټ داوستا ليك داوستا په سرنوشت او سرگذشت پورې تړلې مسئله ده. د(اومونډ برډوزيكلې) دڅېړنې پر بنسټ لومړنى انځوريزيا تصويري ليك په لويه آريانا كې دود وه، چې اوستا پرې ليكل شوې وه او دمقدوني سكندر ديرغلونو په ترڅ كې اوستايي متنونه گډوډ

او خواره واره شول، چې وروسته بيا خوآريايي پاچاهانوپه بېلابېلو دوروکې هڅې وکړې چې دا متون راټول او بيايې له سره تدوين کړي. د اسلامي لومړيو پېر يو د ليکوالوپه ليکنوکې په عربي او پارسي ژبو خو خوارې داخبرې راغلي دي، چې سکندر د زردشت کتاب (اوستا) چې د غويانوپه ۱۲۰۰ څرمنو ليکل شوی وو، و سوځاوه اوله درې برخو څخه يې يوه برخه په ساتنځايونوکې پاتې شوه دا خبرې او معلومات د ثعالي، مسعودي، ابن مسکويه، طبري او ابن بلخي په رواياتوکې يوشان راغلي دي. داوستا د ليکلوهڅې داشکاني د پيدا بڼت په دوره اود ساسانيدورې په پيل کې، مخکې له دې چې په اوسني ليک وليکل شي روانې اوموجودې وې. له دې څخه داسې ښکاري چې کېدای شي اوستا د پروختونه سينه په سينه حفظ او ساتل شوې وي اوله پخوانيو مونتونو او څېړنو څخه داسې ښکاري چې داشکاني دورې دلومړي بالاش په زمانه کې او يا د ساسانيانوپه وختونوکې هڅې شوې وي چې دهغه مهال په دوديز ليک په هغې الفباچې اوستا ژبه پرې وليکل شوه، له آرامي ليکدود څخه اقتباس شوې ده او په لوي ليک له آرامي څخه اقتباس شوی دی اودهغه له مخې يې يونوی ليک اختراع کړ او اوستايې پرې وليکله. کېدای شي اوستا په ۴ زېږديز پېر کې ليکل شوې وي او وروستی تدوين يې په ۱۲ ميلادي پېر کې شوی وي. ولې داسې ويل کېږي، چې ناليکلی دوديعني په يادوزده کول يې د (موبدانو) له خو ترپايه ساتل شوی وو. داوستا ليکلي نسخې دېرې دي او هغه اوستا چې اوس راپاتې ده د پروپخوا ادبياتوپاتې شونې ده، څه ناڅه نيمگړې او آن چې په يوه لاس ليکل شوې ده. داسې اوستا چې ټول مونتون په کې وي په لاس کې نشته او دا شته اوستا له بېلابېلو مونتونو څخه راټوله شوې ده چې داوستا متن

د پاتې شوي لوی ادب راټولې شوي برخې دي، چې زردشت دهغې بنسټ اېښودونکی او منځته راوړنکی و. له همدې امله دا وستا د پيداينست ځای او مهال ټاکنه، د زردشت د تاريخ در اڅرگندېدو او د آرياني تېرو نوله ديني باورونو او تصوراتو سره نږدې اړیکې لري. د زردشت د ژوندانه د مهال او ځای په اړه د نظرياتو بېلابېلو الی شتون لري، ځينې پوهان په دې باور دي چې زردشت د ژوند وختونه د مقدوني سکندر د يرغل څخه ۳۵۸ کاله وړاندې وه، يعنې د ۷ مخزېږد پېړۍ وروستی برخې يا ۲ ميلادي پېړۍ لومړي وختونه گڼي. ولې ځينې نور بيا د گاتونو د زورگر دود او لهجې ځانگړتياو ته او د ويدايي سانسگرېټ سره دهغې نږدې والي ته په کتو د زردشت د ژوند وختونه د دويمې مخزېږد زريزې وروستی وختونه يا د لومړۍ مخزېږد زريزې لومړني وختونه گڼي. د يادونې وړ ده چې د گاتونو لهجه د ځينو اړخونوله امله آن د ويدايي سانسگرېټ څخه زړه بنسکاري. هغه د ديز نظر چې د زردشت استوگنځی يې آذربايجان باله نور د منلو وړ نه دی. په ځواکمن احتمال سره د زردشت ټاټوبی دلويې آريانا د ختيځو سيمو څخه گڼل شوی. تراوسه د بلخ، سغداو خورازم سيمي په لاندې دلايلو سره د زردشت د لومړنيو کړنو او فعاليتونو سيمي گڼل شوې دي: د زردشتيزم پالنې زانگواو داوستا د تدوين ځای دلويې آريانا ختيځې سيمي گڼل شوې دي چې وروسته بيا له هغه ځايه ټولې مرکزي آسياته زردشتيزم خپور شوی دی.

۱- داوستا جغرافيايي مطالب د آريانا ختيځې سيمي راپېژني.

۲- داوستا د حماسي مضامينو اړیکې د ختيځ له حماسي رواياتو سره يو شان دي.

۳- دپارسیانو روایات دزرتشت ظهور له باخترا (بلخ) او دزرتشتیانو سپېڅلي ځایونه دآریانا ختیځې سیمې گڼي.

۴- ژبپوهان دهغو کلمو په راټولو سره چې په یوناني زړو متنونو کې دباکتریایي (لرغونی بلخ) ترسرلیک لاندې راغلي او هم دهغو کلمو او نومونو په شننې سره چې په ارامی او یوناني کتیبو او اسنادو کې دباکتریا څخه ترلاسه شوي، دې نتیجې ته رسېدلې دي چې ددې موادو ژبه داوستایي ژبې سره توپیر نه لري او په دواړو اوستایي گړدودونو کې کېدای شي ددغولفظي موادو شواهد ومومو. د یادونې وړ ده، داوستایي ژبې لومړنۍ گرامر، چې دویلیمزجکسن په ۱۸۲۷ز کال خپور کړ، دباختري ژبې دگرامرنوم یې درلود.

۵- دبلخ وروستي پاچا گشتاسپ، چې له کیاني کورنۍ څخه وه، پرآریانیم وېجو واکمن و. زرتشت دده په وخت کې راڅرگند شو او ده ته یې خپل دین وړاندې کړ.

۱۰-۲ داوستا منځپانگه

دمنځپانگې له مخې اوستا په درې برخو وېشل کېږي:

۱- گاهانیک Gađānīg/Gahāīg په گاتونو او دهغې په تفسیرونو باندې

لیکنې لري او عرفاني، معنوي مسائیل رانغاړي.

۲- هادیک مانسریک Hadīg Mansarīg د عاگانې او ذکرونه په کې لیکل

شوي دي، چې په دیني او مذهبي مراسمو کې به وېل او لوستل کېده.

۳- داریک Dāīg/Dāīg فقهي متون دي، هغه څه چې داوستا په نوم

تدوین شوي دي دلیک او ژبنۍ لیکنې له مخې یوشان نه دي، ژبپوهانو هغه

په دو برخو وېشلي دي، چې یوه یې زړه اوستا یا گاتونه؛ او بله یې معاصره

او ستاده. گاتونه: G.Ā.Θ.Ā. د سندر و او سرود په معنا دی او یونکی یې په خپله زرتشت دی د شپږ ژبه ددې سبب شوې چې ددې سرودونو د مفاهیمو او معنا سم درک یې ستونزمن کړی دی. گاتونه د آریانا د پرلرادیي آثار دي، چې دریگ ویداسره په یو وخت او همهاله گڼل شوې دي، ویلم جکسن لیکي: «د پوې قاعدې په توگه او ستا په خپل ذات کې د پره زړه ده؛ او په عمومي توگه په هماغه کچه د سانسکرېت وېدونه او کله کله، نه همپشه حتا له هغې څخه د پر زاره معلومېږي» او ستا څو ټوټه بیزا شردی او دهغې برخې د ځای، وخت او پیدا یښت له مخې یوشان نه دي. دا وستا د پرې لرغونې برخې یعنی گاتونه دمخزېرد دویمې زریزې په لومړنۍ نیمایي کې د آریایانو په ټاټوبي کې منځته راغلي دي، گاتونه د پرلرغونی سبک لري، گرامر یې د معاصرې یا متاخرې او ستا په پرتله سم دي. ځېنې او ستایي گرامر یې قوانین په کې په بشپړه توگه مراعات شوي دي، د کلمو وروستي خپلواک غږونه (واولونه) یې د پررانبکو دي، د کانسوننت غږونه یې لکه D او G د معاصرې او ستا برعکس د کلمو په منځ کې بدلون نه دی موندلی. (۷۳۳:۱ مخ)

۱۰-۷ او ستا گاتونه

Baga-baYa، بغ، Raga-RaYa، په بدخشان کې یوه سیمه ده Dādig دātīg د فقهی قانون، Ada-ata وروسته بیا. گاتونه او ولس سرودنه لري، چې په یسنونو کې دي او پرینځو برخو وېشل شوي دي: اهنوگات $gā\Theta\bar{a}$ Dhynauuaiti د سرداری او باداری په معنا، اشتودگات $gā\Theta\bar{a}$ uštāuaiti د سلامتي او عافیت په معنا، سپنتمدگات $gā\Theta\bar{a}$ Spantāmainiti د عقل د پرونکي په

معنا، و هو خسترگات Vahuxšaθra gāθā دنپکې واکمنۍ اولاسبري
 په معنا، و هیشتهوايشت گات Vahištošt gāθā
 دنپې غوښتنې اونپکې شتمنۍ په معنا.

۱۰-۸ معاصره اوستا

دا اوستا د زرتشتيانودنني دين كتاب له شپږ برخو څخه پنځه برخې جوړوي. (۱۹، ۱۸۱ مخ) په دې برخه کې د وروستيو عقايدوسره مخامخ کېږو، د معاصرې اوستا د تاليف او تدوين په اړه پريکنده نظر نه شو څرگندولی او احتمال لري چې ډېر لرغونۍ يې هپتنگهيايتي Haptanghaiti داووڅپرکويسنونه دي، چې په ۳۵-۴۱ يسنونوکې راغونډ او مطالب يې په نثردی، ترگاتونو وروسته داوستا ډېره لرغونې برخه ده.

۱۰-۸-۱ يسنونه: دلمانځنې اودعا په معنادي، چې دوه اوياخپرکي لري، له دې ډلې څخه يې اوولس څپرکي دگاتونودي اوياتي نوراته دېرش څپرکي يې يسنونه دي. دوه روحانيون، چې زوت Zut او راسپي Raspi نومېدل د ديني يسنې مراسمو په ورځ د هوم Homa دگيا شيره زبېنې او له دم کړوشيدوسره يې خوري اوگډوي يې.

۱۰-۸-۲ يشتونه: يشتونه له لغوي پلوه ديس له کلمې سره هم ريښه دي اوتکي په تکي معنایې لمانځنه اودعاده. په دې سرودونوکې خدايان ستايل شوي اوزرو خدايانو لکه: Miθra: مهر، ناهيد Anahita تشرتيštra او نوروته ځانگړي شوي دي.

۱۰-۸-۳ ویسپرد: د سرودونوپه معناده، مطالب یې دیسن سره ورته والی لري؛ کېدای شي دیسنونوله متونو څخه اقتباس شوی وي، چې دنوروز په دودونواو مراسمو(شپږوني فصلي جشنونه) کې به وېل کېده. ویسپرد ۲۴ څپرکي لري.

۱۰-۸-۴ ونديداد: ونديداد-اوستا Vi-daēva-dēta د(دیوقانون ماتوونکي په معنایا دهغه چا چې قانون یې له دېوانو گونې او بېل دي یا ددېودقانون ضد معناده). ددوي په اصطلاح دېوان خدایان دي او آریاني وو. چې په مزدیسنايي دین کې شړل شوي او رټل شوي دي. وېندودا په لمانځه، پاکوالیو دیني آدابواو گناهونو پورې د اړوندو آدابواو قوانینو ټولگه ده، مطلب یې دپوښتنواو ځوابونوپه بڼه راوړل شوی دی، پوښتنې دزدشت له خولې اهورامزدا ته خطاب دي اواهورامزدا په هره برخه کې پوښتنوته ځوابونه وایي دواستا ددې برخې دتألیف نسبت له زرتشت څخه راوروسته دورو ته کېږي، مگر مطالب یې له دې زمانې څخه ډېر لرغوني او ځینو ځایونو کې آن له زردشت څخه تر مخه دورو پورې تړاو لري، دوندیداد دمتن دگرامر له پلوه تحریف شوی دی، دنورومتونولکه: دیسنونواو یشتونوپه پرتله اوستایي گرامري قواعد په کې په سمه توگه نه دي مراعات شوي وندېوداد ۲۲ فرگرده(څپرکي) لري لومړی فصل یې ۱۲ ټوټو ځمکو اودویم څپرکی یې درجم دداستان په اړه دی، له دریم فصل څخه تر ۱۹ څپرکي پورې دزدشتي دیني قوانین راغلي او وروستي درې څپرکي دهغه مهال له طبابت څخه بحث کوي. (۲۰:۲۰-۲۰:۲۷ مخونه)

۱۰-۹ کوچنی اوستا

په دې اوستا کې لنډې دعاگانې دي چې عادي خلکو به په خپلو موقعتونو پورې اړوندو دودونو کې لوستلې، اوتدوین یې احتمالاً په څلورمه میلادي

پېړۍ کې د دویم ساساني شاپورپه وختونو کې شوی دی. دا وستا او خرده
اوستامتون غالباً د پازند له متونو سره یوځای وي مطلب یې په ټولو خطي
نسخو کې سره یوډول نه ده. د خرده اوستا مطلب داشم او هویسا هووال
بیرو، ینگه ها تام په دعاگانو سره یې چې د زرتشتیانو اصلي دعاگانې دي
پیل کېږي. مهمې برخې یې د نیرنگې کستي، سورش باژ، د هریشام
دعا، پنځه ځای او نورو څخه عبارت دي. تراوسه پورې چې دا وستا ژبې
معتبرې ژباړې او ژبنۍ څېړنې ترسره شوي د نړۍ نامتو
پوهانو بیا غلو: کریستان باتلومه Chrbartholomae، گیگر Geiger،
گلدر Geldner، هوشمان Hubschmann، جکسن Jakson او انسler Inslor پورې اړه لري.
(۷۷۲-۷۷۴ مخونه)

په پای کې ویلای شو چې اوستا ژبه هغه ژبه ده چې د زرتشتي دین
لارښوونې پرې شوې وې او د (یسنونو، یشتونو، ویسپرد، ونیداد
او کوچنۍ او معاصره اوستا) په دې پورې اړونده آثارو څخه پرته د دې ژبې
نورې هېڅ نښې نښانې په لاس کې نشته، آن تردې چې په خپله دا وستا په
متونونو کې هم د دې ژبې اصلي نوم ته نغوته نه ده شوي او دا وستا کلمه هم
په خپله په اوستایي متونو کې نه ده راغلې چې دلومړي ځل له پاره په
پهلوي متونو کې د اپستاک Apastāk کلمه او کلاسیکو پارسي متونو کې
د اپستا، اوستا، استا او وستا په بڼه راغلې ده همداراز په عربي متونو کې
د اپستاک، اپستاق... راغلې. د دې کلمې دقیقه معنا ښکاره نه ده په قوي
احتمال داستایني او په ځینې متونو کې د (بنسټ، اصل او اصلي متن)
معنایې هم ورکړې ده. چې دا ژبه دلویې آریانا دلرغونو ژبو څخه ده، لرغونې
آریاني ژبې اصطلاحاً هغو ژبو ته وېل کېږي چې د دویمې مخزېږد زریزې له
وروستیو څخه تردې سوه مخزېږد پورې، په ختیځ کې د شمالي چین له

پولوڅخه (د ساکي قبایلو ترمنځ) تر توري بحیرې پورې او په لوېدیځ کې د آروف تر بحیرې (د سکيتي قبایلو ترمنځ)، په شمال لوېدیځ کې (د ميدي قبایلو ترمنځ) او سهیل لورته دهند ترپولو د آرياني تېرونو د بېلتون له مهاله، د آرياني تېرونو ترمنځ په پراخه ساحه کې وېل کېدې. او ستا ژبه هېڅ يو پېژندل شوي آرياني قوم ته نه شو منسوبولی. او ستا ژبه په حقيقت کې د گڼو ديني متنونو ټولگه ده چې په بېلابېلو دورو، بېلابېلو سيمو او بېلابېلو وگړو په وسيله رامنځته شوې ده، تراوسه هېڅ يوه معاصره ژبه نه شو کولای چې داو ستا ژبې مستقيمه يا مخامخ او بنسټې بڼه يا پاتې شونې وگڼو. مگر د الماني ژبپوهانو او پوهاند ډاکټر مجاور احمد زيار د څېړنو او کره لاسوندونو پر بنسټ پښتو ژبه مستقيماً داو ستا پاتې شونې ده، او بل نظر داسې ده چې ساکي له او ستا او پښتو له ساکي څخه مستقيماً پاتې شونې ژبې دي (www.zyar.net:۳۳)

۱۱- زاړه فرس قبایل

د آریایي قبایلو څخه بله ډله چې ده هغه آریاني ژبي پارسیان یا لرغوني پارسیان دي. چې د لرغوني ختیځ تاریخ کې یې د نورو تېرونو په څېر ونډه درلوده، پوهان داسې باور لري چې «پادشوا» چې د آشوري د نهمې مخزېرد پېړۍ په لومړیو کې لیدل کیده، (یعنې تقریباً په لرغونو منابعو کې د ميدي قبایلو په اړه لومړنیو معلوماتو او اطلاعاتو رامنځته کیدو سره سم) تر ټولو لرغونې تذکره ده، چې د نوموړو قبایلو په اړه په لرغونو آثارو کې شاهدي ورکوي.^۴

^۴ دیاکونوف د ميديا نو په تاریخ کې د يادشوا ناحیه پرته له فارسیانو بولي (يادشوا په ناحیه کې پارسیان نه وه). ۵۹ مخ

په هغه دوره کې پارسی قبایلو د یو ځواکمن او خپلواک قوت په توګه د نړۍ په تاریخ کې میدان ته نه دي دانګلي شو پېرې وروسته د تاریخ څخه د اریانا په سهېل لویډ څو سیمو د خلیج په څنډو کې یادونه کوي او هغه برخه د اریانا د پارس قبایلو په نوم یاده شوې ده. (پارسیایي لرغونۍ پارسی او «پرسید» یوناني - چې معرب یې فارس او فارستان دی) وروسته له دې چې پارس قبایل په نومرې ناحیه کې استوګن او ځای پر ځای شول په کال ۵۵۳ مخزېږد د میدی قبایلو د پاچا پروړاندې د سرکشی او بغاوت جنډه برته کړه او په پایله کې د میدیانو پاچایي له منځه وویړه او نوی دولت یې چې د پخوانۍ میدی امپراطورۍ ځمکې تر ولکې لاندې وې تر خپلې هخامنشي پاچاهۍ لاندې سره یوځای کړې او په (۵۵۰ مخزېږد) یې د دولت بنسټ کېښود کوروش دنوي دولت بنسټ اېښودونکي (له ۵۵۸ څخه تر ۵۲۹ مخزېږد پورې) واکمني وکړه. چې ډېر د پارس قبایلو په وسلوال ځواک ډاډمن و. ډېرې جګړې او سوبې وکړې او ډېرې او بیلابیلې سیمې د اریانا، مرکزي او کوچنۍ آسیا د ځان تابع کړې دا سوبې او فتحې د کوروش د ځایناستي یعنی کمبوجیه (کامبیز ۵۲۹ تر ۵۲۲ م.ز) واکمني وکړه او لومړی داریوش (۴۸۶ - ۵۲۲ م.ز) دورو پورې هم رونی وې، د لومړی داریوش په وخت کې، د پنځمې او شپږمې مخزېږد پېړیو په بهیر کې دهخامنشیانو واکمني د منځنۍ آسیا، ارمنستان، له شماله نیولې تر حبشې په سهیل کې د اژه د سیند تر څنډو - د لوېدیځ لور ته تر سند تر روده په ختیځ کې وغځېده. د پارس قبایل چې په ګڼ ملتې (له بیلابیلو اقشارو او تېرونو څخه جوړه هېواد) یا ګډو او مرکب ملتې هېواد کې یې واکمنانو مقام او ځای درلوده لکه میدیان چې له منځنۍ آسیا راغلي وه. پارسیان هم لکه د نورو قبایلو په څېر چې د اوستا لرغوني سرودونه او سندري ساتلې

او ویلي ځانونه چې آریایي بلل ، هخامنشي واکمنانوهم ځانونه آریایان بلل:

Adam dārayavahuš xšāyaθiya vazraka xšayaθiya
xšāyaθi yam....vištaspa hyāpuθra haxxāmanišiya
parsaparsahyā puθraariya ariyačiθra.

ژباړه: زه داریوش ، ستر ټولواک ، شاهنشاه ، د وشتاسب ، هخامنش زوی ، پارس او د پارس آریایي او له آریایي پښته (نژاده) د یوناني تاریخ پوهانو په لیکنو کې د آریانا ، آریا او آریایي په کلمو کې د ډېرو نومیالیو نومونو سره مخامخ کېږي. د لومړي داریوش په نورو کتیبو او لومړي خشایا رشای په کتیبو کې هم همدا جملې لکه: (داریوش ، دشوش په کتیبه ۱۴-۱۷e, او د خشایارشا په استخر کتیبه ۱۳-۶ h) کې د آریا کلمه (arya) ، چې کیدای شي د پوځي لوړ پوړو چارواکو ځانگړی نوم وی راغلي ده. لکه د لومړي داریوش د نیا یعنی (انی) نوم داسې ویل کېږي چې آریارمنه Arigaramna وه. د بهستون په کتیبه په ۴ پایه یا ستنه کې د آریا کلمه کارېدلې او راوړل شوې ده. (۱۴-۲مخ) په پای کې باید ووايو ، چې زاړه فرس قبایل د هغه وخت د نورو قبایلو له ساکان ، میدیان ، پارتیان ، سغدیان ، پکهتیان... نورو په څېر د یوې آریانا یو تېروه ، چې د میلاد څخه د لومړۍ زریزې په نیمايي کې د داریوش په کتیبه کې د نورو قبایلو په څیر نوم راغلی او داریوش هم خپل ځان آریایي پارس بنوولی دی.

۱۲- زړه فرس ژبه Old Persian

د تاریخي اسنادو پربنسټ د آریایي او آریاني لرغونو قبایلو لومړنی ټاټوبی د معاصر افغانستان او ورڅېرمه سیمې دي.

اوپه هماغه وخت کې دپرسیک قبایلو دباختري سره یې معاشرتي، کلتوري او وټه ییزې (اقتصادي) اړیکې دومره ټینګې نه وې او همدا د اړیکو سوړوالی او سست والی ددې سبب شو چې ددوي ژبه لومړی په بېلابېلو ګړدودونو یعنې لهجواو بیا په بېلابېلو ژبو بدله او ووبشل شوه. دغه بېلتونونه او په ځانګړې ژبو وېشل د پېړیو پېړیو جغرافيايي لږوالي نور هم ډېر کړ، چې په خپل اصلي ټاټوبي باختري کې دباختري او په لوېدیځ پارس کې دپرسیک ژبې د بېلابېلو ژبنيو ډلو په څېر امانځته شوې، چې دا دوه ډلې دباختراو پرسیک په نومونو او س پیژنو چې ټولګې ته یې آریاني ژبې وېل کېږي. په اوسني ایران کې دځینو ځان غوښتونکو عناصر و له خوا ورته ایراني ژبې وېل کېږي او داصطلاح ځینو بهرنیو څېړونکو هم په تېروتنې او تقلید سره ایراني کارولي ده. دپرسیک ژبو په لړ کې په کومه چې ډېر لرغوني لیکونه لیکل شوي توکي او مواد یې دژبپوهانو په واک کې شته، هغه زړه پارسي ده چې په مېخي لیکدود لیکل شوې ده. دغه لیکنې دهخامنشي کورنۍ ۲۵-۴ ق.ز پېړۍ دپاچایانو په امر دپوې لویې سوداګریزې لارې پرسر په شاهي هدیره کې په زرینو ټیکلیو او دپروپه ټوټو لیکل شوې وې چې دبغداد اوری په لویه لار کې معاصر کرمان ښار ته نږدې دپوې لویې ډبرینې درې پرمخ لیکل شوې وه. همدا راز په اوسني شیراز کې دنقش رستم په نوم کتیبه، چې هغه هم لومړي دار ته منسوبه ده ډېر بشري او تاریخي ارزښت لري زړه پارسي چې په مېخي لیکدود لیکل کېده که څه هم لیکدود دومره بشپړتوري نه لري چې په ژبه کې دټولو شته غږونو افاده یې کړې وای دبېلګې په توګه د(ر) او (را) له پاره یو توری وه. دا وږد و او او لنډ و او (و-ي، u-i) کارونه یو ډول کېده. همدا راز دد پښتونګ یا د بفتانګ او مونوفتونګ (غبرګ)

غریزو او یا ډېر غریزو گهون) دکارونې له پاره هم ځانگړې نښې نه درلودې.
په دې بڼه:

Vazrak - vazaraka- vazara ka - vazrka – vazarak

په خو ډوله وېل کېدای شوې له دې امله دزړې پارسي دفونیتیک تثبیت دنورولرغونو ژبو اوستا اوزړې هندي(سانسگرېټ) اودمنځنۍ پارسي په مرسته شوې دي.په ځانگړې توگه دغه پرتله کې اوستا ښه ځای او اونډه لري.(۲۸۳:۲۹-۲۸۴ مخونه)

زړه پارسي ژبه دلرغونو فرس ټبرژبه وه، اوترټولو لرغونې اومهم اثريې چې ورته پاتې ده دبستون په غره دلوي داريوش کتیبه یا ډبرلیک دی.دا کتیبه دبستون غره په دوه سوه پنځه ویشټ پایو په درې ژبو:علامي، واکدي او زړه پارسي حک شوې دی(۵۱) اوپه منځ کې یې دداریوش ددربارېدو یوه صحنه هم حک شوې ده، دلرغونې پارسي کتیبه دصحنې لاندې په پنځو پایو یا ستنو کې حک شوې ده ، چې لومړۍ پایه ۹۲، دویمه پایه ۹۸، دریمه پایه ۹۲ څلورمه پایه ۹۲، پنځمه پایه ۳۲ لیکې اوسطره ده، چې دعلامي ژبې دوه روايته لري، لومړۍ روايت په ۴ ستنو ښي لورته لرغونې پارسي او

(1) دبستون په کتیبه کې دپوهاند عبدالحي حبيبي دڅېړنې له مخې درې مسرې په پښتو ژبه دي، په دې اړه

دپښتو ادبیاتو تاریخ، لومړۍ ټوک، ۰۳۸۴ المریز، ۳۲۲مخونه وگورئ

بل روایت په ۳ ستونو کین لورته حک شوی دی چې وروسته د داریوش له واکمنۍ په پارسی ژبه کې کتیبې لیکنې پیل او دود شوې (۱۷:۱۵-۱۷ مخونه)

د تاریخ پوهانو په وینا زړه پارسی یا فرس قدیم چې دلرغونو پارسیانو ژبه وه او اوس له دغې ژبې پرته له خو ډبرلیکونو چې پورته یې هم یادونه شوې نورڅه نه دي راپاتې، له دغو ډبرلیکونو څخه ژبپوهانو د زړې پارسی پوازې ۴۰۰ الفاظ موندلي دي، چې په میخي لیک کښل شوي دي (۳۱:۳۳ مخ)

دیو لې تاریخي لاسوندونو پر بنسټ آریاني لرغونو ژبو د لیکنې له پیل ۱۲۰۰ ق.م تر ۳۳۱ ق.م پورې دوام درلود چې زړه فرس هم په همدې مهال کې شتون درلود او داستون یې د ځینو پورته یادو کتیبو او ډبرلیکونو څخه راپېژندل شوی (۲۸:۱) مخ

همدارنگه باید ووايو چې د پرسیک ژبو په ډله کې کوم چې لرغونې او پخوانۍ لیکل شوې هغه زړه پارسی ده، چې په میخي لیکدود لیکل کېده دا لیکنې ده خامنشیانو په دوره (۷۰۰ تر ۴۰۰ مخزېږد پېړیو کې د پاچاهانو په امر د سرو زرو په تکلپو، کودیو او ډبرو باندې د لویو سوداگریزو لارو په سر په شاهي هدیره کې لیکل کې دي، دغه لیکنې لږ تر لږه ۲۵۰۰ کاله مخکې د عیسی (ع) سلام له زېږون څخه پخواني متون وړاندې کړې دي (۱۹:۱۵) مخ

همداراز لرغونې پارسی یا فرس باستان له (۵۵۰ تر ۳۳۱ م.ز) کاله د آریاني ژبو د لرغونې دورې ژبه وه (۴۰:۱۳) مخ

زړه پارسی د آریایي قبایلو ژبه وه چې د مخزېږد لومړۍ زریزې په لومړۍ نیمایي کې ده خامنشیانو د مېخي ډبرلیکونو څخه (۴-۷ ق.م) پېړیو پورې راتې پېژندل شوې ده. (۱۹:۱۴) مخ اما د دفتر، دېوان، مکاتېبې او لیکلو ژبه یې د فارس شاهنشاهي آرامي ژبه وه. (ارامي ژبه د سامي کورنۍ له ژبوه اود عربستان د شمالي تېرونو ژبه وه) آرامي ژبو و یونکو او آرامي

پېژندونکو مامورینو بڼه دولتني مکتوبونه د پاچا او نورولو پورې چارواکوچې په زړه پارسي بيانېدل او دهغه پاچا وينا چې بله ژبه يې درلوده په رامي ژبه را اړول او ليکل يې. له نورو پاچاهيو به چې مکتوبونه په ارامي ژبه راتلل پاچاته په خپله ژبه که به پارسي وه په پارسي او که به بله ژبه وه په خپله ژبه به يې ورته ژباړل او وېل به يې. چې ددې مکتوبونو له ډلې څخه چې په چرم ليکل شوي وه او پنځمې ق م پېړۍ پورې اړه لري په ارامي ژبه دي چې دمصر په هېواد کې لاسته راغلي دي. (۲۳:۲۰مخ) دا ژبه يعنې زړه پارسي د فارس په سهيل لوبديخ کې دود ژبه وه او دپورته يادونو پر بنسټ دهخامنشي دورې ډېر ليکونه ورباندې ليکل شوي دي. (۲۵:۴مخ)

۱۲- د زړې فرس ژبې ابېڅي (الفبا):

زړه پارسي په داسې تورو ليکل شوې ده، چې هغو تورو ته ميڅي توري يا ميڅي الفبا وايي او دنومونې لامل يې دادی چې ددې تورو بڼې او شکلونه دمېخونوپه ډول او ورسره مشابهت لري، داسې بنکاري چې د زړې پارسي د ليکنې له پاره به لوی داريوش د تورو او الفبا د جوړولو او بيا پرې ليکلوا مورو کړي وي. د زړې پارسي الفبا له اکدي الفبا او اکدي الفبا له سومري الفبا څخه اخستل شوې ده. د زړې پارسي الفبا ۳۲ توري، دوه د بېلتون يا بېلوو اصطلاح وي او ۸ اندليکني Idaogram لري، زړه پارسي دا اعداد و د بڼوونې له پاره هم نښې درلودې، لږ يې ترموډرار سپدلې دي او پاتې شوې دي. دلرغونې پارسي د تورو څخه هريوپرته له درې تورو چې خپلواکو (واول) غږونو د بڼوولو له پاره کارېدل نور ټول خپلواک يعنې واول له ځانه سره لري، چې د همدې لامل پر بنسټ د زړې پارسي الفبې څپه بيزه (هجايي) ده، دلرغونې پارسي الفبې له کين لوري څخه بڼي لوري ته ليکل کېده، دا الفبې دهخامنشي کورنۍ د پاچاهۍ تر پايه پورې

کارېدله، ولې وروسته له هغه له دود او رواج ولوېده او وروسته بیا هېره شوې ده. د ۱۹ پېړۍ په لومړيو کې د لوېديځې نړۍ پوهان د دې الفبې په ويلو بريالي شول د ميخونو په بڼه نښو چې د زړې پارسي د ليکلو لپاره کار ترې اخستل کېده د لغتونو تلفظ يې په سمه توگه نه شونښوولې. د لرغونې پارسي د الفبې منځته راوړونکو (مخترعينو) يو لړ قواعد ميخي شکله نښو د دلالت له پاره د لرغونې پارسي په واجونو (غږونو) باندې وضع کړي وو: هغه نښې چې انگليسي (a) لري د ناخپلواکه (صامتها) غږونو له پاره چې وروسته له هغو ناخپلواک (صامت) راځي يا کوم خيز وروسته له هغونه راته او يا هغه ناخپلواکه غږونه چې وروسته له هغوي (a) راتلله په کار وړل کېدل. لکه لکنې بڼه AD□M□، تلفظ بڼه: Adam زه يا من، چې د a خپلواک (واول) غږ د اصطلاح په پيل کې د A په وسيله نښوول شوي دي... په لرغونې پارسي کې د L او Z غږونه نه وه او د پرديو لغتونو په ليکنه کې چې L او Z به يې درلودل L□ او Z□ به يې کارول. د اندليکني يا Ideogram اصلي بڼه د مفرد فاعلي حالت د نښوولو له پاره په کار وړل کېدلې. او د نورو نښوولو له پاره وروستي توري او يا هم د اصطلاح د پوره بڼې توري په پای يا وروستۍ برخه دهغو وړاچول کېدل. لکه: ليکنې بڼه DH، تلفظي بڼه Dahyāuš هېواد/ ليکلي بڼه BG، تلفظي بڼه bagah خدای/ ليکنې بڼه BU، تلفظي بڼه būmiš بڼه او داسې نور، پر همدې بنسټ د آريانا پېژندونکو ترمنځ د لرغونې پارسي د اصطلاحاتو او لفظونو تلفظ په دې سبب، چې د لرغونې پارسي الفبې د لفظونو او اصطلاحاتو دقيق او سم تلفظ نه بڼه يې، اختلافات او د نظر بدلون شتون لري. دا وستا او سانسگر بټ سره د پرتلني په مرسته ځينې آريانا پېژندونکي، اصطلاحات او لفظونه په داسې بڼه يې غږونه

لیکھی (فونیمیکه) بنه یی لیکھی، چھ له حینی نورو آریانا پیژندونکوسره یی دهغی اصطلاح یا لفظ په غرلیکنه (فونیمیکه) بنه کې توپیر شتون لري. AB□R□: غرلیکنه بارتلمه:

د زوی پازسی الفبا

۱	𐬀 a	۲	𐬁 i	۳	𐬂 u	۴	𐬃 k	۵	𐬄 x	۶	𐬅 g
۷	𐬆 h	۸	𐬇 ē	۹	𐬈 j	۱۰	𐬉 y	۱۱	𐬊 t	۱۲	𐬋 θ
۱۳	𐬌 d	۱۴	𐬍 n	۱۵	𐬎 ç	۱۶	𐬏 r	۱۷	𐬐 s	۱۸	𐬑 š
۱۹	𐬒 z	۲۰	𐬓 p	۲۱	𐬔 f	۲۲	𐬕 b	۲۳	𐬖 m	۲۴	𐬗 v
۲۵	𐬘 l	۲۶	𐬙 g	۲۷	𐬚 lu	۲۸	𐬛 du	۲۹	𐬜 nu	۳۰	𐬝 ru
۳۱	𐬞 (-m)	۳۲	𐬟 ku	۳۳	𐬠 d	۳۴	𐬡 (= m)	۳۵	𐬢 v	۳۶	𐬣 (= j)

د زوی پازسی الفبا ( ) ( )

د زوی پازسی الفبا

𐬀𐬁𐬂	xšāyaθiya	شاه
𐬀𐬁𐬃	baga	خدای
𐬀𐬁𐬄	būmi	بوم
𐬀𐬁𐬅	a ^h uramazdā	اهورامزدا
𐬀𐬁𐬆	a ^h uramazdā	
𐬀𐬁𐬇𐬈	a ^h uramazdāha	
𐬀𐬁𐬉𐬊	dabyu	دای
𐬀𐬁𐬉𐬋	clabyu	

د زوی پازسی الفبا ( ) ( ) د زوی پازسی الفبا د زوی پازسی الفبا د زوی پازسی الفبا

، د کنت غرلیکنه abarat بر د (۱۷: ۳۰-۳۲ مخ)

ساده		مركب	
لڼډ	لوږ	لڼډ	لوږ
āa		ai	āi
īl		au	āu
ūu			

د زړې پارسي صامتونه:

	p	t	k
	b	d	g
			č
			ĵ
		f	θsšhx
w			z
m		n	
		r	

۱۳- ساکانو قبایل

د غه تېر ته هندیانو او پارسیانو ساک ویل او په آشوري ژبه کې د شکوز ویل کېدل لکه چې په هخامنشي کتیبو کې سکه (saka) یا سکا (sāka) لیکل شوي او دا هغه نوم دی ، چې په زړه پارسي کې دهغو ساکانو له پاره کارول شوي ، چې دمنځنۍ آسیا له خوا یې له پارس سره اړیکې درلودې. (۲۹-۱۱۲ مخ) په یوناني منابعو کې (Skuthai) Σxbθal ورته ویل شوي دي. د سکا کلمه په وخت او ځای کې تر اندازې ډېره مبهمه او نامشخصه معنا لري. دلېدېځو ساکي قبایلو ژبه په لرغوني دوره کې د تور سمندرګي په شمالي سیمو کې ، د ځانګړو نومونو او د پاتې قبایلو دنومونو په لیدو او

کتو په یوناني لیکنو کې Sythian او Sythique یاده شوي ده ، د بهستون په کتیبه کې څلور ډلې ساکان یاد شوي دي:

۱- سکه پردرایا (Sakā paradyaya) داهه (Daha) یعنی د سمندر د پورې غاړې ساکان ، او داهه د آرین اړوند هغه ډله ده چې د خوارزم په دښته کې یې ځای نیولی او بیا د خزر سمندرګي په سهیل غاړه میشت شول او خلک ورڅخه په تنګ شول. د فارس پاچا ، داهه دغه ډله تیت او پرک کړه ، یوه ډله ترې زابلستان ته ولېږدېده ، چې سکزي Sakzay ورته ویل کېدل.

۲- سکه تیګره خودا (sakātigraxaday) مساجتیا (Massagetae) (د تېرې خولۍ ساکان) یعنی تر سیحون خوا ساکان: دهخامنشیانو د خپلې واکمنۍ په لومړیو وختونو کې له ساکانو سره سرحدي جګړې کولې ، په همدې جګړو کې دهخامنشیانو بنسټګر لوی کوروش له ختیځو ساکانو سره په یوه نښته کې چې مساجتیا نومیدل د ښېوي (څېوي) په سیمه کې په (۵۲۹ م.ز) کال ووژل شو.

۳- سکه پرسوغودم (Sakā parasuqudam) یعنی د سغد هاخوا ساکان.

۴- سکه هنومه ورګه (sakā hauma varga) امیر جییانان (Amyrgians) یعنی هوم څښونکي ساکان یا تر سیحون پورې غاړه ساکان.

د واسیلی ایوانویچ ابایف په اند او وینا په یوناني او رومي تاریخي منابعو کې په لاندې توګه د ساکانو د مهمو طایفو یادونه شوې ده. (۲۱-۲۰:۱۴)
(مخونه)

سرمت یا سرمیان «د یوناني (Σαρματα) د روسیې د سهیلی په سټیپونو کې د لرغونو میشتو تېرونو یوه ټولګه وه. سرمتیاڼ آریایي توکمه قوم او

آرياني ژبي وو. چي ساکانو لو بديځه خانگه گڼل کېدل او له ميلاد څخه دمخه په څلورمه او پنځمه پېړۍ کې ژوند کاوه؛ چې د وخت په تېرېدو سره د سمرت نوم د قوم په ستره ټولگه يا په بېلابېلو قبيلو اطلاق شو. خود دوی ستره برخه په سهيلي سيمه کې د سمرتيانو وو، له څلورمې مخزېږد پېړۍ څخه وروسته د مهاجرتونو (د هونيانو او ترکانو) د دورې په پيلېدو سره ددې توجه نفوذ ورو ورو لږ شو. د منځنيو پېړيو په پيل کې د دوی قوم او اولاده په الاينانو مشهوره شوه. نن ورځ هغوی د آسيا په نوم پېژندل کېږي چې په اوستيا سيمه کې او سپري.

مساکتیان يا مساجتیان: Massagetai (يوناني Massaystal) په منځنۍ آسيا کې نيمه کوچي ساکي آرياني تېرو سکه (Saka) يا سکا (Sakā) يو نوم دی؛ چې په پخوانيو متونو کې هغو ساکانو ته چې د منځنۍ آسيا له لوري يې له پارس سره شخړه او مجادله کوله، کارول شوي دي. د «کستا» وروستاړي په ساکي ژبه کې د جمعې نښه ده. او مساکت د ماسايانو په معنا يعنې ساکان دي.

الانينان (يوناني کې ورته Alavol) وايي. په لرغوني دوره کې د شمال له آرياني اقوامو څخه يو قوم وو، چې بنسټ يې د خزر سمندرگي په ختيځ کې ده، لومړی په تاريخ کې د آرين په نوم يادېدل او په خوارزم کې په هغه سيمه کې چې اوس د بنسوي مرغزار دی، اوسېدل او بيا قفقاز ته ولېږدېدل. د الانيانو يا الانو د آريانا د کلمې متکامله بڼه ده. د دې قوم اولاده د روسيې او گرجستان په پولو کې په اوسيتيا کې او سپري او خپل تېر او ژبې ته ايرون وايي. د هيرودوت په ليکنو کې ساکان د سکيت په نوم ياد شوي دي دوی تل له ځان سره پيالې درلودې، څرنگه چې په يوناني ژبه کې سکيت د پيالې په معنا ده، نو پر همدې بنسټ دوی ته دا نوم د هيرودوت

له خوا ورکړل شوی دی. هیرو دوت وایي، چې اروپایي ساکانو به ځانونو ته سگلس (Secolotes) وویل همدا کلمه په اروپایي ژبو کې په سسیت (Scythe) اوبنتې ده، نوموړی زیاتوي: ځکه آریایانو ټولو سکوتیانو ته ساکان وویل، په عربی ژبه کې هم تاریخ پوهانو او جغرافیه پوهانو د اسلامي سترواکۍ په بهیر کې هغو ته ساک ويلي دي په دقیقه توګه څرګنده نه ده چې ساکانو خپلو ځایونو ته څه وویل. ګرښمن لیکي: ساکانو د فارس د اشغال او نیولو پر مهال د کردستان د «سقز» سیمه خپله پلازمینه کړې وه لکه چې د دوی آثار په دغه شاوخوا کې پیدا شوي دي او وېل کېږي چې د «سقز» کلمه د ساکانو له نوم څخه رامنځته او مشتقه ده.

پوچیان: دا نوم چینیانو د منځنۍ آسیا یو لرغونی کوچي ټبر ته، چې ساک وو کارواوه (تاریخ کیمبرج، دریم ټوک، لومړۍ برخه ۱۳۸۱ المریز کال ۸۵۸ مخ) پوچیان د ساکانو هغه ډله وه، چې له میلاد څخه دمخه په لومړۍ پېړۍ کې په باختر کې وکويشان د سترواکۍ (امپراتورۍ) بنسټ کېښود او د دویمې مخزېږد پېړۍ له دویمې نیمایي څخه د لومړۍ میلادي تر لومړیو پورې په منځنۍ آسیا، افغانستان او ترهنده واکمن وو. تاریخي ساکان، پیل کې له نورو انډو اروپایي خلکو سره یوځای او وروسته بیا نورو سیمو ته ولېږدېدل، ساکان له لومړۍ مخزېږد زریزې څخه تر لومړۍ زېږدیزې زریزې پورې د تور سمندرګي له غاړو څخه د چین تر پولو پورې دا پراخه سیمه په ولکه کې درلوده او د دوی استوګنځی له شمال څخه د سایبیریا تر سهيلي دښتو، له سهيل څخه تر خزر تر ډانیوب سین پورې رسېده. د ساک ټبرونو مهاجرت د انډو اروپایي سترو مهاجرتونو په دوران کې شوی دی. ځینو آریایي قبایلو د سایبیریا سهيلي لورې سیمې پرېښودې، یوه ډله اورال غرونو په لور او بله ډله د سیردریا او آمو سیند

په لور و خوځېده ، دوی له تیان شان غرونو و اوښتل او د کاشغر سیمې ته وونوتل ، له هغه ځایه ختیځ ترکستان او کوچه ، قره چار او توشن هوانگ درې ترکانسور جوړې ترخپل واک لادې کړلې او چین له خاورې سره گاونډیان شول. (دایره المعارف ، ایرانیکا ، استرایی های هخامنشیان) د پارتیانو په وخت او مهال کې (پارتیان د ساکانو د پرني تېر یوه څانگه گڼي) (۷۱:۴۵مخ) (سبک شناسي بهر ، لومړی ټوک ، پوهاند محمد حسین یمین ، سرگذشت زبان فارسي دري ، ۱۳۸۵ ، ۷۱مخ ، کورش صفوي ، آشنایی با تاریخ زبانهای ایرانی ۱۳۲مخ) د دویمې مخزیرد پېړۍ په وروستیو کې کوچي ساکان د پارتیانو په ختیځو پولو او سرحدونو کې وړاندې ولاړل او د اوسني کندهار او سیستان سیمې یې نیولې ساکانو له هغه ځایه کابل او پنجاب ته نغوډ وکړ. د سیستان نیول دایمي و. کله چې د سیستان نوم په واقعیت کې ددې تېر له نوم څخه اخستل شوی او ورسره اړه هم لري. ساکان تر ډېره بریده د مادیانو (میدیانو) او پارسیانو د تمدن اغېزمن وو او د خپلو قومیانو ، سرمتیانو غوندې له مردایي او زردشتي غورځنډو څخه چې په پای کې وکړای شول د میدیانو او پارسیانو عقیدې او بارورونه بدل کړل. لري وو. (۱۳۹:۴-۳۱۱-۳۰۹مخونه)

۱۴- ساکي ژبه

ساکانو لومړۍ زریزه مخکې له میلاده اولومړۍ زریزه وروسته له میلاده په ډېرو پراخو سیمو کې د تورې بحیرې پر غاړو د چین تر پولو پورې نیولې وې او دلرغونې ساکي ژبې څخه کومه لیکنه راپاتې نه ده یوازې د لوېدیځې ساکي څخه یو څو لغتونه چې هغه هم ځانگړي نومونه دي او ویونکو یې د تورې بحیرې پر غاړو ژوند کاوه په یوناني او لاتیني کې راپاتې دي. چې دمنځنۍ آسیا د ساکي ژبې څخه هم یوه اندازه لغتونه په ځانگړو نومونو په

هندي سانسگرېټ ، يوناني اولاتيني په ځای پاتې دي. څو نومونې يې دلغتوچې دلوېديځو ساکي ژبو څخه په يوناني اولاتيني ليکونوکې پر ځای پاتې دي را اخلو: arvant، تيزاو روښانه (تند او سريغ)، āspa، آس، ātar، آذر، bāzu، بازو (مټ)، čarma، چرم، čyav، کېدل، gauša، غوړ، hapta اووه، haška، وچ. (۱۵۰:۱۲ مخ)

ساکي یاسکيتي ژبه د ساکي اوسرمتي قبایلو ژبه وه، چې داتمې او اوومې مخزېږد پېر یو څخه تر څلورمې او پنځمې میلادي پېرې پورې دتورې بحیرې په شمالي څنډو کې استوگنه وه. له دې ژبې څخه لکه څنګه مو چې پورته یادونه وکړه هېڅ آثار نه دي را پاتې فقط یو څو سکيتي يعنې ساکي کلمې او ډېر ځانګړي نومونه، د قبایلو او ځایونو (اماکنو) نومونه ديوناني تالیفاتو کې لیدل کېږي. (۱۸۱:۱۴ مخ)

د ساکي قبیلې اصلي ځای په لرغوني افغانستان (آریانا) کې دهندو کش شاوخوا سیمې دي، د پورته اونورو لیکنو او څېړنو پر بنسټ د ډېو یوه ډله تر میلاد نږدې یوزر کاله وړاندې د شمال لورته ولېږدیدل، چې آن دتورې بحیرې تر څنډو او د چین تر پولو پورې ورسېدل او بله ډله یې د مرکزي آریایانو (باختریانو)، پارتیانو، سغدیانو، خوارزمیانو اونورو تر څنګ پاتې شو. چې زر کاله له میلاد څخه وروسته هم د آریانا په پراخو سیمو کې استوګن وو، چې د باخترې قبایلو په بېلابېلو نومونو یاد شوي دي، د میلاد څخه دوه پېرې وړاندې د ساکو یوې ډلې په باختر، انګیان (سیستان) او آراخوزیا باندې واکمني ترلاسه کړه، چې بیا دهند تر شمال لوېدیځ برخو هم ورسېدل. کله چې د هلمند او هامون درود سیمو ته یې مخه کړه هلته میشت شول په پارتیانو یې یرغلونه وکړل او هغوي ته یې ماته ورکړه؛ نو د پارس ختیځو سیمو ته هم ښه وتل او بیا یې له دې سره د معاصر افغانستان

او اوسني سيستان (انگيان) سهيل لو بديخي سيمي ونيولي، دغه خاي ددوي په نوم ساکستان ياد شو، چې اوس ورته سيستان وايي او دا دنيمروز ولايت اودهغي شاوخوا سيمي دژبي په اړه بايد ووايو چې داژبه دمركزي باختري په نوم هم يادېږي. (دژبه داآرياني ژبودمنځنۍ دورې په بحثونو کې هم راځي چې هلته به په خپل خاي بحث پرې وشي. دځينې اروپايي او په ځانگړې توگه الماني ژبپوهانو دژبنيو څېړنو په ترڅ کې دا په ډاگه شوې ده، چې دلرغونې ساکي ژبه او منځنۍ ساکي ژبه دپښتو ژبې نيا (مورينه) او پښتو ژبه يې لمسی ده. (www.zyar.nej.۳۳)

۱۵- ميدي قبایل

دميدي قبایلو دنوم يادونه په ۸۳۵ م ز کال په پېښوکې دلومړي ځل له پاره ددرېيم آشوري پاچا (شولمانو آشاردو-ي) په لوحوکې ياده شوې ده. يادو قبایلو بيا وروسته يومړي (غلامي) لرونکی دولت دپارس په شمال لوېديځ کې رامنځته کړ، چې مرکز يا پلازمېنه يې داآباتانا (EXBatana) په لرغوني يونان کې (ham>hägmātūna) او (gmata) مفعولي حالت ham-gam دغوندې بدلوي او تولېدلو په معنا او ټکي په ټکي معنایې دغوندې خاي يا دراتولېدو خاي- اوسنی همدان) چې په خپل نوم يې نومولی ده. (دا چې لوېديځ وال يې مدي يا مېدي ورته وايي) او معاصر يې هم داځمکنۍ سيمه په هماغه نوم پېژندلې. ددوي دژبې اصلي اثار شتون نه لري. کوم معلومات او اطلاعات چې په اوسنيو منابعو کې دميدي ژبې او قبایلو په اړه دي په نشت شمېرل کېږي. ولې سربېره پردې ددوي دژبې او قبيلې تر او او اړوند تيا ثبوت داآرياني ژبوله ډلې او آرياني قبایلو سره دسني او منلو وړ دی. يوناني نوم وتي تاريخ پوه دميدي قبایلو د۲ قبیلو او اهمدارنگه دڅو کلونو مونه په خپلو آثارو کې راوړي دي. او روښانه کړي

یې ده چې میدی قبایلو په آریانی لهجو او گډو دونو خبرې کولې. دمیدیانو نومونه چې د آشور پاچاهانو په ځانگړې توگه (سارگون ۷۲۱-۷۰۵ مخزېږد پورې) یادونه شوې ده په دې ادعا شاهدي ده ، دابه کاپي وي چې دلته یوازې دهغې میدی قبیلې: آریازانتو aryazantu (آریا قبیله) او یا دهرودوت هغه لفظي ژباړه چې دسپي (سگ) کلمه راوړې یادونه وکړو (اسپاکا - Sranka- میدی سره پرتله شي په Span سپان Sran او ستایي اوساکي یې -Saka- ی، لرغوني پارسي داوسنی پارسي سگ او په پښتو کې دسپي (spay) سره سمون لري.) دمیدي او یا دجگړې دلورپوړو مشرانو یې چې په لرغوني پارسي کې راغلې دي را اخلو (تخمسپاد tuxmaspada) چې لفظي معنایې دځواکمن لښکر درلودونکې دی. میدی قبایلو دلرغوني ختیځ په تاریخ کې مهمه او اړینه ونډه ترسره کړې ده. داوومی مخزېږد پېړۍ په وروستیو کې کیاکسار (هوخشتره) دمیدیانو پاچا دبابلیانو سره په گډه دلرغوني ختیځ ډېر ځواکمن دولت یعنی (آشور) تارومار کړ او پلازمېنه (نینوا) یې وړانه ویجاړه کړه (۶۱۲ م.ز) او دمیدي پاچاهۍ او ټولو اکۍ نفوذ او لمنې یې پراخو سیموچې (د آریانا لویدیځې برخې تروروکې آسیا (کوچنۍ یا صغیره آسیا) کاپادوکیه) د لویدیځ لورته غځیدلې وه تردلیس سندونو (فز او سني ایرماق پورې) غځیدلې وه. (۱۴: ۵۷-۵۹ مخونه)

۱۲- میدی ژبه

دا ژبه دمیدي قبایلو ژبه وه ، چې دمخزېږد لومړۍ زریزې په لومړۍ نیمایي کې دپارس شمالي سیمو او خذر (کاسپي) سند سهیل لورته استوگنه درلوده. زموږ معلومات او اطلاعات ددې ژبې په اړه دساکي ژبې څخه هم لږ دي. دمیدي ژبې اړوند او ورسره پیوسته متون یالیکني دپوهانو په واک

کې نه شته، فقط یو خو محدودې کلمې د میدی ژبې اړوند د لرغوني یوناني نامتو تاریخ پوه په تألیفاتو او لیکنو او په ځینو نورو یوناني متون لیکنو کې ساتلې پاتې دي. (۱۴، ۱۹ مخ)

د میدیانو په اړه هېڅ یوه آریاني ژبه کې یوه لیکنه نه ده راپاتې ولې دیوناني تاریخ پوهانو په لیکنو کې د ځینو داستانونو، کیسو او شعرونو ته نغوته په دې دورو کې شوې ده. (۲۰، ۱۷ مخ)

ددې ژبې د ځینو لغتونو نمونې چې په یوناني اوزره پارسي په لیکنو کې راپاتې دي په لنډه توګه را اخلو: wazark لوی، ستر او بزرګ. xšāyaθya ټولو اک پاچا او شاه، asan تیره، ډبره-سنگ، miθra مهر. د هخامنشیانو وروسته د میدی ژبې هېڅ معلومات، اطلاعات او اثر په لاس کې نشته. (۲۱، ۱۵ مخ)

د ژبپوهانو په څېړنو کې د میدی ژبې د غبرونو انډول داسې ثبت شوي دي ۲.

انډو اروپایي	آریک	میدی	اوستا	زره فارسي	سانسکریت
*k	*č	č	s	θ	ś
*g,gh	*z	j/gh	Z	D	J
*ku	*sp	su	sp	s	Sv
*ghu	*zb	zh	bz	z	Hv
*tr,tl	*θr	θr	θr	ç	Tr
*ti	*θi	θi	θy	šl	-
*su	-	f	hv,xv	hu	-

څېړنېو ډاکټر خلیل الله اورمې، د آریانا لرغونې ژبې

پایله:

د خپرنې د اصولو سره سم د دې ټولو بحثونو او سپړنو په پای کې دې پایلې ته رسېږو، چې آریا د نجیب، نومیالی، مېلمه پال او په ځینې حالاتو کې د بزگر، بناغلي او د آریا ورته او سپدونکي ته هم ویل شوي. همداراز آریانا د نجیبو او بناغلو د ټاټوبي په معناده، چې دلرغونې آریا د اضافي حالت د جمع بڼه ده، او د آریا یا نوله خواره واره کېدو وروسته هم تر اوسه زموږ د هېواد افغانستان لرغونی نوم دی. په دې توګه آریایي یونستېتي نوم دی، چې د آریا له پښته وي او په آریایي ژبو خبرې کوي. هدارنګه د آریایي کلمې او اصطلاح د آریانا د او سپدونکو او د آریک ژبې څخه درامنځته شویو ژبو (باختري او پېرسیک) ویونکو په معنا ده، او د نوموړو ژبو د جغرافیایي سیمو په معنا هم ده. په همدې سره راځو د ژبې تعریف ته: ژبه د یو لړ معنا لرونکو او لېږدونکو وییزو، اورپیزو غږونو بڼه اسی سېستما تیکه ټولګه ده، چې انسانان خپل اندونه، خیالونه، فکرونه، عاطفې، احساسات، پوهې، تجربې، غوښتنې او هراړخیزې اړیکې دهغې په وسیله یو تر بله رسوي چې وړتیا او استعداد د انسان له پاره طبعي او فطري ځانګړنه ده او په ټولنیز چاپیریال کې پوه اکتسابي، میثاقی او قراردادي پدیده ګڼل کېږي. ژبه د انسان د هويت تر ټولو مهمه توکی دی. د ژبې او ورسره تړلو مسایلو د خپرنې له پاره اړینه ده چې فلاوژي پېژندنې ته سرورښکاره کړو؛ فلاوژي یوناني کلمه ده، د فکر کولو، بحث او وینا سره د دوستۍ معنا لري. فیلسوف (دوست) او لوکوس (فکر کولو او بحث) په معناده په عربي کې ورته (فقه اللغه) وايي. د ټولو هغو علومو بیا نونکې ده چې د یو قوم او یا هم تېرونو د یوې ډلې ژبه خپرې او هغه فرهنگي (د عام کلتور او ادبي اثارو) چې دهغې ژبې یا ژبو د وګړو په وسیله رامنځته شوي ارزوي. د فلاوژي موخه او دنده یې د تاریخ په بېلابېلو پړاوونو کې د یوې ژبې ادهغې اړوند اثار او د قوم کلتوي

ارزونه او خپرل ده. آریاني فلالوژي (فقه اللغه) د آریاني ژبو او تېرو نو اړوند کلتوري، ژبني او تاریخي مسایل ترخپرنې او پرتلنې لاندې نیسي او د ختیځپوهنې په څانگو کې د تاریخ له نظره اهمیت او د آریانا پوهنې او اړوندو شرقي معلوماتو په اړه لوړ مقام او دریغ لري. په اروپا کې درنسانس له پیلېدو را وروسته د علومو په برخه کې د بېلابېلو څانگو درامنځته کېدو له امله د فلالوژۍ پوهې هغه پراخه معنا محدوده کړه. چې پوه له مهمو څانگو څخه یې ژبپوهنه ده؛ هغه پوهه ده چې د ژبې په اړه هراړخیزو معلوماتو څخه بحث کوي. او د ژبې داخلي جوړښت، ډولونه، له نورو ژبو سره یې پرتلنه، تاریخي تحولات، ژبښوونیز مسایل او تشریحات په علمي او سیستماتیکه توګه خپري. ژبپوهنې د تاریخ په اوږدو کې بېلابېل پړاونه تېر کړي په آریانا (ګندهارا-اتک یا ورخېرمه سیمې) کې د پانېني له خوا په علمي توګه بنسټ کېښوول شو. په یونان کې په هراړخیزه توګه نظریات او خپرنه پرې وشوه او د خپلو ژبو په برخه کې ورته کار وشو. عربانو له پخوا هم د سامي حامي آرامي تمدونونو په وخت کې په ابتدايي او د اسلام د سپېڅلي دین له راتګ سره سم یې د علومو په ځلانده انقلاب سره، ژبپوهنه په هره برخه کې په خپله ژبه عربي کې وځلوله. په پای کې اروپایانو او نورو په علمي توګه پیاوړې کړه، چې په نظري او تطبیقي، همداراز تاریخي، پرتلیزه، تشریحي او دنورو پوهنو سره په تړاو کې بېلابېل ډولونه او برخې رامنځته شوي. څرنگه، چې ژبپوهنه ژبني موضوعات خپري، نو د خپرنو او پرتلنو په ترڅ کې د ژبو بېلابېلې کورنۍ، ډلې، څانګې او ښاخونه، د جنېټکي او شکلي یا ګرامري جوړښتونو او خپلوۍ د پرتلنې په پایله کې رامنځته شول. او د ژبنيو کورنیو ښودنه د ژبپوهانو له خوا په څپه ییزو او شجریي نقشو کې را څرګندې شوې. په ټولیزه توګه دنړۍ ژبې په اتو کورنیو ډلبندي او وېشل شوې دي چې وګړو شمېر یې اټکلي او تخمینی ښوول شوي: ۱- اندواروپایي کورنۍ (۲۰۰۰۰۰۰۰ وګړي)، ۲- دراوېدي کورنۍ (۱۲۰۰۰۰۰ وګړي). د پورته

یاد و ټولو ژبنيو کورنيو ژبې دنسبې (جينټيکي) ياشکلې گرامري هراړخيزو لغوي، ريښوي، ژبنيو جوړښتي، پرتلنو، پلټنو، سپړنو او خپرڼو په پايله کې پېژندل شوي او په اړوندو کورنيو پورې تړاو ورکړل شوی. زموږ د هېواد ډېرې ژبې د اندو او وپايي کورنۍ، اړيک ژبې (اندو آرياني) ډلې، آرياني څانگې او راوړو سته باختري ښاخ پورې اړه لري. چې له اړيک ژبې هيڅ اثر او لاسوند نه ده راپاتې او لرغونې دورې د ژبو د لغوي يا ژبني بيارغونې Linguistic Reconstruction له لارې ورته فرضي رسېدو اړيک ژبه ژبپوهانو په لرتوپر سره په څلورو څانگو وپشلي: ۱- اندو آريايي (هندي او اړوندي)، ۲- داردي، ۳- نورستاني، ۴- آرياني (باختري او پرسیک). د دې ډلې څخه د آرياني څانگې ژبې په درې دورو وېشل کېږي: لرغونې، منځنۍ او معاصره. چې هره دوره به يې په لنډه توگه څرگنده کړو: ۱- لرغونې دوره: او ستاژبه (۱۰۰۰-۱۲۰۰ مخزېږد)، لرغونې فرس (۵۵۰-۳۳۱ م.ز)، مېدي (۵۵۰ م.ز)، ساکي (سکيتي، سرماتي) (۹۰۰ م.ز تر ۲۰۰ زېږديز). ۲- منځنۍ دوره: ختيځ ښاخ (باختري): آلاني (د سکيتي او سرماتي پاتې شوني)، ساکي، ختني، خوارزمي، سعدي، باختري. لويديځ ښاخ (پرسیک): پارتې (پهلوی اشکاني)، منځنۍ پارسي (پهلوی ساساني) د لرغونې پارسي پاتې شوني. ۳- معاصره دوره: ختيځ ښاخ (باختري): پښتو، آسي (د آلاني ژبې پاتې شوني) څرنگه چې پښتو د آلاني او آلاني د سکيتي او سرماتي پاتې شوني دي نو په دې توگه د پښتو ژبې د شاليد لړۍ د لرغونو آرياني ژبو سټې ته رسېږي، يغنوبي، اورمري، پراچي او پاميري ژبې چې عبارت دي له: سريکولي، زيباکي، واخي، خوفي، يدغه، شغني، سنگليپچي، ارشور، مذجي، اشکاشمي، باجو او برتانگي. لويديځ ښاخ (پرسیک): دري، تاجکي، پارسي (د منځنۍ پارسي ۹۰۰-۱۵۰۰ ز. پاتې شوني)، بلوخي، تاتي، کردي، او داسې نورې ژبې. د پوته لنډو يا دنوسره سره او ستاژبه په لرغونو آرياني ژبو کې تر ټولو پخوانی او مهم اثر گڼل کېږي، چې يادونه يې د لرغونو

یونانیانو، ارمنیانو، سریانو، او عربو پوهانو په لیکنو کې دیوزر دشتي دیني کتاب په توگه شوي ده، اوستا ژبه ۲۰ توري لري چې ۴۸ راپاتي دي او نورې له اثارو سره د سکندر مقدوني له خوا سوخول شوي، ليک يې دارامي ليک خخه اختل شوی او د نبي-خو اکين لورته ليکل کېده، د دې کتاب اصلي نسخه نه ده پاتي او په لاس راغلي نسخې دهغه وخت د دیني مويدانوله خوا دخپلو غوښتنوله مخې ليکل شوي دي. نوموړی اثر په متاخره (معاصره)، کوچنی (خرده) اوستا نومول شوي او يشتونو او گاتونو برخې جوړوي. د زرې فرس هم لږ شمېر اثار په دبرليکونو راپاتي دي او په مېنځي ليکل شوي ده، چې مشهور يې دبستو دبرليک دی چې په علامي واکدي، زرې فرس او د حبيبي دخېرني پربنسټ په پښتو هم خوگرښې ليکنه لري، همداراز د ساکي او مېندي ژبو خو کلمې او ځانگړي نومونه راپاتي دي. چې د منځنيو او معاصرو ژبو سره د پرتلنې په پايله کې خپل د نيا او مورينتو دريځ ساتي. په پای کې د یادولو وړ بولم چې آرياني فلاوژي (فقه اللغه) تاريخچه د آرياني تېرونو، قومونو د ژبو او په دې ژبوليکلي اثارو کلتور د اړوندو علومو سره په تړاو د تاريخ په اوږدو کې تر علمي بحث، خېرني او ارزونې لاندې نيسي

په درنښت

دينار گل امين سهند

مناقشه

ځينې څېړونکيد څېړنې په وروستيو کې دخپلې موضوع اړوند مناقشه هم ليکي، چې ماهم دې اصل ته په کتوسره دلاندې مناقشې په راوړلو سره څېړنه دجوړښت له مخ دبشپړتيا لورته نږدې کړه. څرنگه چې دڅېړنې په اوږدوکې هم ورسره مخ شوم؛ دفلالوژستانو او ژبپوهانو، ځينې اصطلاحات (آرياني يا ايراني) په بېلابېلو بڼو کارولي دي، لکه (آرياني فلالوژي يا ايراني فلالوژي) او داسې نورې اړوندې اصطلاحوې او س پوښتنه داده چې آرياني اصطلاحه مناسبه وي که ايراني؟ البته دټولو هغو امتيازاتو او ارزښتونوله پاره چې لرغونې آريانا ته ځانگړي دي، په ځانگړې توگه د(باختراوپارسيک) ژبو، لهجو، تېرونو، سيمو، کلتورونو... او گډو ارزښتونو د خوندیتوب له پاره همداراز دتاريخي ريښې او دلرغونو تاريخ پوهانو او ژبپوهانو د علمي يادونو پر بنسټ، دبېلگې په توگه د(بېلو) يادونه کوم، چې دخپل اثر په لومړۍ پاڼه (تجسسات نژادي درافغانستان) کې داصفت په طبعي او مطلوبه بڼه (آرياني Ariani) کارولى. همدارنگه اکاډمېسن ډاکټر عبدالاحد(جاوېد) د(اوستانومي اثر، ۱۹۹۹م) داراتو ستين او سترابون په حواله (آريانا اوسېدونکو ته دآرياني ها Arianiens نوم ويل شوى دي. دهمدې تاريخي شاليد پر بنسټ دافغان پوهانو پر بکړه د(آرياني) اصطلاح په کارنې شوې. بله پوښتنه داده چې فلالوژى څه معنا وله ژبپوهنې سره څه توپير لري، له کوم ځاى پيل شوې ده؟ څرنگه چې د ډېرى علومو او فنونو سرلاري يونانيان گڼل کېږي؛ دتاريخي څېړنوله مخې دفلالوژۍ په برخه کې هم دوى مخکښه ونډه لرلې فلالوژي په خپله يوناني کلمه، چې (فيلوس) د دست

او (لوگوس) د فگر بحث په معناده. او عربي معنا (فقه اللغه) ده په اصطلاح کې د ټولو هغو علومو، پوهنو بیا نونکې ده چې د یوه ملت د پوې ډلې ژبه خپري او هغه فرهنگ، ادبي اثار چې دهغې ژبې د ویونکو په وسیله رامنځته شوي ارزوي چې د پوهنو د بېلوالي له امله یې مفهوم، فرهنگي او ژبپوهنيز تاريخ پورې محدود شو. همداراز په دې برخه کې د عربو ونډه هم درنه ده. ولې د ژبپوهنې په برخه کې که څه هم خپر نو ثابتې کړې چې لومړني نظريات د ژبې په اړه يوناني پوهانو څرگند کړي دي؛ خو د دوی نظريات په فلسفي اندوونو ولاړه؛ د ژبپوهنې په نوم يا دا چې د ژبې د سمون په اړه لومړني کوښښونه آريانا پورې تړولري چې د گندهارا د (اتک او ورڅېرمه سيمې...) او سېدونکي پانينې دا کار کړی دی. او د ساسگریت ژبې گرامر ليکنه يې دهغه وخت شهکار گڼل کېږي. د غربي يا اروپايي معاصرې ژبپوهنې بنسټ هغه وخت کېښودل شو چې د پانينې گرامر يې ترلاسه کړ. او د نو بيا علمي ژبپوهنې (هغه ژبپوهنه چې د ژبنيو ټوليزو اصولو درلودونکې وي) دغه اصطلاحات هغه وخت دود شول چې د تاريخي او پرتليزې ژبپوهنې پر بنسټ د نړۍ ژبې ډلبندياو و وېشل شوي. دا چې د نړۍ ژبې د بڼې خپرني په موخه څه ډول وېشل شوي دي؟ د دې پوښتنې ځواب اوس ښکاره ده؛ د نړۍ ژبې د عمومي خپرني په موخه په بېلابېلو بڼو وېشل شوي چې، مهمې دادي: شکلي (ټيفيک) او نسبي (جنيتيک). شکلي وېشنه يې ژبې د جوړښت له مخې وېشي او نسبي وېشنه يې ژبې د کورنيو ګډو ځانګړنو له پلوه وېشي. چې په دې لړ کې داريانا لرغونې، منځنۍ او سنی دورو ژبې، چې اوس يې لړۍ آن تراوپا، هند، منځنۍ آسيا، پارس (ايران)، پاکستان، بنګلدېش او چين ځينې سيمې او ډېرې ژبې رانغاړي ولې د پورته خپلوی پر بنسټ په پوه کورنۍ (اندواروپايي) کې راځي. پښتو ژبه هم د لرغونو، منځنيو او

معاصرو آریایي او آریاني ژبو سره دنسبې او شکلي نږدېوالي پرېنست
د (اندو اروپایي) کورنۍ، آریاني ډلې، ختیځه خانگه کې یې موقعیت
تثبیت شوی. بله دا چې، لرغونو ژبو ته ولې ځنې ژبپوهان مړې ژبې وایي؟-
ځنې ژبې لکه اوستا، زړه پارسي، ساکي، ميدي او نورې ژبې اوس د
ویلو، لیکلو او مفهوم ځانگړتیا له لاسه ورکړې، نوځکه یې مړې ژبې
بولي. ولې تایخي ارزښت او اهمیت یې له لاسه نه ده ورکړې او نه یې
ورکوي. د نويو ژبو په تاریخي بنسټونو کې رغنده او مهمه ونډه هم لري.

پاییزه: (نتیجه گیری)

آریا دنجیب او بناغلي، آریانا دنجیبو او بناغلو د تپا تپوي په معنا، آریایي
نسبتي نوم دی او دهغه چاله پاره کارول کېږي چې د آریاله پښته وي. آریاني
د (باختري، پرسیک) ژبو او اړوندې سیمې ته یې ویل کېږي. په همدې توگه
ژبه د بشري غړونو داسې ټولگه ده چې د انساني اړیکو تر ټولو ستره وسیله
گڼل کېږي او د هويت مهم توکی ده. د ژبنيو علومو په لړ کې فلاوژي (فقه
اللغه) سترځای لري او یوناني کلمه ده فیلسوس (دوست) او لوگوس
(فکر کولو، بحث) معنا لري، چې د ټولو هغو علومو بنسټکارندویه ده چې
دیو تېر ژبه څېړي، فرهنگ او ادبي اثار چې په کې رامنځته شوي ارزوي.
ژبپوهنه یې پوه برخه ده. چې د ژبې په اړه هراړخیز معلومات وړاندې
کوي. دلومړي ځل له پاره په علمي توگه په لرغونې آریانا د گندا هار (اتک
یا شاوخوا) سیمه کې پانیني رامنځته کړې ده، چې په دوی پسې یونانیان
دغې پوهې ته پام شوي دي او په فلسفې بڼه رامنځته شوې ده، په عربو کې
ژبپوهنه لومړی د حضرت علی کرم الله وجهه د خلافت په دوره کې دده په سلا
رامنځته شوه لومړنی عربي ژبپوه ابوالاسود دوئلي و... د ژبپوهنې په
برخه کې نولسمه او شلمه پیړۍ د علمي ژبپوهنې د رامنځته کېدو پېړۍ

دي. چې په ترڅ کې يېد نړۍ ژبې د شکلي (ټيپيک) او نسبي (جنټيک) نظريو له مخې په کورنيو، ډلو، څانگو او بناخونو، و وپشل شوي دلرغونې آريانا او اوسني افغانستان ډېرې ژبې داندو او پايي کورنۍ، آريک ژبنۍ ډلې، آرياني (باختر، پرسیک) څانگې، باختري بناخ کې راځي. د آريک ژبنۍ ډلې لاندې څانگې لري: اندو آريايي، داردي، نورستاني او آرياني. چې آرياني څانگه په درې دورو وپشل شوې ده: لرغونې، منځنۍ او معاصره. اوستا، زړه فرس، ساکي او مېدي دلرغونې دورې راپاتې ژبې دي. چې پښتو ژبه د آرياني ژبو څانگې يوه شمال ختيځه ژبه گڼل شوې ده. په پای کې د يادولو وړ پوښم چې آرياني فلاوژي (فقه اللغه) تاريخچه د آرياني تېرونو، قومونو د ژبو او په دې ژبوليکلي اثار او کلتور دارو نندو علومو سره په تړاو د تاريخ په اوږدو کې تر علمي بحث، څېړنې او ارزونې لاندې نيسي.

وړاندیزونه:

د جوړښت له مخې مې د تېزس موضوع په لاندې وړاندیزونو رانغاړم، هيله لرم چې ورته پاملرنه وشي:

۱. د ژبنيو څېړنو په مرکزونو، اړوندو پوهنيزو، تدريسي پوهنتونونو او زده کړيزو موسيسوکې، په ټوليزه توگه د آرياني او په ځاگړې توگه د پښتو ژبې د فلاوژۍ، په برخه کې د پرلږ او د ژبې، ژبپوهنې له پاره يې څه ناڅه مواد شته چې د دې ژبې څومره چې دلرغونتوب، علميت، رسميت په برخه کې اړتيا ورته لري، په نشه حسابېږي. هيله ده چې د اړوندو ارگانونو مسوولين او متخصص غړي ورته پاملرنه وکړي.

۲. د ژبې د ادبپوهنې او ژبپوهنې برخو ته کار کول په خپل ځای دارزښت وړ او اړين دي. خود علومو او فنونو په نورو برخو کې پرې څېړنې، ليکنې او په ځانگړې توگه ژباړې کول، د سيمې د ځينې هېوادونو د ژبو د پرمختگونو ته په کتو او په تجربو اخستلو سره، څو څو اړين او مناسب دي، چې د علومو او فنونو د اړوندو څانگو مسوولين او مسلکي غړي په دې هکله چې ملي او ديني وجيبه يې هم ده ستراو عملي گامونه پورته کړي.

۳. د ماسترۍ تحصيلي دورې زده کړې او پرگرام د کابل پوهنتون په ځينې محدودو پوهنځيو او څانگو کې له څو لسيزو راپه دې څواروان دی، او د فارغو محصلينو تېزسونه کوم چې د منځپانگې او بڼې له مخې دښو او نويو معلوما تودرلودونکي دي دامکان په صورت کې چاپ او ياد کتابتوله لارې د يادو تيزسونو ته د محصلينو د لاس رسري او لوستنې، مناسبې لارې چارې برابرې شي..

۴. دزد کړیزو دوروپه پای او په ځانگړې توگه د تېزس د موضوعاتو د څېړنو په اړدو کې جوته شوه چې لرغونې افغانستان د اندو آریاني (آریک) ډلې او اوسنی افغانستان په تاریخي توگه د آریاني څانگې د ژبو پخوانی ټاټوبی دی، یعنی د یادو ژبو سټې او نمونې دلته شتون لري. خو پورته یادې ژبې ځنې مړې او کومې، چې ژوندی دي، هیله ده، چې اړوند (په لومړي سر کې د افغانستان او په دویم قدم کې د اړوندې سیمې) مسوول مرکزونه او چارواکي ورته هراړخیزه پاملرنه وکړي.

۵. وروستی وړاندیز د پښتو ژبې هغو ژبپوهانو او استادانو ته دی، چې په دې برخې کې په کار بوخت دي. څرنگه چې د موضوع تاسو ته په بشپړه توگه څرگنده ده، په اوسنیو شرایطو کې د نړۍ په ژبو کې هغه ژبې خپل ژوند ته دوام ورکوي، چې د پرمختگ له کاروان سره یوځای ځان عیار کړي، دا د پښتو ژبې د ژبپوهانو او استادانو مسولیت دی، خپله ژبه چې هم یې، مسلک او هم یې ژبه ده په خپلو څېړنیو او علمي هڅو سره له دې کاروان سره برابره او عیاره کړي. که مور او س د ژبې طبیعي پرمختگ ته لاس تر زني کېنو دا به مویوه ستره تېروتنه وي. اوسنیو شرایطو کې د ژبې څېړنو، د تولیداتو، سوداګرۍ او اقتصادي ... چارو سره سمندویو، ویو کو او لغتونو په برخه کې، رامنځته کولو او دودولو ته اړتیا لري. که چېرته مور په دې تمه یو چې ډېری وکړي یو یا دا چې په نړۍ کې ۷۰ ملیونه یو، دا ژبه نه مري دا هم یوه تېروتنه ده. چې له بده مرغه ځینې خولا خپلې ژبې ته مثبت کار کول هم اغېزمن نه گڼي. هیله مې داده، چې په دې برخه کې ټول په گډه خپلې هڅې نورې هم غښتلې کړو.

اخځليکونه

۱. آريانا دايره المعارف (۱۳۸۵ ل). د افغانسنان د علومو اکادمي د دايره المعارف خانگه ، لومړي ټوک
۲. آريانا دايره المعارف (۱۳۸۷ ل). د افغانسنان د علومو اکادمي د دايره المعارف خانگه ، دويم ټوک
۳. آريانا دايره المعارف (۱۳۸۹ ل). د افغانسنان د علومو اکادمي د دايره المعارف خانگه ، درېيم ټوک
۴. آريانا دايره المعارف (۱۳۸۹ ل). د افغانسنان د علومو اکادمي د دايره المعارف خانگه ، څلورم ټوک
۵. آر، اچ، رويينز، (۱۳۷۰ هـ ش). تاريخ مختصر زيانشناسي. ترجمه فارسي، علي محمد حق شناس، نشر مرکز ماد، تهران، ايران
۶. الهام، محمد رحيم، (۱۳۴۵ هـ ش). پخشهای در علم زبان. کابل پوهنتون، کابل
۷. الهام، محمد رحيم، (۱۳۹۱ هـ ش). روشی جديد در تحقيق دستور زبان دري. تدوين: سيد علي محمد اشراقي، انتشارات يوسف زاده، کارته سخي، کابل
۸. اورمي، داکتر خليل الله، (۱۳۸۷ لمريز). کابل مجله ۹-۸ گڼې، د افغانستان د علومو اکادمي، کابل
۹. اورمي، داکتر خليل الله، (۱۳۸۲ لمريز). کابل مجله ۵-۶ گڼه، د افغانستان د علومو اکادمي، کابل
۱۰. اورمي، داکتر خليل الله (۱۳۸۹ لمريز). کابل مجله ۱۲-۱۱ گڼه، د افغانستان د علومو اکادمي، کابل
۱۱. اورمي، داکتر خليل الله، (۱۳۸۵ هـ ش). کابل مجله ۳-۴ گڼه، د افغانستان د علومو اکادمي، کابل
۱۲. اورمي، داکتر خليل الله، (۱۳۸۸ هـ ش). مجله خراسان دوره سوم، سال ۱۳۸۸ هـ ش، رياست نشرات اکادمي علوم افغانستان

۱۳. اورمر، داکتر خلیل الله، (۱۳۹۲ هـ ش). مقدمه بر زبان اوستایی. د افغانستان د علومو اکادمي، کابل
۱۴. ای، ام، اُرانسکي، -Mikhailvich- Oranskilosif، (۱۳۷۹ هـ ش). مقدمه فقه اللغه ایرانی. ترجمه فارسی: کریم کشاورز، کتابخانه ملی ایران، تهران، ایران
۱۵. ارشاد، اورنگزب (۱۳۸۴ ل.ل). افغانستان پیژندنه. دانش خپرندویه ټولنه، پېښور
۱۶. ابوالقاسم، داکتر محسن، (۱۳۸۲ هـ ش). تاریخ زبان فارسی. سمت، تهران
۱۷. باقري، داکتر مهري، (۱۳۷۸ هـ ش). مقدمات زبان شناسي. نشر قطره، ایران، تهران
۱۸. پیتر، آ، ام، سورن، (۱۳۸۸ هـ ش). تاریخ زبان شناسي. بخشی از کتاب زبان شناسي در غرب)، سمت، تهران، ایران
۱۹. تبری، پوهاند داکتر حبیب الله، (۱۳۷۷ ل.ل). پښتانه. دانش خپرندویه ټولنه، پېښور
۲۰. تفضلی، داکتر احمد، (۱۳۸۶ هـ ش). تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام. انتشارات سخن، تهران
۲۱. ت، ن، پاخالینه، (۱۳۲۲ هـ ش). زبانهای پامیری. ترجمه دري: ماگل سلیمان دوست، اکادمي علوم. ج. ۱. کابل
۲۲. تښوال، مولاجان (۱۳۸۷ لمریز). کابل مجله ۸-۹، د افغانستان د علومو اکادمي، کابل
۲۳. تښوال، مولاجان، (۱۳۷۰ ل.ل). ژبه او ټولنه. د افغانستان د علومو اکادمي، کابل
۲۴. جاوید، عبدالاحمد، (۱۹۹۹ م). اوستا. شورای فرهنگی افغانستان، کابل
۲۵. حبیبی، عبدالحی، (۱۳۸۳ ل.ل). پښتو او پخوانی آریایی ژبې. شل مقالې شپږمه برخه، نارنج خپرندویه ټولنه، کندهار
۲۶. حبیبی، پوهاند عبدالحی (۱۳۸۴ ل.ل). د پښتو ادبیاتو تاریخ. لومړی ټوک، دانش خپرندویه ټولنه. پېښور
۲۷. حبیبی، عبدالحی، (۱۳۹۱ ل.ل). د دري ژبې مور (مادر زبان دري). پښتو ژباړه: خیرنیاره جمیله سروري، همدرد کتاب پلورنځی، ننگرهار
۲۸. چامسکي، نوام (۱۳۸۰ هـ ش). دانش زبان - ماهیت، منشاء و کاربرد آن. ترجمه فارسی، علي درزي، نی

۲۹. دوست ، دوست محمد شینواری ، (۱۳۹۳ ل.ل). د افغانستان ژبې او توکمونو بیا کتنه : سر څیړونکی سید محی الدین هاشمي او پوهنمل ولي الله فاضل ، گودر خپرندویه ټولنه ، جلال آباد
۳۰. زاهد ، احمدزی ، (۱۳۸۵ ل.ل). د اسلامي اندود له نظره د ژبې پیدایښت: سیرت خپرندویه ټولنه ، کابل
۳۱. ژرک ، صادق ، (۲۰۰۷ ز). په یویشتمه پېړۍ کې د پښتو ژبې برخلیک: پښتو ادبي غورځنگ ، کوټه
۳۲. رشاد ، علامه عبد الشکور ، (۱۳۹۰ ل.ل). لغوي څېړنه: رشاد اکادمي ، کابل
۳۳. زیار. داکتر مجاور احمد ، پښتو د یوې باختري ژبې په توگه. ۲۰۰۴ ، ۱۲/۱ ، www.zyar.net
۳۴. رښتین زبور ، داکتر زرغونه ، (۱۳۹۰ ل.ل). پښتو نحوه: د ساپی د پښتو خپرونو او پراختیا مرکز ، کابل
۳۵. شپون ، وجیه الله ، (۱۳۸۹ ل.ل). د لرغونو ژبو سره د پښتو اړیکې د افغانستان د علومو اکادمي ، کابل
۳۶. کهزاد ، احمد علی ، (۱۳۸۷ هـ - ش). تاریخ افغانستان جلد اول ، انتشارات میوند ، کابل
۳۷. کهزاد ، احمد علی ، (۱۳۵۳ هـ ش). افغانستان در شاهنامه اطلاعات او کلتور
۳۸. کهزاد ، علی احمد ، (۱۳۸۲ هـ ش). آریانا: انتشارات امیري ، کابل
۳۹. نائل خانلري ، پرویز ، (۱۳۴۷ هـ ش). زبان شناسي و زبان فارسي. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ، چاپخانه محمد علي علمي
۴۰. واجد ، عبد الواحد ، (۱۳۹۱ ل). د ژبپوهنې بنسټونه: د بنوونکو د روزنې لوی ریاست ، د پښتو څانگې درسي کتاب ، کابل
۴۱. ورور ، درک ، داکتر گلجان ، (۱۳۸۱ هـ ش). د آریانا موقعیت او د آریایانو ځینو جغرافیوي سیمې ختیځ بیارغونې اداره ، کور
۴۲. ویلیام اگریډی او مایلیک د ابروولسکي او مارک آرټف ، (۱۳۹۰ هـ ش). درآمدې پر زبان شناسي معاصر: ترجمه فارسي: داکتر علي درزي ، تهران ، ایران
۴۳. هېوادل ، زلمی ، (۱۳۸۹ هـ ش). د متن څیړنې مېتودولوژي: انتشارات امیري ، کابل
۴۴. هاشمي ، سید جعفر ، (۱۳۸۳ لمريز). د پښتنو توکم او ژبه د الفجر د اسلامي ثقافت مرکز ، پاوکه

۴۵. یول، جورج، (۱۳۷۹ هـ ش). نگاهی به زبان (یک بررسی زبان شناسی مترجم: نسرین حیدر، سمت، تهران

۴۶. یمین، پوهاند داکتر محمد حسین، (۱۳۸۵ هـ ش). بسرگذشت زبان فارسی دری کابل

۴۷. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:\(wikicolors\).png?uselang=fa](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:(wikicolors).png?uselang=fa)

Human Language Families

۴۸. خویشکی، پوهاند محمد صابر، (۱۳۹۲ ل). پښتو غږ پوهنه او

ویپوهنه ختیځ خپرندویه ټولنه، کابل

لړلیک

سرلیکونه

مخکنه

- ۱..... تقریز
- ب..... د پیل خبرې
- د..... لنډیز
- ۱..... سرریزه
- ۲..... د خپرني موخه او ارزښت :
- ۷..... د خپرني مېتود او کړنلاره :
- ۹..... دسکالو(موضوع) شالید :
- ۱۳..... لومړی خپرکی
- ۱۳-۱..... د اړوندو مفاهیمو توضیح
- ۱۳-۱..... اریا-آریا (Arya):
- ۱۹-۱..... آریانا- اریانا (Aryānā) (اوسنی افغانستان):
- ۲۸-۱..... آریایی (Aryaei):
- ۳۰-۱..... آریانی (Ariani):
- ۳۳-۱..... ژبه:
- ۳۸-۱..... ۲-فلالوژي (Philology):
- ۴۰-۱..... ۷-د فلالوژي خپرنو موخې او دندې:
- ۴۴..... دویم خپرکی
- ۴۴-۲..... آریانی فلالوژي ارزښت او آریانا پوهنه
- ۴۸-۲..... ۱-د ختیځ پوهنې په څانگو کې د آریانی فلالوژي ارزښت او مقام:
- ۵۲..... ۳-ژبپوهنه د تاریخ په بهیر کې
- ۵۲..... ۳-ژبپوهنه په آریانا، یونان... کې:
- ۷۵-۴..... د نړۍ د ژبو کورنۍ

- ۷۸ ..... ۱-۴ اندو اروپایي کورنۍ:
- ۸۲ ..... ۲-۴ د اندو اروپایي ژبود کشف تقویم:
- ۸۶ ..... ۳-۴ د اندو اروپایي پیلني ژبې لنډ فونتيک سیستم:
- ۸۶ ..... ۴-۴ چيني او تبتي کورنۍ:
- ۸۷ ..... ۵-۴ دراويدي ژبو کورنۍ:
- ۸۸ ..... ۶-۴ حامي او سامي ژبو کورنۍ:
- ۸۹ ..... ۷-۴ الف-التای، اورال، بغوري او دفين ژبو کورنۍ:
- ۸۹ ..... ۸-۴ «فنلندي او کريايي ژبې»:
- ۹۰ ..... ۹-۴ ب-د ترک او تاتار ژبو کورنۍ:
- ۹۱ ..... ۱۰-۴ د اندونيزيایي ژبو کورنۍ او د ماليزيایي-پولينزيایي ډلې ژبې:
- ۹۳ ..... ۱۱-۴ د اتوري افريقا د ژبو کورنۍ:
- ۹۶ ..... ۵-آريک ژبه Proto-Ārsan او خانگې بي:
- ۱۰۳ ..... ۱-۵ د آريک ژبې خانگوپه اړه نظريات:
- ۱۰۵ ..... ۲-۵ اندو آريايي IndoAryan Group:
- ۱۰۶ ..... ۳-۵ د اردیک ژبو ډله په درې خانگو وپشل شوې دي:
- ۱۰۶ ..... ۴-۵ آرياني ډلې ژبې:
- ۱۰۸ ..... ۵-۵ د آريک ژبې د خانگولنډه وپشنه:
- ۱۰۸ ..... ۵-۵ اندو آريايي خانگه:
- ۱۰۸ ..... ۲-۵-۵ د اردیک خانگه:
- ۱۰۹ ..... ۳-۵-۵ نورستاني ژبو خانگه Nuristani Languages:
- ۱۰۹ ..... ۴-۵-۵ آرياني ژبو خانگه Aryanigroup:
- ۱۱۰ ..... ۲-په اندو آرياني ډله کې د ژبو موقیعت:
- ۱۱۱ ..... ۷-آرياني ژبې او خانگې:
- ۱۱۵ ..... ۷-۱ لرغونې ژبې:
- ۱۱۵ ..... ۷-۲ منحنۍ ژبې:

- ۱۱۵.....۳-۷د معاصرې ژبې
- ۱۱۲.....۸-د آرياني ژبو دورې
- ۱۱۲.....۸-الرغونې دوره:
- ۱۱۷.....۸-۲د آرياني ژبو منځنۍ دوره:
- ۱۱۸.....۸-۲-۱پارتي **Partian** ژبه:
- ۱۱۹.....۸-۲-۲سغدي ژبه:
- ۱۲۰.....۸-۲-۳خوارزمي:
- ۱۲۱.....۸-۲-۴باختري ژبه: **Bactria**
- ۱۲۳.....۸-۲-۵ **Sarmatian** سرماتي **Alani** او آلاني:
- ۱۲۴.....۸-۳-۳آرياني ژبو معاصره دوره:
- ۱۲۴.....۸-۳-۱د معاصرې دورې د ژبو څانگې تياوي:
- ۱۲۸.....۸-۳-۲پښتو ژبه: **(Pashto) pašto**
- ۱۲۹.....۸-۳-۳پاميري ژبې: **Pamirian Languages**
- ۱۳۵.....۸-۳-۴اورمري ژبه: **Ormari**
- ۱۳۷.....۸-۳-۵بلوخي ژبه: **Baluchi**
- ۱۳۹.....۹-د تاريخ په اوږدو کې د آرياني ژبو څانگې تياوي:
- ۱۴۲.....درېيم څپرکي
- ۱۴۲.....۱۰-لرغونې دوره
- ۱۴۲.....۱۰-اوستا ژبه (**Awesta**)
- ۱۴۵.....۱۰-۲د اوستا کشف، څېړنې او پېژندنې لنډه تاريخچه:
- ۱۵۳.....۱۰-۳د اوستا ابېڅي يا الفبا:
- ۱۵۵.....۱۰-۴د اوستايي ليک تاريخچه:
- ۱۵۲.....۱۰-۵د اوستا تدوين
- ۱۵۹.....۱۰-۶د اوستا منځپانگه:
- ۱۶۰.....۱۰-۷د اوستا گاتونه

- ۱۰-۸ معاصره اوستا ۱۶۱
- ۱۰-۸-۱ ايسنونه: ۱۶۱
- ۱۰-۸-۲ ايشتونه: ۱۶۱
- ۱۰-۸-۳ ويسپرد: ۱۶۲
- ۱۰-۸-۴ وندیداد: ۱۶۲
- ۱۰-۹ کوچنی اوستا ۱۶۲
- ۱۱-زاره فرس قبایل ۱۶۴
- ۱۲-زره فرس ژبه **Old Persian** ۱۶۶
- ۱۲-۱۰ دزپې فرس ژبې ابېخي (الفبا): ۱۷۰
- ۱۳-ساکانو قبایل ۱۷۳
- ۱۴-ساکي ژبه ۱۷۷
- ۱۵-میدي قبایل ۱۷۹
- ۱۶-میدي ژبه ۱۸۰
- پایله: ۱۸۲
- پاییزه: (نتیجه گیري) ۱۸۸
- وړاندیزونه: ۱۹۰
- اخځلیکونه: ۱۹۲

مننه او کور ودانی

د افغانستان ملي تحریک له هېواد پال او فرهنگپال شخصیت
بناغلي (حاجي خان محمد باز) څخه د زړه له تله مننه کوي چې د دې
اثر چاپ ته يې اوږه ورکړه. ملي تحریک وياړي چې د علمي اثارو د
چاپ لړۍ يې پيل کړې ده. دا لړۍ به دوام لري. موږ له ټولو درنو
هېوادوالو څخه په خورا درنښت هيله کوو چې په خپل معنوي او
مادي وس د کتابونو د چاپ دا لړۍ لا پسې وغځوي.

يو ځل بيا د دې اثر له ليکوال او چاپوونکي څخه د زړه له تله مننه کوو
چې د دې اثر د ليکلو او چاپولو جوگه شول.

په فرهنگي مينه

د افغانستان ملي تحریک

دلیکوال لنډه پېژندنه:

ښوویالی (دینارگل امین سهند) د (محمد گل) زوی په (۱۳۶۳) لمریز کال د میدان وردگو ولایت (جلرېز) ولسوالۍ د (کوزو خروتو) سېمې د (خانخېلو) کلي کې زېږېدلی دی. زده کړې: لومړنۍ، منځنۍ او ثانوي: دخواجه محمد ولي ښوونځي او د غلام حضرت شهید عالي لېسه کې ترسره کړي او په (۱۳۸۳) لمریز کال کې فارغ شوی دی. لسانس: د کابل ښوونې او روزنې پوهنتون، ژبو او ادبیاتو پوهنځی، پښتو خانګې څخه په (۱۳۸۶) لمریز کال فارغ شوی دی. ماسټري: د کابل پوهنتون، ژبو او ادبیاتو پوهنځی، پښتو خانګې څخه په (۱۳۹۰) لمریز کال فارغ شوی دی. ښوونکو د روزنې ماسټر ترېنري (Master Teacher Trainer): د مالیزا هېواد پلازمېنه کولالمپور څخه تر لاسه کړې ده. دندې: دسید جمال الدین افغان عالي دارالمعلمین، پښتو خانګې استاد، د یاد دارالمعلمین دڅلورمې داخل خدمت خانګې (الحاقیې) تدریسي او اداري مرستیال او د دعوت خصوصي پوهنتون، ژورنالیزم پوهنځي استاد. اثار: ناچاپ: د پښتني جرګو پیدایښت او پیاوښت، ادب او ادبیاتو پېژندنه رساله. لومړنی چاپي اثر همدا کتاب چې ستاسو دسترګو په وړاندې دی؛ همدا راز د پوهنې وزارت د چټکو زده کړو د پروګرام په چوکاټ کې د ځینې پښتو کتابونو یو لړ مقالې هم لیکلي دي.

د خپرونو لړ: ۷۱

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**